

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

ANADOLU'NUN İSLAMLAŞMASI (1071-1176)

Yüksek Lisans Tezi

Muhammed Emin AYDIN

Çorum -2022

ANADOLU'NUN İSLAMLAŞMASI (1071-1176)

Muhammed Emin AYDIN

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI

Doç.Dr. Zehra GENÇEL EFE

Çorum 2022

Muhammed Emin Aydın tarafından hazırlanan “Anadolu’nun İslamlaşması (1071-1176)” adlı tez çalışması 27/04/2022 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İslam Tarihi Anabilim Dalında Yüksek Lisans/Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

(Unvanı, Adı SOYADI)

Doç. Dr. Bahattin KELEŞ

(Unvanı, Adı SOYADI)

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE

(Unvanı, Adı SOYADI)

Doç. Dr. Nadir KARAKUŞ

(Unvanı, Adı SOYADI)

.....

(Unvanı, Adı SOYADI)

.....

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../..... tarih ve sayılı kararı ile’ın Anabilim Dalında Yüksek Lisans/Doktora derecesi alması onanmıştır.

(İmza)

Unvanı Adı SOYADI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

Muhammed Emin AYDIN

ANADOLU'NUN İSLAMLAŞMASI: (1071-1176)

Muhammed Emin AYDIN

ORCID: 0000-0002-7973-7587

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans Tezi

Nisan 2022

ÖZET

Genel İslam tarihinde Anadolu'nun Türk-İslam tarihine girişinden sonraki safhası günümüzde araştırmacıların ilgilerini devam ettirdikleri bir dönemdir. Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasının siyasi ve ictimai tarihi sürekli merak konusu olmuştur. Bu merak duygusunun bir neticesi olarak genelinde, asırlardır üzerinde yaşadığımız Anadolu coğrafyasının İslam beldesine dönüşme yolculuğu, özelinde ise kadim tarihe sahip "Hitit Kenti" Çorum ilinin Türkleşme ve İslamlaşma tarihini değerlendirdik. Anadolu'nun İslamlaşması Türkleşmesiyle paralel olarak gerçekleşmiştir. Üç aşamalı olarak gerçekleşmiştir diyebiliriz. Bu aşamalar; yurt edinme, yurt tutuş ve İslamlaşma dönemi şeklindedir. 1071 Malazgirt zaferiyle Anadolu'nun kapısı Türklere ardına kadar açılmış, Anadolu'yu yurt edinen Türkler buranın Türk vatanı olarak kalabilmesi için iki yüz yıl boyunca Haçlı seferlerine karşı koymuştur. Haçlı mücadelelerinde Anadolu'nun anahtarını Batı dünyasına teslim etmeyen Türkler, Moğol istilasından kaçarak Anadolu'ya gelen tasavvufi zümrelerin de katkısıyla Anadolu'yu tam manasıyla Türk-İslam beldesi haline getirmişlerdir. Anadolu'nun ortasında yer alan Çorum ilinin Türkleşmesi ve İslamlaşması da Anadolu'nun İslamlaşma paradigmasına paralel olarak gerçekleşmiştir.

Anahtar Kavramlar: Anadolu'nun İslamlaşması, Çağrı Bey, Sultan Alparslan, Malazgirt Zaferi, Anadolu'nun Türkleşmesi

Bilim Kodu: 60303

ISLAMIZATION OF ANATOLIA: (1071-1176)

Muhammed Emin AYDIN

ORCID: 0000-0002-7973-7587

HITIT UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL

Master of Science Thesis

April 2022

ABSTRACT

The stage after the entry of Anatolia into Turkish-Islamic history in the general Islamic history is a period in which researchers continue their interest today. The political and social history of the Turkification and Islamization of Anatolia has always been a subject of interest. As a result of this sense of curiosity, we evaluated the journey of the Anatolian geography, which we have lived on for centuries, to transform into an Islamic city, and the Turkization and Islamization history of the "Hittite City" Çorum, which has an ancient history. The Islamization of Anatolia took place in parallel with its Turkification. We can say that it was realized in three stages. These stages are It is in the form of making a homeland, holding a homeland and Islamization. With the 1071 Malazgirt victory, the gates of Anatolia were opened wide to the Turks, and the Turks, who made Anatolia their homeland, resisted the Crusades for two hundred years in order to keep this place as the Turkish homeland. The Turks, who did not hand over the key to Anatolia to the Western world during the Crusades, turned Anatolia into a Turkish-Islamic and with the contribution of themy stical groups who came to Anatolia by escaping from the Mongol invasion. The Turkification and Islamization of Çorum province, which is in the middle of Anatolia, took place in parallel with the Islamization paradigm of Anatolia.

KeyTerms: Islamization of Anatolia, Çağrı Bey, Sultan Alparslan, Manzikert Victory, Turkization of Anatolia

ScienceCode:60303

TEŞEKKÜR

Çalışmamıza katkı veren Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ, Doç. Dr. Nadir KARAKUŞ, Doç. Dr. Bahattin KELEŞ ve Dr. Cemil Haluk ÖZALP hocalarıma; tez danışmanım Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE hocama; her daim yanımda olan kıymetli eşim Merve Nur Hanım'a, motivasyon kaynağım biricik oğlum Yusuf Ensar'a ve kıymetli ailemin her bir ferdine ayrı ayrı teşekkür ederim.

Muhammed Emin AYDIN

SİMGELER VE KISALTMALAR

Kısaltmalar

a.g.e	adı geçen eser
Bkz	Bakınız
C	Cilt
Çev	Çeviren
H	Hicri
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
sy	sayı
Ter	Tercüme
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TDVY	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb	ve benzeri
vd	ve devamı

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	ivv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR.....	vi
SİMGELER VE KISALTMALAR	vii
İÇİNDEKİLER	viii
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

ANADOLU'NUN TÜRKLEŞMESİ

1.1. Malazgirt Öncesi Anadolu Akınları	7
1.2. Çağrı Bey Döneminde Anadolu Seferleri	8
1.3. Sultan Tuğrul Bey Döneminde Yapılan Akınlar	10
1.4. Malazgirt Öncesi Bizans İmparatorluğu'nun İçinde Bulunduğu Durum	12
1.5. Sultan Alparslan Dönemi ve Malazgirt Zaferi.....	15
1.6. Malazgirt Sonrası Anadolu	21
1.6.1. Saltuklular (1071-1202)	22
1.6.2. Mengücekliler (1071-1252)	23
1.6.3. Artuklular (1102-1409)	24
1.6.4. Danişmendliler (1071-1178)	25
1.6.5. Dilmaç (Dimleç) Oğulları (1085-1394).....	26
1.6.6. Ahlatşahlar (Sökmenliler) (1100-1208)	26
1.7. Türkiye (Anadolu) Selçuklu Devleti'nin Kurulması (1075-1308)	27
1.8. Haçlılarla Mücadeleler	30
1.8.2. II. Haçlı Seferi (1146-1180)	39
1.9. Miryokefalon (Kumdanlı) Meydan Savaşı (17 Eylül 1176)	41

2. BÖLÜM

ANADOLU'NUN İSLAMLAŞMASINI SAĞLAYAN UNSURLAR

	Sayfa
2.1. Devlet Adamlarının İslami Hassasiyetleri.....	44
2.2. Devlet'in Politikaları (İskan)	45
2.3. Göçler	49
2.3.1 Politik Sebepler	49
2.3.2 Ekonomik Sebepler	51
2.3.3 Cihad Mefkuresi ve Yurt Edinme Arzusu	53
2.4. Dini ve Sosyal Kurumlar	55
2.4.1. Camiler	55
2.4.2. Medreseler	57
2.4.3. Tekke ve Zaviyeler	58
2.4.4. Tarikatlar	60
2.4.5. Ahilik	62
2.5. İhtidalar	63

3. BÖLÜM

ÇORUM TARİHİ VE BÖLGENİN İSLAMLAŞMASI

3.1. Çorum İlinin İsmi.....	66
3.2. Tarihsel Arka Planda Çorum.....	68
3.3. Danişmend, Selçuklu Ve Beylikler Döneminde Çorum.....	69
3.4. Osmanlı Devleti Döneminde Çorum	72
3.5. Çorum İlinin İslamlaşma Serüveni.....	74
3.5.1. Çorum Hıdırlık.....	75
3.5.2. Çorum Ulu Cami	77
3.5.3. Çorum Kalesi ve Camii	77
3.5.4. Elvan Çelebi Zaviyesi	78

	Sayfa
3.5.5. Abdalata Zaviyesi	81
3.5.6. Koyun Baba Zaviyesi.....	83
3.5.7. Demirşeyh Zaviyesi	86
SONUÇ	87
EKLER	89
EK 1. HARİTALAR.....	89
EK 2. RESİMLER.....	93
KAYNAKÇA	97

GİRİŞ

1. Kaynaklar

Anadolu'nun İslamlaşması konusu, günümüzdeki araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Fakat XI. ve XII. yüzyıl Anadolu'su tarihi kaynaklar açısından üzerine karanlık bir tabaka örtülü haldedir. Lakin elde olan kaynaklarda azımsanmayacak seviyededir. Tezimizin oluşturulmasında çok sayıda birinci el, ikinci el ve günümüz tetkik eserlerinden yararlandık.

1.1. İbn Bibi (Ö.1282): El Evamiru'l-Alai'yeFi'l-Umuri'l-Alai'ye

Anadolu Selçuklu dönemi tarihçilerinin sayısı pek azdır. Bu tarihçilerin en önemlilerinden birisiİbn Bibi diye tanınan ismi el-Hüsyin b. Muhammed b. Ali el-Cafer er-Rugadi'dir. İbn Bibi *el Evamiru'lAlai'yefi'l-Umuri'l-Ala'iy*e isimli eserini Farsça olarak ele almıştır. I. GıyaseddinKeyhüsrev (1192-1196) döneminden başlayan eserde bu dönemle ilgili pek bilgi yoktur. Eserde I. Alaaddin Keykubad (1220-1237) dönemi detaylı olarak anlatılmıştır. İbn Bibi eserini III. GıyaseddinKeyhüsrev (1266-1284) zamanında tahmini 1279 yılında tamamlamıştır. Eserin Türkçe'ye tam tercümesi, 1996 senesinde Mürsel Öztürk tarafından Ankara'da yayınlamıştır.¹

1.2. Kerimü'd-Din MahmudAksarayı (ö.1323): Müsameretü'l-Ahbar ve Müsayeretü'lAhbar

Türkiye Selçuklu Devleti tarihinin en önemli ikinci kaynağıdır. İbn Bibi'nin eserinin bitiş yılı olan 1280 yılından Anadolu Selçuklu Devletinin sona ermesine kadar olan zamanı kapsayan tek vekayi-namedir. 1256'dan başlayıp 1323 yılına kadar zamanı içine alan eser İlhanlılar'ınAnadolu valisi Timurtaş Noyan'a ithafen yazılmıştır.

Dört bölümden oluşan eser günümüze kadar ulaşmıştır. Eserin üçüncü kısmında Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar ki olaylardan, Anadolu Selçuklu Devleti'nin ise II. GıyaseddinKeyhüsrev (1237-1245)'e kadar geçen dönemi ele almıştır. Eserin dördüncü bölümünde ise Anadolu Selçuklu Devleti'nin 13. yy. ikinci yarısı ve 14. yy. ikinci yarısındaki tarihiyle ilgili bilgiler bulunur.²

¹İbn Bibi, *El Avamir'ul- AlaiyyeFi'lUmuri'l-Alaiyye(Selçukname)*, çev. Ali Sevim, (Ankara, Milli Kütüphane Başkanlığı Basımevi, 1996),9

² KerimüddinMahmudAksarayı, *Müsameretü'l- Ahbar*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu,Yayınevi,2000), 12.

1.3. el-‘Âzîmî, Tarih

el-‘Âzîmî, 1090-1091 senesinde Haleb’de dünyaya gelmiştir. Hayatıyla ilgili çok fazla bilgi bulunmamakla beraber, babası Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed” “Reîssıfatıyla tanınmaktadır. Bu sebeple onun Suriye’nin herhangi bir şehrinde “*Reîslik*” görevi yaptığını söylemek mümkündür. Aynı dönemin müellifi İbnAsâkir’in verdiği bilgiye göre el-‘Âzîmî, Dımaşk’a gelerek burada bazı kişiler için övgü şiirleri yazmış veburadaİbnAsâkir ile birlikte fakih Nasullah’tanhadis eğitimi aldıktan sonra Haleb’e geri dönmüştür. İbnAsâkir’in bir kaydında; el-‘Âzîmî muallim olarak isimlendirilmektedir. Bu nedenle onun muhtemelen Haleb’deki medreselerden birinde hocalık yapmış olması imkândahilindedir. el-‘Âzîmî’nin ölüm tarihi net olarak bilinmemekle birlikte o eserinin mukaddimesinde 1160-1161 yılının sonuna kadar meydana gelen olayları anlatan “*muhtasar bir eser yazdığını*”belirttiği için onun bu tarihten sonra öldüğü anlaşılmaktadır.³

Eserin tek nüshası olmakla birlikte bu nüsha ülkemizde bulunmaktadır. Eser; İmadüddinZengî adına yazılmakla birlikte, müellif eserinde, Hz. Adem’den başlamak üzere peygamberlerin, ünlü hükümdarların, ünlü halifelerin ve Peygamberimizin hayatını içine alarak 1160-1161 yılına kadar meydana gelen olayları yazdığından bahsetmektedir. Ancak eserde; 1143-1144 yılına kadar gelişen olaylar yer almaktadır. Buradan müellifin eserinde, 17 senelik bir süreci anlattığı bölümün ya kaybolduğu ya da müstensihe ulaşmadığı anlaşılmaktadır.⁴

1.4.İbnü’l-Esîr, el-Kâmil fi’t-Târîh

İbnü’l-Esîr’in doğum tarihi, 13 Mayıs 1160 yılıdır. Babası ve kardeşleri ile birlikte Musul’a gitmiştir. Burada “Ebu’l-Fazl Abdullah b. Ahmed el-Hatîb et-Tûsî”dendersler almıştır. Ayrıca, Şam, Haleb, Bağdat ve Kudüs’te başka hocalardan dadersler almıştır. Son senelerini Musul’da geçirerek eserlerini kaleme almıştır. O, 1232 tarihinde Musul’da vefat etmiştir. İbnü’l-Esîr, İslâm tarihçileri arasında en çok eser yazan kişiler arasında bulunmaktadır. Neredeyse bütün çalışmaları İslâm ve Türk tarihi üzerinedir.

İbnü’l-Esîr’in en önemli ve en büyük eseri *el-Kâmil fi’t-Târîh*adlı genel İslâm tarihidir. Bu eser, 1230 yılının sonuna kadar meydana gelen olayları anlatmaktadır. İbnü’l-Esîr eserinde sadece Arap tarihini anlatmamaktadır. O, aynı zamanda Türk tarihi hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Eserinin son 3 cildinin neredeyse tamamı Türk tarihine ayrılmıştır. O eserinde;

³ el-‘Âzîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler* (H. 430-538=1038/39-1143/44), çev. Ali Sevim, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2006), 9-11.

⁴ el-‘Âzîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler* (H. 430-538=1038/39-1143/44), 19-20.

Gazneliler, Selçuklular, Danişmendliler, Haçlı seferleri ve Musul Atabeyleri hakkında bilgi vermektedir.⁵

1.5.Aziz b. Erdeşir-i Esterabadi (ö.1398?): Bezm-ü Rezm

Aziz b. Erdeşir-i Esterabadi, şair ve alim olan Sivas Sultanı Kadı Burhaneddin Devleti'nin özel tarihçisidir. Kadı Burhaneddin,Esterabadi'den bu eseri yazmasını bizzat talep etmiştir. 14. yüzyılın son dönemlerinde Anadolu'da gelişen askeri ve siyasi olayları kaleme almıştır. Anadolu'nun medeni tarihi ve tarihi haritası gibi çok önemli malzemeler eserde yer almaktadır.⁶

1.6.UrfalıMateos (ö.1144): Urfalı MateosGregoryVekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)

Yazar, Urfa'da doğup eserini de Urfa'da kaleme aldığı için bu isimle tanınmıştır. Hayatı hakkında fazla bilgi olmasa da eserlerinden baş rahip olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır. Yazmış olduğu vekayi-name 952 yılından 1136 yılına kadarki olayları ele almaktadır. Eser, müellifin öğrencisi olduğu tahmin edilen Grigor isimli bir papaz tarafından 1136 yılından 1162 yılına kadar ki tarihi olaylar eklenerek devam ettirilmiştir. Toplam sekiz bölümden oluşan eserin dördüncü bölümünden itibaren Türkiye Selçuklu tarihi hakkında bilgileri vermektedir.⁷

1.7. İbnü'l-Adim (ö. 1262): Zübdetü'l-HalebMin Tarihi Haleb'de Selçuklular (1055-1127)

Haleb doğumlu olan yazarın gerçek adı Ebü'l-Kasım Kemaleddin Ömer b. Hibetillah b. Muhammed el-Ukayli el-Halebi'dir. İbnü'l Adim ise ailesine verilen lakap olarak bilinmektedir. Yazar eserinde Haleb'in meşhur şahısları, tarihi ve coğrafyasıyla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Tezimizin özellikle Haçlılar kısmında, bu esere sıklıkla müracaat edilmiştir.⁸

⁵İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, çev. Abdülkerim Özaydın, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-târih Tercümesi*, c. 1,(İstanbul, Bahar Yayınları, 1989), 13-25.

⁶Aziz b. Erdeşir-i Esterabadi, *Bezm-u Rezm(Eğlence ve Savaş)*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTKY, 2014), 9.

⁷ Urfalı Mateos, *Urfalı MateosVekayi-Namesi((952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli(1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, (Ankara, TTK Basımevi, 2000), 5.

⁸İbn'ul- Adim. *Zübdetü'l-HalebMin Tarihi Haleb'de Selçuklular*, çev. Ali Sevim, (Ankara: TTKY, 2014), 14.

1.8. Evliya Çelebi Seyahatnamesi

1630'lu yıllarda seyahatnamesine İstanbul'dan başlayan Evliya Çelebi, 1681 yılına kadar Osmanlı Devleti ve komşu devletlere yapmış olduğu seyahatlerdeki gözlemlerini anlatmıştır. Evliya Çelebi eserini Mısır'da kaleme almıştır. Yazdığı bu eseri 1742'de İstanbul'a göndermiş, eser Hacı Beşir Ağa tarafından çoğaltılmıştır. Eser düzenlenirken birbirini takip eden seyahatlerin kronolojik sırasına dikkat edilip ciltlere ayrılmıştır. Evliya Çelebi'nin Çorum'daki zaviyeler hakkında verdiği bilgiler çok kıymetlidir.⁹

Tezimiz hazırlanırken saymış olduğumuz bu kaynakların yanında birinci bölümde Anadolu'nun fetih ve İslamlaşma sürecini anlatırken Osman Turan'ın "Selçuklular Zamanında Türkiye", Mehmet Fuat Köprülü'nün "Anadolu'da İslamiyet", Ali Sevim'in "Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi", Mükrimin Halil Yinanç'ın "Türkiye Tarihi Selçuklular Devri" gibi eserlerden, Selçukluların dini siyasetiyle ilgili Ahmet Yaşar Ocak'ın eserlerinden, Haçlılarla ilgili İsmail Şin Demirkent'in çok sayıda eserinden faydalandık. Diyanet İslam Ansiklopedisindeki birçok maddeden, güncel yayınlanan makalelerden de sıklıkla yararlandık.

2. Konunun Seçimi

İslamiyet'in ortaya çıkmasıyla birlikte Müslümanlar cihat ve fetih ruhuyla hareket etmişlerdir. Bunun neticesi olarak da İslamiyet, dünyanın çeşitli coğrafyalarına yayılmış, Müslümanlar fethettikleri bölgelere adalet ve merhameti hâkim kılmak için çaba göstermişlerdir.

Hiz. Peygamber (sav)'in vefatından sonra özellikle Hiz. Ömer (634-644) zamanında fetih hareketleri hızlanmış ve farklı ülkeler İslam coğrafyasına dahil edilmiştir. Nihavend savaşıyla (642) Sasanilerin ortadan kaldırılmasıyla İslam ordularına Horasan ve Orta Asya'nın yolu açılmıştı.¹⁰ Hiz. Ömer ve Hiz. Osman (644-656) dönemlerinde bütün İran ve Horasan ele geçirilmiş, Müslümanlar Ceyhun ırmağına kadar ilerlemişlerdir. Bu fetihler sırasında Türkler ile karşılaşmışlar ve uzun süre onlarla mücadele içerisinde bulunmuşlardır.

Dört Halife döneminden sonra Emeviler (661-750) ve Abbasiler (750-1208) döneminde de Türklerle olan münasebetler gelişmiş, özellikle Abbasiler döneminde Türkler devlet yönetimi ve askeri işlerde önemli görevlerde vazife almışlardır. Gelişen bu ilişkilerle beraber Türkler İslam dinini benimsemiş, daha sonraki dönemlerde özellikle Selçuklu ve Osmanlı devleti zamanlarında İslamiyet'in ve hilafetin sancaktarlığını yapmışlardır.

⁹Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, yay. haz. Seyit Ali Kahraman, c. II, (Ankara: TTKY, 2013), 350.

¹⁰İbnu'l Esir, *el- Kâmil Fi't- Tarih III*, çev. Ahmet Ağırakça, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 12. Hiz. Ömer döneminde bu bölgelerde gerçekleştirilen fetihlerin detayı için ayrıca bkz. İbn Cerir et Taberi, *Tarihu't- Taberi*, çev. Cemalettin Saylık, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 189-197; Ebu'l- Ferec, *Ebu'lFerec Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 199), c.1, 177.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla birlikte Anadolu üzerine düzenli ve düzensiz şekilde akınlar yapan Türkmenler 1071 yılında Malazgirt'te elde edilen zaferle Anadolu'nun kapılarını Türklere sonuna kadar açmış, bu tarihten itibaren Anadolu'nun demogojik ve teolojik yapısı değişmeye başlamıştır. Tezimizde bu değişim ve gelişimin nasıl başladığını, Türklerin, "Cihan Hakimiyeti" şuuruyla, Avrupa'dan Asya'ya varan egemenliğinin temelinde hangi mücadelelerin yattığını değerlendirmek istedik.

Anadolu'nun fetih ve İslamlaşma sürecinin yanında,tarihi ve kültürel olarak eski tarihlere dayanan ve hakkında pek az araştırma yapılmış olan Çorum şehrinin fetih ve İslamlaşma sürecini ele aldık. Çorum, Hatti ve Hitit gibi gelişmiş kültürlerle sahip olan medeniyetlerin kurulduğu mühim bir şehrimizdir. Tarih öncesi çağlara dayanan Çorum şehri ve Anadolu coğrafyası, dünya tarihi açısından, kültürel ve siyasi alanda yükselmiş dünyadaki ender şehirlerimizdendir. Hititlerin ortadan kalkmasıyla beraber Anadolu coğrafyası ve Çorum uzunca bir süre yönetsel olarak karanlık döneme girmiştir. Roma ve Bizans devrinde merkezi yönetimin başkent haricindeki kentlere önem vermeyişinden dolayı bu sıkıntılı ortam devam etmiştir.

Türklerin Anadolu'ya gelip yerleşmeleri ve burayı kendilerine yurt edinmeleriyle beraber Anadolu'nun çok sayıda kentini etkilediği gibi Çorum şehrini de idari açıdan başıboş ortamdan bir nebze olsun kurtarmıştır. Anadolu'nun İslamlaşması ve Çorum'un İslamlaşması konusunu araştırma noktasında eksiklik gördüğümüz için tezimizde bu konuyu çalışma gereksinimi hissettik.

1. BÖLÜM

ANADOLU'NUN TÜRKLEŞMESİ

Günümüzde Türkiye'nin Asya kesimindeki topraklarına verilen Anadolu ismi, Orta Çağ'dan beri çeşitli büyüklükteki topraklar için kullanılmıştır. Bazen bir idari bölge, bazen de memleket için kullanılan bu adın içine aldığı alanda, zamanla değişikliğe uğrayarak doğuya ve güneydoğuya doğru genişlemiştir. Anadolu adı henüz yaygınlaşmadan önce aşağı yukarı aynı coğrafya içinde kalan bölgeler için Küçük Asya(Asya Minör) adı kullanılırken, bu kavram zaman içinde sahasını doğuya doğru genişletmiştir.¹¹

Roma dönemi öncesinde Anadolu kavramı henüz ortaya çıkmamış, yarımadanın muhtelif kısımları Frigya, Lidya, Karya, Misya, Likya, Kapadokya gibi farklı isimlerle anılmıştır. Bu isimler eski Hitit çağından sonra, Roma egemenliği öncesinde Anadolu'da oturan ve menşeleri bir hayli karışık olan toplulukların adlarından türetilmiştir. Roma döneminde ise Küçük Asya ve Yukarı Asya gibi isimler kullanılmıştır.

"Anadolu" kavramı ise Bizans döneminde ortaya çıkmıştır. Bu isim/deyim, Bizanslıların "güneşin doğduğu yer" anlamında kullandıkları **anatolikelimesinden** ortaya çıkmıştır. Bizans'ta Asya'daki araziler VII. Porphyrogenetos(913-959) tarafından "thema"(idari bölge) adı verilen, on dört idari bölgeye ayrıldığı sırada şimdiki İç Anadolu'nun doğu tarafına "ThemaAnatolica" denilmiştir. ThemaAnatolica daha sonraki batı eserlerine Anatolia şeklinde kaydedilmiştir.¹² Bu isimden yola çıkarak bazı eserlerde Natolia, Anatolian gibi adlandırmalarda yapılmıştır. Ünlü coğrafyacı İbnHurdazbih(ö.912) el' Mesalikve'l Memalik isimli eserinde Anadolu'yu "el'Natolus" olarak kaydetmiştir.¹³

Araplar ve umumiyetle İslam alemi Anadolu için Rum(Memalik-i Rum) tabirini kullanırlardı. Nitekim Orta çağın en büyük seyyahı İbnBatuta, Anadolu'ya yapacağı yolculuk öncesinde Rum diyarına gideceğini belirtmiş, "el-Rihle" isimli eserinde şu ifadelerle yer vermiştir:

Rum diyarı olarak bilinen bu ülke Dünya'nın belki en güzel memleketidir. Allah-u Teala güzellikleri ülkelere ayrı ayrı dağıtırken burada hepsini bir araya toplamış Dünya'nın en temiz insanları burada yaşar, en leziz yemekler burada pişer. Allah-u Teala'nın yarattığı kullar içinde en şefkatli olanlar buranın halkıdır. Bu yüzden şöyle denilir: bolluk ve bereket Şam diyarında, sevgi ve merhamet ise Rum'da.¹⁴

Bizans İmparatorluğu, Anadolu toprakları üzerinde "thema" isimli idari bölgeler teşkil ederken, Anadolu Selçuklu Devleti, "thema" uygulamasından farklı bir yöntem kullandı.

¹¹ Besim Darkot, "Anadolu", İslam Ansiklopedisi, c.1, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 4f29.

¹²Darkot, a.g.m, 429.

¹³İbnHurdazbih, *el-Mesalikve'l Memalik*, çev. Murat Ağarı, (İstanbul: Kitabevi Yayınları,2008), 92.

¹⁴İbnBatuta, *İbnBatuta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları,2017), 274.

Bunun neticesinde Anadolu kelimesi idari bir mefhum olmaktan çıktı ve coğrafi bir mefhum haline dönüşmüştür.¹⁵

1.1. Malazgirt Öncesi Anadolu Akınları

İslamiyet'in ortaya çıkmasıyla birlikte Hz. Peygamber(sav)'in 628 yılında Bizans İmparatoru Heraclius'a gönderdiği mektup ve İslam ordularının Bizans hududuna dayanmaları, Müslümanlar ve Bizanslılar arasında bir anda askeri, siyasi ve dini ilişkilerin ortaya çıkmasına sebep oldu.

Hz. Ömer(634-644) döneminde Şam (635), Kudüs (638), Halep ve Antakya'nın (641-642) ele geçirilmesi Bizans-Müslüman mücadelelerini alevlendirmiştir. Bu toprakları Müslümanların hakimiyetine bırakan Heraclius'un (610-641) Antakya bölgesinden ayrılırken "SozoSuria" yani "Selamet içinde kal Suriye" diye hitap etmesi ve ordusunun bu toprakları yağmalayarak oradan ayrılması, Bizans Devleti'nin bu bölgenin hakimiyetinden umutlarını kestiklerini göstermiştir.¹⁶

Hz. Osman(644-656) döneminde de fetih hareketleri devam etmiş, Azerbaycan bölgesinin fetihleri, Eskişehir'e kadar uzanan akınlar, Kıbrıs'ın alınması (649) gibi zaferler Müslümanların Anadolu'daki etkisini gittikçe arttırmıştır.¹⁷

VIII. yüzyıla geldiğimizde Emeviler (661-750) döneminde Bizans'la olan ilişkiler şiddetlenmiştir. İslam orduları Kilikya'ya kadar gelerek Tarsus ve civarını fethederek (712), İstanbul muhasara edilmiş ve Konya Müslümanların eline geçmiştir (715-717).¹⁸

Abbasiler döneminde Halife Harunürreşid (786-809) döneminde "suğur"¹⁹ denilen askeri bölgeler kurulmuş, bu bölgelerden Anadolu'da yer alanlarına ise İranlı ve Türk birlikler gönderilmiştir.²⁰ Abbasilerin ordularında görev alan Türk birlikleri bu sayede Anadolu'nun çeşitli bölgelerine girmişler, oraları tanımaya ve yavaş yavaş yerleşmeye başlamışlardır. Tarsus, Malatya, Misis, Maraş, Adana gibi bölgeler Müslüman Türk nüfusuyla tanışmıştır.²¹

¹⁵ Metin Tuncel, Anadolu, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.3, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 107.

¹⁶Ebu'l- Ferec, *Ebu'lFerec Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 199), c.1, 177.

¹⁷İbnCerir et Taberi, *Tarihu't- Taberi*, çev. Cemalettin Saylık, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 333-336; Ebu'lFerec, a.g.e., 177.

¹⁸ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1944), 19; Osman Çetin, Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı, (İstanbul: Marifet Yayınları, 1990), 23.

¹⁹İslam beldeleriyle gayri Müslim beldeleri arasında oluşturulan askeri tampon bölgeler. Ayrıntı için bkz., Casim Avcı, "Sugür", TDVİA, c.37, (İstanbul: TDVY, 2009), 473-474.

²⁰ V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran, (Ankara, Onur Yayınları, 1988), 38.

²¹ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, (Ankara: TTKY, 2014), 29; Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, (Ankara: DİB Yayinevi, 1991), 15.

Abbassiler döneminde Avasım ve Suğur bölgelerindeki askerlerle akınlar devam etmiştir. Fakat X. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde Bizans, Anadolu'daki gücünü arttırmış ve Müslümanların elinde bulunan topraklarda tekrar hakimiyet sağlamıştır. Uzun süren bu mücadeleler Türk hakimiyetinden önce Müslümanların Rumları tanımasına imkân vermiştir.

22

1.2. Çağrı Bey Döneminde Anadolu Seferleri

Selçuklu devleti kurulmadan önce, Selçuklu ailesi, Maverâünnehir'de, Gazneli ve Karahanlı devletlerinin yoğun baskıları ve tehditleri altında, çok zor şartların oluşturduğu ümitsizlik içinde hayatlarını idame ettirmekte idiler. İşte bu açıdan Selçukluların yeni bir yurt arama ve yurt edinme zorunluluğu duydukları anlaşılmaktadır. Fakat bu yurt neresi olabilirdi?

Genel çizgileriyle görüldüğü üzere, Türkistanlı Müslüman Türk gazilerinin küffar Bizans'a karşı uzun yıllar gazalar yapmış oldukları Anadolu ülkesi, bu vesileyle, Türk illerinde bilinmekte idi. Bu itibarla Selçuklularında vaktiyle, soydaşlarının Bizans'la mücadelelerde bulundukları Anadolu'ya ilerde yurt edinme amacıyla, bir keşif seferi yapılması kararı verilmiş oldukları anlaşılmakta, bu kararın uygulanması, yani keşif seferi görevi, Tuğrul Bey'in kardeşi ve Sultan Alparslan'ın babası Davut Çağrı Bey'e verildi.²³

Tuğrul Bey, Selçuklu ailesiyle birlikte aşılması çok zor, bu sebeple de savunması kolay olan uzak çöllere çekilirken, Çağrı Bey, üç bin Türk atlısıyla Maverâünnehir'den batı yönüne Anadolu'ya hareket etti. O, 1015 yılında, Gazneli yönetiminde bulunan Horasan'ı, daha önceleri buraya yerleşmiş olan ve kendisine katılan Türkmenlerle, bura valisi Arslan Cazib'in takibine rağmen, adeta bir yıldırım hızıyla geçip Acem Irak'ına (Zaganosdağlarının doğu bölgesi) girmeyi başardı. Çağrı Bey'in bu harekâtını haber alan ve bu sıralarda Hindistan'da fetihler yapmakta olan Gazne sultanı Mahmud, Çağrı Bey'in geçişine engel olamaması sebebiyle, Arslan Cazib'e son derecede kızarak onu şiddetle azarladı.²⁴

Çağrı Bey, burada pek fazla durmayarak Azerbaycan yoluyla Doğu Anadolu topraklarına girdi. Fakat daha önceki yıllarda, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da bulunan küçük Ermeni ve Gürcü prenslikleri, birbirleriyle sürekli çatışmalarda bulundukları gibi, bu bölgelerdeki Müslüman beyliklerle de iş birliği ve ittifak yapmaları sebebiyle, vassal statülerine rağmen, Bizans'la ciddi bir anlaşmazlık içinde bulunuyorlardı. Bunu fırsat bilen Bizans imparatoru II. Basileios, büyük bir orduyla harekete geçerek bazen savaş, bazen de anlaşmalar yoluyla, Ermeni ve

²²Yinanç, a.g.e, 20

²³Mevlüt Oğuz, *Anadolu'nun Fethi Türk Ermeni İlişkileri ve Kilise (1018-1923)*, (İstanbul, Bayrak Yayıncılık, 2004), 53; Cihan Piyadelioglu, *Alparslan ve Malazgirt*, yay. haz. Erdoğan Merçil, (İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2014), 57

²⁴Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 40., Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 36-37.

Gürcü prensliklerini,yönetim bakımından doğrudan doğruya Bizans'abağladı ve hatta Van Gölü havzasında oturan 40 bin Ermeni'yi,Bizans'ingeleneksel siyaseti uyarınca Orta Anadolu'yazorla göç ettirerek özellikle Sivas ve Kayseri, kent ve yörelerineyerleştirdi. İşte bu bakımdan Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da vassal da olsa, artık ne Ermenine de Gürcü prensliklerimevcut idi; ancak bunların prensleri, Bizans yöneticive kumandanları olarak görev yapmakta idiler.²⁵

Çağrı Bey, kumandasındaki kuvvetlerle artık doğrudan doğruya Bizansyönetiminde bulunan Doğu Anadolu sınırlarını aşp VanGölühavzasına girdi. İlk olarak Anadolu'ya giren, özellikleErmenikaynaklarında belirtildiği üzere "Mızrak, ok veyaydan oluşan silahları çekili, beli kemerli, uzun ve örülüsaçlı, rüzgârgibiuçanTürkathıları" karşısında Bizans komutanı Senekerim'in gönderdiği kuvvetler "Yağmur gibi atılanoklar" karşısında kesin bir yenilgiye uğradılar. Bununsonucunda, bazı kaleler dışında Van Gölü bölgesinin büyükbir kısmı Türk kuvvetlerinin kontrol ve denetimine girdi.²⁶

Bu bölgede, kendisine artık hiçbir Bizans kuvvetinin karşıkoyamadığı Çağrı Bey, kuzeye yönelip Gürcülerin oturduklarıNahçıvantaraflarına yürüdü. Bizans'ın Gürcü asıllı kumandanı Liparit'in savaşa cesaret edememesi sonucundaÇağrı Bey, bütün bölgeyi kolayca hakimiyet ve denetimi altınaalmayı başardı. Daha sonra o, DvinşehriningüneyindekiNikbölgesine yürüyerek kendilerine karşı koymaya çalışanBeçnikalesiBizans kumandanı Yasak Pahlavuni'ninkuvvetlerini bozguna uğratıp darmadağın etti, batta bukumandan bozgun sırasında, kaçarken Türk askerleri tarafından öldürüldü. Böylece Çağrı Bey, güneydeki Van Gölühavzasından başka NahçıvanveNikbölgesini de istila veakınlara uğrattı.²⁷

Netice itibariyle Çağrı Bey, ilerde yurtedinilmesi amacıyla, başarıyla tamamladığı bu keşif seferisonucunda, yolu üzerinde aldığı takviyelerle birlikte ancakbeş-altı bin atlıyı bulan ve o devir için dahi küçük sayılabilenbirTürk kuvvetini, Bizans'ın Doğu Anadolu'daki kuvvetlerininindurduramayacak bir durumda olduğunu, böylecebizzat ve fiilen tespit etmiş oldu. Çok geçmeden Çağrı Bey,ArslanCazib'in aldığı emir üzerine kendisini şiddetletakibinden mahirane bir şekilde sıyrılmayı başardı; o, geldiğigüzergah olan Azerbaycan ve Horasan üzerinden Maveraünnehir'edönüp, devlet kurma yolunda mücadeleler yapmaktaolan kardeşi Tuğrul Bey'e ulaşarak (1021) yaptığı keşifseferi hakkında ona geniş bilgi verdi ve "*Biz, buradaki güçlüdevletlerle yani KarahanlıveGaznelidevletleriyle mücadeleedemeyiz, ancak Horasan, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'yagidip oralarda hükümran olabiliriz, zira oralarda bize karşıkoyabilecek hiç bir kuvvete rastlamadım.*" diyerek onu batıyönüne harekete teşvik etti.²⁸

Selçuklu devleti,olayların Çağrı Bey'in düşündüğü şekilde gelişmesi sonucunda,Horasan'da kurulmuş, fetihler batı yönünde yapılmışve dolayısıyla Anadolu'nun bir Türk yurdu haline

²⁵ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 41; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 37.

²⁶ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 41.

²⁷ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 41.

²⁸ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 41.

getirilmesigibi mutlu bir tarihi sonuç ortaya çıkmıştır.Bu olaydan sonra bazı Türkmen kitleleri, KarahanlıveGazneli Türk devletlerinin baskı ve sıkıştırmaları sebebiyle, zaman zaman Anadolu'ya girip akınlarda bulunmuşlar, ancakBizans'ın karşı koyması sonucunda, yeniden Azerbaycan ve İran'a geri dönmek zorunda kalmışlardır. Bununla birlikteonlar, bu ülkelerde de rahat bir yaşam sürdürememekte,sürekli bir mücadele halinde bulunmakta idiler.²⁹

Selçuklu devletinin 24 Mayıs 1040 Dandanakanzaferi'nden hemen sonra,Horasan'da kurulmasına kadar geçen devrede, Anadolu'dagirişilen bu Türkmen hareketleri, sadece bir akın ve istila niteliğitaşır. Devletin kurulmasından sonra Türkistan'dan adetaseller gibi akan büyük Oğuz (Türkmen) kitleleri, KarahanlıveGaznelidevletlerini engellemeye çalışmalarına rağmen,İslamülkelerine yayılmaya başladı; öyleki bu ülkeler, Türkmenlerialamayacak bir duruma geldi. Bunun zorunlu bir sonucu olarakSelçuklusultanları (özellikle Tuğrul Bey), bir millethalinde gelmekte olan bu büyük Türk kitlelerini, "KüffarBizans'ınAnadolu'suna yöneltme ve burada yerleştirme"planları yapıp uyguladılar; böylece çok önceki zamanlarda, yine Türklertarafından yapılmış olduğunu gördüğümüz cihat hareketleri bu şekilde devam ettirilmiş oluyordu.³⁰

X. yüzyılda,Bizans'ınkarşısında eski gücünü kaybederek taarruz durumundan müdafaakonumunageçenİslam alemi, Selçuklu devletinin sahip olduğukudret ve kuvvet sayesinde, yeniden hareketlenip hakimiyet ve üstünlük kazanmıştır. Artık Anadolu'da, bu defa MüslümanTürklerin Bizans'la çekişmeleri başlayacak ve dolayısıylagerçekleştirilen başarılı fetihler ile bu ülke, Türkleşecek ve bir Türk vatani haline dönüştürülecektir. Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşah gibi kudretli ve kuvvetli Selçuklu sultanları, bu planı hayata geçirmede, ciddi ve devamlı bir çaba içinde olmuşlardır.

1.3. Sultan Tuğrul Bey Döneminde Yapılan Akınlar

Büyük Selçuklu sultanları dağılan İslam topluluklarının birliğini sağlayabilmek için mücadele ederken, Bizans İmparatorluğu hakimiyetinde bulunan Anadolu coğrafyasına sefer ve gazalar düzenlemeye devam etmişlerdir. Bu seferlerin düzenlenmesinde Türkmen topluluklar etkili olmuşlardır.³¹ "Türkmen" adıyla anılan ve Oğuz boyuna mensup olanlar³², Büyük Selçuklu Devleti'nde etkin rol oynamışlar ve devletin temelini oluşturmuşlardır. Ancak Selçuklu

²⁹ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 42.

³⁰Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 38.

³¹ XI. Yüzyıldan sonra Müslüman olan Oğuz Türklerine Türkmen denilmiştir. Bkz Faruk Sümer, "Türkmenler", TDVİA, c. 41, (İstanbul, TDVY, 2012), 607-611.

³²Gorilevski, , a.g.e., 94.

hükümdarları ve Oğuz Türkmenleri arasında devletin kuruluş döneminden itibaren anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır.³³

Büyük Selçuklu Devletinin kuruluşundan itibaren sayıları artan ve bir hayli kalabalıklaşan Türkmenler, kendi boy düzenlerine göre yaşamak istemişler ve bunda ısrarcı olmuşlardır. Bunun neticesinde Selçuklu beyleriyle aralarındaki gerilim sürekli yükselmiştir. Türkmenler, kendi boy beylerinin idaresinde bir hayat sürmek ve sürülerine daha geniş otlak bulmak maksadıyla, İslam beldelerinde bağımsız olarak hareket etmeye başlamışlardır. Bütün bu yaşanan gelişmeler, Selçuklu devletinin merkezi otoritesini sarsmış ve devlet yönetiminin Türkmenler hakkında bir karar almayı zorunlu kılmıştır.

Tuğrul Bey (1040-1063), Selçuklu Devletinin birliğine zarar verecek ve kendi hakimiyetine zeval getirecek teşebbüsleri ortadan kaldırmak için hareket etmiş, bunda da muvaffak olmuştur. Türkistan bölgesinden gelen Türkmenler Selçuklu hudut bölgelerinde yığılmış ve bu bölgede bulunan yerleşik halk vatanlarından kaçmaya başlamıştır.³⁴ Yerel halk elçiler aracılığıyla hem Tuğrul Bey'e hem de halife el-Kaim biEmrillah'a (1031-1075)şikâyet bulunmuşlardır. Böyle bir duruma müsaade etmeyen Tuğrul Bey, Oğuzlar'ın ilerlemesini ve bölgede taşkınlık etmelerini çözme yolunda çaba sarfetmiştir.³⁵

Güçlü ve mahir bir devlet adamı olan Tuğrul Bey, Türkmenlerin sorunlarına çare bulabilmek için kalıcı bir çözüm bulmak zorunda kalmış ve bu çözümde Anadolu topraklarına yönelmek olmuştur. Belirlenen bu hedef gelişigüzel seçilmemiş aksine Anadolu toprakları uzun yıllar boyunca Müslümanların hedefinde olan bölge olarak ön plana çıkmıştır. Çağrı Bey (ö.1059) zamanında başlayan Anadolu keşif akınları böylece Tuğrul Bey zamanında daha sistemli hale gelmiş ve Türkmenlerin bu bölgede yerleştirilmesi devlet politikası halini almıştır.³⁶

Tuğrul Bey'in üvey kardeşi olan İbrahim Yinal, Maverâünnehir bölgesinde olan Türkmenlere Anadolu'ya akınlar yapmalarını şu sözlerle belirtmiştir:

“Sizin burada kalmanız ve ihtiyaçlarınızı buradan karşılamanızdan dolayı ülkem sıkıntı içine girdi. Bana kalırsa yapacağınız en doğru iş Rumlara karşı gazaya çıkıp Allah yolunda cihat etmenizdir. Böylece ganimette elde edersiniz. Bende sizin izinizden gelip işlerde size yardımcı olacağım.”³⁷

Türkmenler bundan sonra Anadolu'ya doğru harekete geçmişler ve Selçuklu hakimiyeti Anadolu'da hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Anadolu topraklarındaki durum, bölgeyle ilgili sahip olunan bilgi birikimi ve imkanlar Anadolu'ya ilerleyişi avantajlı hale getirmiştir.

³³ Turan, *Selçuklular Tarihi*, 112.

³⁴ Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, c.2, (İstanbul: Hayat Yayınları, 1964), 31.

³⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi*, 129

³⁶ Erdoğan Mercil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, (Ankara: TTKY, 1991), 49; Sevim, a.g.e., 49-53.

³⁷ İbn'ul Esir, *El KâmilFi't- Tarih*, çev. Abdulkerim Özeydin, c.9 (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991) 415.

Azerbaycan'ın fethine görevlendirilen Prens Hasan³⁸ ile Sultan Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey ve Davud'un oğlu Yakuti Azerbaycan'dan bir Bizans şehri olan Vaspurakan'a (Van Havzası) geçerek akınlar yapmışlardır. Bu akınlardan birinde Prens Hasan ve arkadaşları pusuya düşürülerek şehit edilmişlerdir. (1048)

Tuğrul Bey, bundan sonra Prens Hasan'ın intikamını almak için Azerbaycan valiliğine atamış olduğu kardeşi İbrahim Yınal'ı Anadolu seferine vazifelendirdi. Bu arada Arran bölgesinde akınlarda bulunan Kutalmış'ı da onunla Anadolu seferine gitmek üzere görevlendirdi. İbrahim Yınal çok güçlü bir ordu ile -Bizans kaynaklarına göre yüz bin kişi- Anadolu'ya giriş yaptı. (1049) bu ordu Bizans'ın otuz üç bin kişiyi bulan ordusuyla Pasin ovasında yapılan harpte kesin bir sonuç aldı. Bizans ordusu başta Selçuklu saldırılarını her ne kadar bastırırsa da sonradan dağıldı ve Selçuklu Devleti'nin Bizans İmparatorluğu ile Anadolu taraflarına yaptığı akınlarındaki ilk ciddi savaş Müslüman Türk ordusunun zaferiyle sonuçlanmıştır. (18 Eylül 1049)³⁹

1054 yılında, Gence ve Tebriz gibi büyük kentleriyle bütün Azerbaycan, Selçuklu hakimiyetine girmişti. Böylece Selçuklu hududu, doğu Anadolu'ya ve Kafkas Dağlarına dayanmıştı. Tuğrul Bey'in bizzat komuta ettiği bu seferlerde, Selçuklu askerleri Malazgirt kalesinin önüne kadar geldi. Fakat, kaleyi düşüremediler. Bu sırada Sultan Van gölü kıyılarını da iyice kontrol etti. Buradan Bağdat'a inerken yanına Kutalmış Bey de vardı. Daha sonra Kutalmış Bey'i yeniden Anadolu'ya yolladı. Çağrı Bey'in oğullarından Yakuti Bey de bu sıralarda kuvvetli bir ordu ile Anadolu hududuna gönderilmişti. 1057 yılında Yakuti Bey, Anadolu içlerine kadar ulaşan önemli bir akın yaparak üzerine gönderilen Bizans kuvvetlerini bozguna uğrattı. Hatta Prens Nikeferos Briyennos kuvvetli bir ordu ile Kayseri'ye gelmişse de Türklere karşı kaybederek geriye dönmüştür.⁴⁰

Türk tarihi bakımından bu akınlar, gelecekteki fetihlere zemin hazırlaması ve Anadolu'nun manevi yönden fethedilmesi açısından son derece önemlidir. Bu akınlar Bizans'ın Türklere karşı koyma ve direnme gücünü bir hayli zayıflatmıştır.

1.4. Malazgirt Öncesi Bizans İmparatorluğu'nun İçinde Bulunduğu Durum

Müslümanlarla birlikte Türklerin 1015 yılından 1071 Malazgirt zaferine kadar yapmış olduğu akınlar ve göç hareketleri Bizans İmparatorluğu'nun mukavemet gücünü zayıflatmış ve direncini kırmıştır. Türklerin Anadolu'daki bu hızlı ilerleyişini anlayabilmek için dönemin hâkim gücü Bizans'ın içinde bulunduğu durumu da değerlendirmek gerekir.

³⁸ Prens Hasan, Tuğrul Bey'in amcası Musa Yabgu'nun oğludur.

³⁹ Piyadelioglu, a.g.e., 63; Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 19.

⁴⁰ Yılmaz Öztuna, *Başlangıçtan Günümüze kadar Türkiye Tarihi*, c.II, 36.

Anadolu coğrafyasını hakimiyeti altında bulunduran Bizans İmparatorluğu, Selçukluların neşet edip tarih sahnesine çıktıkları dönemlerde kendi içlerinde büyük problemler yaşamaktaydı. Şöyle ki; Herakleious'un (610-641) ortaya çıkardığı ve II. Basileious'un (976-1025) başarıyla sürdürdüğü Bizans yönetim şekli bu imparatorun ölümüyle beraber sarsılmaya başlamıştır.⁴¹ İmparatorluğun başına gelen yeni hükümdarlar ise kendi otoritelerini bir türlü sağlayamamışlardır.⁴²

Bizans'ta feodal asil sınıf her geçen gün gücünü arttırırken alt tabaka olan köylü ve asker topraklarının çöküşü hızlanmıştır. Bunun neticesinde devletin savunma sistemi olan askeri teşkilat ve vergi düzeni tahribata uğramıştır. Yine imparatorluğun hazine gelirlerinin devlet ihtiyaçlarından ziyade lüks yaşam için tüketilmesi halkın, gündelik yaşantısını ve refah seviyesini olumsuz yönde etkilemiştir.⁴³ Bu dönemde kilisede gücünü arttırmış ve sahip olduğu arazileri genişletmek için çalışmış bunun neticesinde halk yine olumsuz yönde etkilenmiştir.⁴⁴

Askeri zümre ve sivil toplumun birbirleriyle olan çekişmeleri, Bizans İmparatorluğu'nu daha zor bir durumla baş başa bırakmıştır. Özellikle asil sınıfın güçlenmesi, bu sınıfın eyaletlerdeki askeri kuvvetlerle güç ve denge uçurumunun büyümesine sebep oldu.⁴⁵ Askeri sınıfın güç kaybetmesi, Türklerin hedef olarak belirlediği, Bizans'ın omurgası diyebileceğimiz Anadolu topraklarının savunulmasında ciddi bir zafiyete sebep olmuştur.

Bizans İmparatorluğu askeri yönden güç kaybederken II. Basileios (976-1025) döneminden itibaren doğudaki işgal ve ilhak hareketleri devam etmiş, bu da Bizans'ın güç kaybetmesine neden olmuştur. II. Basileios esasında bu uygulamalarıyla doğu sınırını güven altında tutmak ve İslam beldelerine doğru hakimiyetini genişletmek istemişti. Bu düşünce içerisinde bölgede imparatorlukla çeşitli sorunlar yaşayan Ermeni toplulukları Orta Anadolu'ya ve Sivas'a sürgün edilmiş, böylece Bizans sınırı Azerbaycan ve Kafkasya'ya kadar genişlemiştir.⁴⁶ (Bkz. Harita:I)

Bizans'ın, Ermeni halkını topraklarından göç etmeye zorlaması, Selçukluların işini kolaylaştırmıştır. Nitekim Selçuklular ile Bizans arasındaki tampon bölge olarak

⁴¹Herakleois askeri ve siyasi olarak zor durumda olan Bizans'ı yönetimde köklü değişiklikler yaparak yeniden diriltmiştir. Daha önce de bahsettiğimiz, Anadolu'da uygulamaya koyulan "thema" sistemiyle Anadolu'daki arazilere askeri gruplar yerleştirilmiş ve oraların yönetimi kumandanlara bırakılmıştır. Bu tarzda yapılan reformlar İmparatorluğun ayakta kalmasını ve güçlü durmasını sağlamıştır. Bkz: Işın Demirkent, "Herakleois", TDVİA, (İstanbul: TDVY, 1998), 210-215.

⁴²Gregory Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, (Ankara: TTKY, 2006), Işın Demirkent, "1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askeri ve Siyasi Durumu" Tarih Dergisi s.33, (1982), 144.

⁴³Cyril Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011), 65; Mikhail Psellos'un *Khronographia'sı*, çev. Işın Demirkent, (Ankara: TTKY, 1992), 25; Ostrogorsky, *a.g.e*, 296.

⁴⁴Ostrogorsky, 314.

⁴⁵Ostrogorsky, 296-297.

⁴⁶İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", İslam Ansiklopedisi, c.10, (Eskişehir, MEB Yayınevi,); Turan, *Selçuklular Tarihi*, 120.

niteleyebileceğimiz bu bölge, Ermenilerin buradan tehcir edilmesiyle savunmasız kalmıştır. Böylece bölgeye yapılacak olan akınlar dirençle karşılaşmadan gerçekleşmiştir. Ermeni krallık ve prensliklerin ortadan kaldırılmasıyla ilgili bazı tarihçiler sitemli kayıtlarda bulunmuş ve Bizans'a ağır eleştiriler getirmişlerdir.

Anadolu'daki Türk yürüyüşünden Bizans'ı mesul gösteren Urfalı Mateos, 1048 yılında gerçekleşen Selçuklu akınlarından bahsederken şöyle demiştir:

İmparator Monomakhos'un hakimiyeti zamanında İbrahim Yinal ve Kutalmış'ın divanından çıkıp, muazzam bir ordunun başında oldukları halde Ermenistan'a karşı yürüdüler. Onlar Bütün Ermenistan'ın Romalılar yüzünden başsız ve müdafaasız olduğunu biliyorlardı. Çünkü Romalılar kuvvetli adamları şarktan uzaklaştırmışlardı. Bütün şarkın müdafaası yalnız hadımağası kumandanların elinde kalmış bulunuyordu.⁴⁷

Aynı müellif bu durumdan bahsederken ilerleyen sayfalarda şu ifadeleri kullanmıştır:

Grekler, Ermeni milletin kumandanlarını kendi eyaletlerinden çıkarıp götürmüşler ve Ermenistan krallık tahtını devirmekle askerlerin ve kumandanların desteği olan suru kendi elleriyle yıkmışlardı. Kaçmayı kendileri için bir zafer addeden bu Grekler, kurdu görür görmez kaçmaya başlayan kötü çobanlara benzediler.⁴⁸

Bizans yönetiminin Anadolu topraklarında yaşayan halklara karşı hoşgörüsüz ve zalimce tutumu da Bizans'a karşı Selçukluların elini güçlendirmiştir. Ortodokslaştırma politikaları ve ağır vergi yükümlülükleri halkın tepkisine yol açmış, bölgeye gelen Selçuklulara karşı mukavemet gösterilmemesini sağlamıştır.

Bizans İmparatorluğu bu dönemde sadece Selçuklularla değil birçok unsur ve devletle mücadele etmiştir. Doğu sınırında Türkmen ilerleyişini durdurmak için çalışırken, kuzeyde Macarlar, batıda ise Peçenekler ile karşı karşıya gelmek durumunda kalmışlardır.⁴⁹

Bahsetmiş olduğumuz bu durumlar Bizans'ın Türk muhacereti ve fetihlerinin başlama dönemiyle ilgili genel durumunu göstermektedir. Böyle bir ahval içinde bulunan Bizans'a karşı, Türkler için Anadolu'yu kontrol altına alabilmek zor olmamıştır. Bu dönemde parçalanmışlık içinde gücünü kaybeden Bizans İmparatorluğu ileride bahsedeceğimiz Haçlı hücumlarıyla Türklerle mücadele etmişlerdir.

⁴⁷Mateos, 86

⁴⁸ Bkz. Mateos, 111.

⁴⁹ Demirkent, *aynı makale.*, 236-237.

1.5. Sultan Alparslan Dönemi ve Malazgirt Zaferi

Amcası Tuğrul Bey'in vefatının ardından devletin yönetimine geçen Alparslan döneminde de Anadolu'ya yapılan akınları yine kardeşi Yakuti Bey yönetti. 1058 yılında Yakuti Bey, Kars civarında önemli bir yer olan Ani kalesini kuşattıysa da şehri almaya muvaffak olamadı. Daha sonra Pasinler'e, Van gölünün batı ve kuzey taraflarına birçok akınlar yaptı. Bu sırada Kemah ve Erzincan şehirlerini de aldı. Daha sonra Çoruh vadisi, yani Kuzeydoğu Anadolu bölgesinin iç kısımlarını keşfettiler. Sonunda Kelkit vadisine girilip Şebinkarahisar alındı ve aynı yılda Malatya'nın fethi gerçekleşti.

1064 yılına gelindiğinde Sultan Alparslan, Anadolu'nun kapısına geldi. Vermiş olduğu emirle, Melik Yakuti, başta Van şehri olmak üzere, Van gölü çevresindeki Ani kalesi de dahil kalelerin çoğunu ele geçirdi. 1065 yılında ise, Sultan Orta Doğu'da olduğu sırada orduları, Urfa'yı yeniden muhasara ettiler.⁵⁰

Selçuklular, Bizans İmparatorluğu'nun hakimiyetindeki topraklara akınlar düzenleyip yeni yerlerin fethine çalışırken, dış siyasetlerinde mühim bir konumda bulunan Fatımilerle çatışmalara bir süreliğine ara vermişlerdi. Halbuki Selçukluların kuruluşundan itibaren, çok büyük önem verdikleri sorunların ilk sırasında Şii-Fatımilerle mücadele yer almaktaydı. Alparslan da Mısır Fatimi'lerine karşı sefere çıkma ve Tuğrul Bey zamanında gerçekleşemeyen Fatımiler Devleti'nin yıkma hedefini gerçekleştirmek emelindeydi. Bahsedilen bu dönemde Mısır, iç karışıklıklar içerisinde zor günler geçirmekte, özellikle Mısır ordusunda bulunan türlü ırklardan askerler birbirleriyle çatışarak devlete zarar vermekteydiler.⁵¹

Halife Mustansır'ın gücü ve otoritesi iyice azalmış durumdaydı. 1069'da Mısır ordusunda bulunan Türk komutanı Nasiru'd-devle b. Hemdan, elçi olarak dönemin fakihlerinden olan Ebu Cafer Muhammed en-Naccar'ı Alparslan'a göndererek, Sultan'ın gelip Mısır'ı fethetmesini ve sünni' hutbesi okutmasını istedi. Bu davet, Alp Arslan'ın hedefleriyle birebir uyduğu için, askerlerini hazırlayan Alparslan Mısır'a gitmek üzere yola koyuldu. Azerbaycan hattından Anadolu'ya giriş yapan Alparslan, bölgedeki Selçuklu akıncı güçleriyle de ordusunu kuvvetlendirdikten sonra Van Gölü'nün kuzeyinden Malazgirt yakınlarına geldi.⁵²

Tuğrul Bey'in iki defa kuşatıp alamadığı Malazgirt'i ve peşinden Erciş'i fethettikten (1070) sonra, Murat ve Yukarı Dicle ırmakları arasındaki bazı kalelerde hakimiyeti ele geçirdi. Diyarbekir üzerine giderek buranın hâkimi ve Selçukluların vassal konumundaki Mervanoğulları arasındaki çekişmeyi sulh yoluyla halletti. Tulhum ve Siverek kalelerinin fethinden sonra daha önce Selçuklu askerleri tarafından muhasara edilip

⁵⁰ Şeker, *a.g.e*, 20.

⁵¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, (İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı Tatav Yayınları, 2002), 273.

⁵² Ocak, *a.g.e*, 274.

alınamayan Urfa üzerine hareketi başlattı. Buranın komutanı Vasil'i elli gün boyunca kuşattıysada, Mısır seferinin ertelenmemesi için kuşatmayı bırakarak güneye doğru yöneldi.⁵³

İlerlemesini sürdüren Alparslan, Mayıs 1071 'de Halep'i kuşatıp buranın hâkimi Mahmud'u kontrol altına aldıktan sonra, Mısır'a gitmek üzere Dımaşk tarafında bir günlük mesafe kat etmişti ki, Bizans imparatoru Romen Diyojen'den gelen bir elçi, Ahlat, Menbic ve Malazgirt'in Bizans İmparatorluğunageri verilmesini, bunun tersi olduğu takdirde İmparatorun güçlü bir askeri kuvvetle harekete geçeceğini bildiriyordu. Bizans ordusunun Doğu Anadolu yönünde hızla gitmekte olduğu bilgisini alan Alparslan, elçiyi sert bir üslupla cevaplayıp geri gönderdikten sonra, ordusunu iki bölüme ayırarak, bir bölümünü emir Aytekin ve Mahmud'un komutasında Mısır'ın fethiyle vazifelendirmiş, geri kalan diğer bölümle ise Bizans İmparatorunu karşısında durmak üzere yola çıktı.⁵⁴Alparslan, son derece hızlı hareket ettiğinden, Fırat Nehri'niatlariken ordusundaki deve, at, yiyecek ve malların çoğunu kaybetti.⁵⁵

Bunlara aldırış etmeden ilerlemesine devam eden Sultan, yiyecek kıtlığındanötürü ordusunda yer yer Irak askerlerinden bir bölümünü de terhis etmek zorunda kaldı. Emrinde kalan Azerbaycan, Arran ve Horasan askeriyle yoluna devam ederek Urfa'dan Diyarbekir'e geldi. Buradan Azerbaycan'a tekrar dönen Sultan, Hoy'u kendisine merkez olarak belirledikten sonra hazırlıklara başladı. Selçuklu topraklarına çekilerek savaşı orada kabul etmeyi tehlikeli bulmasındandolayı, komutasındaki 4000 has gulam ve kendisine dahil olan 10.000 adamıyla Ahlat'a doğru ilerledi. Bizans İmparatoru, Rumeli'dekiPeçenekler ve Uzlar'dan başka çeşitli unsurları silah altına almış, Alman, Frank, İskandinav ve Norman ırklarından müteşekkil 200.000 kişilik bir orduyla Kapadokya'ya ulaşarakkarargâh kurmuştu. İmparator, noksanları gidermek ve yeni kuvvetlere sahip olmak gayesiyle Sivas üzerinden Erzurum'a gelerek gerekli hazırlıklarını bitirdikten sonra Malazgirt tarafına harekete geçti.⁵⁶

O'nun asıl hedefi Selçukluları hezimete uğrattıktan sonra Mısır ve Şam şehirlerini de ele geçirmektir. Hatta bu bölgeleri komutanları arasında taksim ederek; Bağdat şehri için, *"Hiç kimse Halife'nin evini taarruz etmesin. Zira o bizim dostumuzdur."* diyerek tavsiyede bulunmuştu.⁵⁷

Bizans imparatoru Malazgirt'e giderken, ordusu içinde bulunan Türkkökenliaskerler Alparslan'a haber salarak endişelenmemesini, zira Bizans ordusunun içindeki askerlerin çoğunun Sultan'dan yana olduğunu bildirmişlerdir. Aynı şekilde Bizans ordusu içinde yer alan

⁵³ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, 138.

⁵⁴ Abdurrahman İbnü'lCevzi, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular (h.430-485=1038-1092)*, ter. Ali Sevim, (Ankara: TTKY, 2014), 98.

⁵⁵ Mehmet Altay Köymen, *Anadolu'nun Fethi*, (Ankara: TTKY, 1961), 28; Ali Sevim-Erdoğan Mercil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, (Ankara: TTKY, 2014), 79-80.

⁵⁶ İbn'ülCevzi, *a.g.e.*, 100.

⁵⁷ Ocak, *a.g.e.*, 273.

Uzlarda, soydaşları Selçuklulara eskiden beri kullandıkları bir işaret göndererek onlardan yana olduklarının haberini verdiler. Malazgirt'e ulaşan İmparator, sayı olarak az bir asker tarafından savunulan kaleyi eman ile teslim almasına karşılık Müslüman halkı öldürdü.⁵⁸

Alparslan Ahlat'a geldiğinde Bizanslı komutanlar Ursel ve Trakhaniotes da aynı yönde hareket halindeydiler. Bizanslılar, Selçuklu kuvvetlerince bozguna uğratıldılar. Olayın doğruluğunu tespit için gönderilen ikinci bir Bizans birliği de emir Sanduk tarafından yenilgiye uğratıldı. İlk karşılaşmalar Selçuklular tarafından kazanılmış olmakla beraber asıl savaş henüz başlamamıştı.⁵⁹

Alparslan, Ahlat'a vardığında orada kendisini bekleyen Afşin'le karşılaştı. Komutasındaki 4000 hassa askerinden başka Anadolu'da akınlardabulunan 40.000 akıncı askeri de Sultan'ın ordusuna dahil oldular. Son ilhaklarla Selçuklu güçleri 50.000 civarında bir sayıya ulaşmıştı. Buna karşılık Bizans'ın 300.000 askeri mevcuttu.⁶⁰ Bizans'ın çeşitli milletlerden derlenmiş, birbirleriyle uyumsuz hareket eden, daha fazla mal ve şöhret gayesinde olan askerlerine karşılık; Alparslan'ın cihat ideali ve Türklük duygularıyla savaşmayahazır, son derece hızlı hareket yeteneğine sahip askerleri mevcuttu.⁶¹

Ahlat'tan yola çıkarak Rahbe ovasına inen Alparslan, bölgedeki kontrolü ele aldıktan sonra karargahını kurdu (24 Ağustos 1071). Malazgirt'ten hareket eden Bizans ordusu, Selçuklu askerlerinin çok yakınlarına kadar gelerek karargâh kurup, onların ovaya hâkim olduklarını haber alınca telaşa kapıldılar. Sultan Alp Arslan, sözde barış için teklifte bulunmak, fakat gerçekte Bizans ordusunun durumunu anlamak amacıyla Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah'ın kendisine elçi olarak gönderdiği Ebu'l-Ganaim İbnu'l-Muhelleban'ı emir Savtekin'le beraber hem kendi adına hem de Halife adına, bir elçilik heyetiyle birlikte Bizans imparatoruna yolladı.⁶²

İmparator, Selçukluların zor durumda kaldıkları için barış yapmak istediklerini düşünerek gayet gururlu bir halde bu teklifi geri çevirirken, aynı zamanda Halife'ye bir elçi yollayarak, barış yapılması konusunda Sultan'a tavsiyede bulunmasını da istemişti. İmparatorun barıştan maksadı, Rey'e kadar olan bölgelerin kendi isteği doğrultusunda Bizans'a teslim edilmesi idi. Zira o, Rum diyarına yapılanları, İslam beldelerine de yapmadıktan sonra geriye dönmeyeceğini söylemekteydi. İmparatorun cevabı Sultan'a iletilince artık savaşın kaçınılmaz

⁵⁸Mateos, 141; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 79.

⁵⁹ Mustafa Alican, "Kıyametin İlk Günü Malazgirt 1071", (İstanbul: Yakın Plan Yayınları, 2013), 103; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 79.

⁶⁰Reşidü'd-Din, Camiut'-Tevarih, İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çeviriler), çev. Faruk Sümer-Ali Sevim, (Ankara: TTKY, 1971) 61.

⁶¹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 126.

⁶²İbnu'l-Cevzi, *a.g.e.*, 100; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 80.

bir gerçek olduğu anlaşılmıştı. Alparslan, en kısa sürede savaş hazırlıklarının yapılmasının emrini verdi.⁶³

Sultan'ın, barış ortamının tesis edilememesinden dolayı etkilendiğini gören hocası ve imamı Ebu Nasr Muhammed b. Abdulmelik el-Buhari el-Hanefi, sultana:

"Sen, Allah'ın zafere ulaştıracağını ve diğer dinlere üstün kılacağını vaad ettiği bir din uğruna savaşıyorsun. Umarım Allah'u Teala bu fethi sana nasip edecektir. Cuma günü zeval vaktinden sonra hatiplerin minberlerde olduğu, mücahitler için Allah'a duada bulundukları ve duaların kabul edildiği saatte düşmana hücum et" dedi.⁶⁴

Cuma günü namaz vakti gelince Sultan askerleriyle beraber namaz kıldı, gözyaşları içinde dua ve niyazda bulunup, Allah'a ellerini açtı. Kendisinin şehit düşmesi durumunda oğlu Melikşah'ı yerine geçirerek ona itaat etmeleri vasiyetini yaptıktan sonra, askerlerinin başında düşmana hücum etti.⁶⁵

Selçukluların uyum içinde olan ve inancı yüksek birliklerine karşılık, Bizans'ın değişik unsurlardan oluşan kuvvetleri arasında uyum da yoktu. Bizans ordusu; merkezinde İmparator, sağ tarafta Rumeli kuvvetleriyle Nikephoros Bryennis ve sol tarafta ise Uz askerleriyle Alittas komutasında şekillenmişti. Gerideki güvenlik kuvvetlerinin komutasında ise İmparatorun üvey oğlu Andronikos Dukas vardı. Selçuklu ordusu kendi savaş taktiklerine uygun olarak savaş başladıklarında, sağ ve sol taraflarda yer alan Peçenek ve Uz askerleri de, başlarındaki Tamışadlı beyleriyle beraber Türk soydaşlarına karşı savaşmayarak, Bizans tarafından ayrılıp, Selçuklulara dahil oldular. Çembere alınan ve savaş düzeni bozulan Bizans ordusunun büyük kısmı öğlen saatlerinde başlayıp, akşam kadar süren, hatta gece de devam eden meydan savaşı sonucunda kılıçtan geçirilmiş ve İmparator da esir alınmıştı.⁶⁶

Alparslan, biraz zaman geçtikten sonra imparatoru huzuruna getirtip, güzel ve süslü bir yere oturtuktan sonra, barış teklifine neden olumsuz cevap verdiğini sual etti. İmparator son derece üzgün şekilde: "*Benim bu kadar para harcamam ve asker toplamam karşısında zafer senin oldu. Artık beni azarlama, fakat ne yapacaksan yap*" dedi. Bunun üzerine Alp Arslan, "*Senin hakkında ne yapacağımı tahmin ediyorsun*" dedi. İmparator, "*Üç şey yapabilirsin: Birincisi, beni öldürtmen; ikincisi, beni ülkende dolaştırarak halka teşhir etmen; üçüncüsünü de söylemenin faydası yok, zira sen onu yapmayacaksın*" dedi. Sultan, bunun ne olduğunu sorunca,

⁶³ Mehmet Altay Köymen, Alp Arslan ve Zamanı I, (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1983), 52-53.

⁶⁴ Reşidü'd-Din bu tavsiyeyi verenin Melik Danişmend olduğunu söylemiştir. Bkz. Reşidü'd-Din, *Camiut'-Tevarih*, 61; Ali Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı*, (Ankara: TTKY, 1971), 70-71.

⁶⁵ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 60; Sevim, *Malazgirt*, 76.

⁶⁶ İslam dininin doğuşundan beri böyle bir zafer görülmediği gibi, daha önce herhangi bir Bizans imparatoru tutsak da alınmamıştı. Bkz. İbn'ul Adim, *a.g.e.*, 197.

"Beni affederek fidye karşılığı mülküne döndürmen ve benim orda senin naibin olarak kalmasını temin etmen." dedi.⁶⁷

İmparatorun bu cevabı üzerine Alparslan ona dönerek: "Ben senin hiç ihtimal vermediğin bu işten başkasını sana yapacak değilim. Sen kurtuluşun için gerekli olan fidyeyi bana getir ve serbest kal" dedi. İmparator, Sultan'ın ne kadar istediğini sordu. Alp Arslan, "On milyon dinar getir" dedi. Bunun üzerine İmparator, "Allah'a yemin olsun ki, sen bana nefsimi bağışlarsan bütün Rum mülkünü hak edersin. Lakin ben halkımın mallarını savaş için harcadım ve fakir hale getirdim. Onların bu parayı verecek güçleri yoktur" dedi.⁶⁸ Bunun üzerine şu maddelerle antlaşma yapıldı:

- 1-İmparatorun kurtuluşu için fidye olarak 100.000 dinar ödenecek,
- 2-Bizanslılar Selçuklulara her yıl 360.000 dinar vergi ödeyecek,
- 3-Rum bölgesinde esir bulunan bütün Müslümanlar serbest kalacak,
- 4-Selçuklular çağırdığında Bizanslılar askeri yardımda bulunacaklar,
- 5-İmparator, Sultan'ın oğluna kızlarından birini verecek.
- 6-İmparator, yeniden tahta oturduğu zaman, Malazgirt Urfa, Menbec, Antakyakaleleri ve şehirlerini Selçuklulara teslim edecektir.⁶⁹

Antlaşma görüşmelerinin ardından, İmparator kendisine ayrılmış olan çadıra götürüldü ve İmparatora borç olarak 10.000 dinar gönderildi. İmparator, bu paranın bir bölümüyle yakın adamlarının özgürlüğünü satın aldı, bir kısmını da yanındakilere paylaştırdı. Geriye kalan komutanlar ise Alparslan'ın emriyle salıniverdiler. Ertesi günü kendisinden ganimet malı olarak ele geçirilmiş olan imparatorluk tahtı onun için hazır hale getirildi ve İmparator bunun üzerine yerleştirildi, kendi külahı ve elbisesi giydirildi. Bu sırada Sultan, ona: "Sana güveniyor ve seni memleketine göndererek hükümdarlığını ilan ediyorum" dedi. Sultan'ın bu yaptıkları karşısında Rum Meliki eğilerek yeri öptükten sonra memleketine gönderildi.⁷⁰

Bizans İmparatoruna karşı elde etmiş olduğu zaferden sonra Alparslan, başta Halife olmak üzere, dört bir yana fetihnameler göndererek kazanılan zaferin müjdesini vermiştir. Halife, sarayında bir araya getirdiği devlet adamlarının önünde bu zafer mektubunu törenle okutmuş ve tebrikleri kabul etmiştir. Haber Bağdat'ta haber alınınca, davullar ve borular çalınmış ve şehir süslenerek fetih haberi kutlanmıştır. Malazgirt zaferiyle beraber İslam'ı ortadan kaldırmaya gelen Hristiyanların yolları kapatılmış ve kötü hedeflerine set çekilmiştir. Bu yüzden bu zafer İslam'da eşi ve benzeri bulunmayan bir zafer olarak nitelenmiştir.

⁶⁷İbnu'lCevzi, a.g.e., 102; Reşidü'd-Din, a.g.e., 63.

⁶⁸İbnu'lCevzi, a.g.e., 103.

⁶⁹ Alican, a.g.e., 155-158; Ali Sevim, "Malazgirt", TDVİA, c.27, (Ankara: TDVY, 2003), 482.

⁷⁰İbnu'lCevzi, 104; Mateos, 143.

Malazgirt zaferi İslam coğrafyasında böyle sevinç içerisinde kutlanırken, Hristiyan aleminde de yeis ve üzüntüye sebep olmuştur. Malazgirt'ten kaçan bazı askerler İstanbul'a ulaşarak durumu bildirince, Bizans senatosu Romen Diojen'i tahttan indirip, yerine VII. MihaelDukas'ı (1071-1078) imparator ilan ettiler. Devrik İmparator daha sonraları Bizans tahtını ele geçirmeye çalışmışsada, bunda başarılı olamadığı gibi yakalanarak gözlerine mil çekilmiş ve feci bir şekilde hayatı sona ermiştir.⁷¹

Türk-İslam tarihinde yapılan savaşların pek azı Malazgirt kadar değer taşımaktadır. Zira bu savaş, yüzyıllardır birbirleriyle düşman konumunda olan iki medeniyetin halkının kesin sonuç için karşılaşmasıdır. Malazgirt zaferi, galip gelenTürkler ve yenilgiye uğrayan Bizanslılar için büyük gelişmelere ve değişikliklere, yol açan bir olaydır. Malazgirt zaferiyle birlikte, asırlardan beri İslam topraklarında nüfuz sahibi olma sevdasında olan ve Müslümanların askeri yönden zafiyetleri sebebiyle karşı duramadıkları,Hristiyanların temsil eden Bizans'ın, dolayısıyla da Hristiyan aleminin ilerlemesine set çekilmiştir. Bu sebeptendir ki, C. Cahen: "...Bu, sadece Sultan'ın savaşı değil, bütün İslam aleminin savaşı idi..." derken çok önemli bir noktaya değinmiştir.⁷²Malazgirt zaferibu yönüyle, medeniyetler ve onların temsilcilerinin mücadelesinin net bir şekilde sonuca ermesidir.

Malazgirt zaferiyle beraber tarihte bir ilk olarak Bizans imparatoru Müslümanların eline esir düşmüş ve Müslümanlar bu şerefe Selçuklular vasıtasıyla kavuşmuştur. Bu mücadelede üstünlüğünü ortaya koyan Müslümanlar ve onların bayraktarı konumundaki Selçuklular, olayları tersine döndürerek ilerlemelerini sürdürmüşler, daha sonrasında ise bu görevi torunları olan Osmanlılara bırakmışlardır.

Malazgirt'te kazanılan zafer, Çağrı Bey ve Tuğrul Bey'le başlayan Anadolu fetihlerinin takipçisi olan Alp Arslan'ın, amcasının yolunu izleyerek hedefe varmasıdır. Batı istikametine akan kesif Türkmen topluluklarınınAnadolu'ya gönderilmesi ve Bizans uçlarında bu göçmenlerin gaza ile iştigal etmeleri Tuğrul Bey'in izlediği temel siyasettendi. Nitekim Tuğrul Bey'in Diyarbekir emiri Nasruddevle b. Mervan'a gönderdiği mektubunda ona: "*Kullarımın senin memleketine geldiğini haber aldım. Sen, bir suğur emirisin ve sana gereken şey, onlara mal vererek kafirlere karşı onlardan faydalanmandır.*" şeklinde tavsiyede bulunduğu bilinmektedir.⁷³

Malazgirt zaferinden daha evvel Anadolu'ya giriş yapan Türkmenler, Bizanslılar tarafından köşeye sıkıştırıldıkları zaman Azerbaycan'a veya Afşin misalinde olduğu gibi daha güney bölgeye Haleb'e inerek Türklerin arasına geri dönmekteydiler.Çünkü, Anadolu'da durdukları vakit kendilerini himaye edecek bir güç henüz ortaya çıkmamıştı. Bu yüzden de Malazgirt zaferinden önce yapılan akınların kalıcı mahiyet taşımadıkları bilinmektedir. Önceki akınlar yalnızca Bizans'ın direnme gücünü kırmak, yeni yurt arayışı için keşif yapmak ve ganimet

⁷¹Mateos, 144.

⁷²Cahen, a.g.e., 87.

⁷³Sevim, a.g.m., 483.

kazanmayayönelikti. Anadolu tam manasıyla kontrol edilemediği için, Azerbaycan'da birikmiş Türkmen kitleleri bu topraklara gidemiyordu. Malazgirt zaferiyle beraber, Maverâünnehir, Horasan ve İran'ı aşarak Azerbaycan'da ve diğer uçlarda toplanan bu Türkmen kitleleri, önlerindeengel olan Bizans duvarının Malazgirt'te yıkılmasıyla birlikte Anadolu'yagitmeyebaşladılar. Artık onları durduracak bir güçkalmadığıiçin rahat bir şekilde Anadolu'nun iç kısımlarına yayıldılar.

Bu Türkmen kitleleri,Arapların yaptığı gibi, Bizans'la yapılan muharebelerden sonra yenidensüğurhattına çekilmek hedefi de taşımamaktaydılar. Onlar Arapların asla yapamadıklarınıbaşarmak ve yöneldikleri bu bölgeleri fethederek, vatantutup bir daha geri dönmek gayesindeydiler. Malazgirt zaferinekadar yüzyıllar boyunca "cihat sahası" alanı olan Anadolu, yeni sahiplerine yurtolurken, cihat sahası da Balkanlar tarafına doğru genişlemek suretiyle yeni fetih yerlerininhedefi işaret edilmiştir.

1.6. Malazgirt Sonrası Anadolu

1071 yılında Sultan Alparslan Malazgirt'te Doğu Roma (Bizans) İmparatoru IV. Romen Diyojen'e (1068-1071) karşı büyük bir zafer elde etmiştir.⁷⁴ Bu zaferin ardından Anadolu'nun kapıları Türklere sonuna kadar açılmış ve Türklerin Anadolu'daki hakimiyeti başlamıştır. Malazgirt zaferinin akabinde Anadolu'nun Türkleşmesinin yanı sıra İslamlaşma süreci de başlamıştır.⁷⁵

Klasik tabirle Anadolu'nun kapısını Türklere ardına kadar açan Malazgirt savaşından sonra Türk orduları Anadolu'da ciddi bir direnme ve mukavemetle karşılaşmamışlardır. Bunun neticesinde yayılma daha süratli olmuş Türk akıncılar Anadolu'da ayak basmadık yer bırakmamışlardır. Malazgirt zaferinden önceki akınlarda akıncılar ganimet elde ettikten sonra Ahlat ve Halep'teki üslerine dönerken bu tarihten itibaren geri dönüş yapmayıp Anadolu'da kalmaya başlamışlardır.

Böyle bir ortamda Selçuklu sultanı Alparslan, Anadolu'yu Türkleştirme ve İslamlaştırma maksadıyla, birçoğu Malazgirt'te yanında olan Türk komutanlarını Anadolu'ya göndermiş ve gittikleri bölgelerde hakimiyet kurma hakkını onlara tanımıştı. Bu dönemde Anadolu'da bu komutanlar tarafından birçok beylik kurulmuştur. Birinci Anadolu Beylikleri dönemi olarak adlandırılan bu dönemde; Orta ve Doğu Anadolu'da Anadolu (Türkiye) Selçuklu Devleti kurulurken Anadolu'nun muhtelif yörelerinde başka beylikler kuruldu. Erzurum ve çevresinde Saltuk Oğulları, Diyarbakır ve Mardin yörelerinde Artuk Oğulları, Erzincan ve Divriği çevresinde Mengücek Oğulları, Orta ve Kuzey Anadolu'da Danişmend Oğulları, Bitlis

⁷⁴Azimi, *Azimi Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler*, Yay. Haz. Ali Sevim, (Ankara: TTKY, 2006), 23; Ali Sevim, "Malazgirt Muharebesi", TDVİA, c.27, (Ankara: TDVY, 2003), 481-483.

⁷⁵İbn Bibi, *El Avamir'ul- AlaiyyeFi'lUmuri'l-Alaiyye(Selçukname)*, çev. Ali Sevim,(Ankara, Milli Kütüphane Başkanlığı Basımevi, 1996), s.26; ayrıca bkz, Sevim, aynı md.

ve civarında Dilmaçoğulları, Van ve civarında Ahlatşahlar beylikleri teşekkül etti.⁷⁶ Yaklaşık olarak iki asır boyunca hüküm süren bu beylikler ele geçirdikleri bölgelerde günümüz Türkiye'sinin temellerini oluşturacak değişimi başlatmışlardır.

Türkmen beyleri birkaç istisnası dışında birbirleriyle iktidar mücadelesi yapmamışlar, kuzeyden Gürcü, batıdan Bizans ve Haçlı, güneyden de Eyyübi tehditlerine karşılık bölgeyi ittifakla savunmuşlardır. İki yüz yıl sürecek bu süre zarfında Türkmenler Anadolu'ya yerleşmiş ve yerli halkla birlikte yeni bir sosyo-kültürel ortamı hazırlamışlardır. Bu dönemde Anadolu her alanda imar edilmiş, bölge mimari değeri açısından da yüksek eserlerle donatılmaya çalışılmıştır.

Anadolu'da kurulan beyliklerin bıraktığı etkiler göz önüne alınırsa bu dönemde kurulan beyliklerin siyasi, askeri, toplumsal yapılarına değinmek yerinde olacaktır. (Bkz. Harita II)

1.6.1.Saltuklular (1071-1202)

Selçuklu fetihlerinden sonra Anadolu'da kurulan ilk beylik Saltuklu Beyliğidir. Malazgirt zaferinin ardından Sultan Alparslan Erzurum ve çevresini Ebu'l- Kasım İzzeddin Saltuk Bey'e ikta etmiştir.⁷⁷Anadolu'nun fethinde çok büyük hizmetleri olmasından dolayı Erzurum ve havalisinin Emir Saltuk Bey'e ikta edilmesi onun yerinin diğer beylere göre daha önemli olduğuna işaret etmektedir.⁷⁸ Saltuk Bey'in Malazgirt'ten önceki hayatıyla ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır.⁷⁹

Saltuk Bey, Malazgirt Zaferinden hemen sonra Erzurum dolaylarını fetihle görevlendirilmiştir. 1080 yılında Erzurum'u Gürcü Krallığı'ndan alarak burayı başkent yapmıştır. Saltuklu Beyliği, Gürcülerle savaşarak topraklarını genişletmiş ve bölgeyi diğer unsurlardan koruyarak varlıklarını idame ettirmişlerdir.

Anadolu'nun fethinde, Gürcüler ve Rumlarla yapılan mücadelelerde Türkistan ve Azerbaycan'dan gelen ticaret ve göç yollarının açık tutulmasında mühim vazifeler yapan SaltuklularBeyliği'ne, 1202 yılında Türkiye Selçuklu sultanı II. Süleyman Şah (1196-1204) tarafından son verilmiştir. Saltuklu Beyliği başta Büyük Selçuklu sultanlarına, sonra Azerbaycan Atabegleri'ne, Irak Selçuklularına ve en sonunda Türkiye Selçuklularına tabiiyet göstermişlerdir.⁸⁰

⁷⁶Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 80; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*,(Ankara: TTKY, 1990), 22; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 90; İlhan Erdem, "Doğu Anadolu Türk Tarihi", *Türkler Ansiklopedisi*, c.6, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 639; Mikail Bayram, "Danışmend Oğullarının Dini ve Milli Siyaseti", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy.18 (2005), s.132.

⁷⁷Erdoğan Mercil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1991), 279.

⁷⁸Abdülkerim Özaydın, "Saltuklular", *TDVİA*, c.36, (İstanbul: TDVY, 2009), 56,

⁷⁹Ali Öngül, "Saltuklular", *Türkler Ansiklopedisi*, c.6, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002),793.

⁸⁰ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2004),38; Öztuna, a.g.e., 120.

Saltuklular döneminde Erzurum, ticari ve iktisadi açıdan oldukça gelişmişti. Suriye’den ve Akdeniz limanlarından hareket ederek Konya, Kayseri, Sivas ve Erzincan yoluyla İran ya da Azerbaycan’a giden kervanların yol güzergahında bulunması sebebiyle ticari hayat çok hareketliydi. Erzurum ve çevresi sahip olduğu büyük ve geniş otlaklar sayesinde hayvancılığın da geliştiği bir şehir olmuştur.⁸¹

Saltuklular hakimiyet sürdüğü Erzurum ve civarında mimari eserleriyle de katkıda bulunmuşlardır. Tepsi Minare, Kale Camii, Ulu Cami zamanımıza kadar var olan başlıca eserleridir.⁸²

1.6.2. Mengücekliler (1071-1252)

Mengücekliler, Malazgirt zaferinin ardından Erzincan ve çevresini fethederek hüküm süren Türk beyliğidir. Beyliğin kurucusu hakkında pek az bilgi bulunan Mengücek Gazi’dir, Mengücek Gazi, Sultan Alpaslan ile Malazgirt savaşına iştirak etmiş ve göstermiş olduğu başarılarından dolayı bölgeyi fethetmekle görevlendirilmiştir.⁸³ Erzincan, Divriği, Kemah ve Şebinkarahisar Mengücek Gazi tarafından fethedilmiştir. Mengücekliler’in Oğuzlar’ın nüfuzlu bir ailesinin olduğu ve Selçuklu hanedanı tarafından hep itibar gördükleri belirtilmiştir.⁸⁴

Mengücek Gazi, dönemin Türk beyleriyle beraber Rumlar, Gürcüler ve Abhazlara karşı cihad etmiştir. Anadolu’yu fetheden ilk beyler gibi Mengücek Gazi de evliya mertebesine ulaşmış ve türbesi de yıllarca ziyaretgah olarak teveccüh görmüştür.

Mengücek Gazi ve çocuklarına ait türbelerin Kemah’ta oluşu burasının beyliğin başkenti olduğuna işaret etmektedir.⁸⁵ Beylik sonraki dönemlerde Kemah-Erzincan ve Divriği olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Beyliğin Kamah-Erzincan kolu 1228’de Anadolu Selçuklularına ilhak etmiştir. Divriği Mengüceklileri ise 1348 tarihinde Eratnaoğulları’nın hakimiyetine girmiştir.⁸⁶

Divriği Ulu Camii, Divriği Kalesi, Divriği Sitte Melik Türbesi, Darü’ş-şifa gibi eserler Mengücekliler’den günümüze intikal etmiş eserlerdir.⁸⁷

⁸¹Özaydın, a.g.m, 55.

⁸²Nesrin Çiçek Akçıl, “Saltuklular-Mimari”, TDVİA, (İstanbul: TDVY, 2009),56.

⁸³Merçil, a.g.e., 275; Ali Sevim, *Anadolu’nun Fethi*, 157.

⁸⁴ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 74; Abdulkirim Özaydın, “Mengücekliler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989),141.

⁸⁵ Turan, aynı eser, 76.

⁸⁶Ali Öngül, “Mengücekliler”, *Türkler Ansiklopedisi*, c.6, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 783.

⁸⁷Öngül, a.g.m, 785.

1.6.3. Artuklular (1102-1409)

1102 yılında Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da kurulan ve üç kol halinde hüküm süren beyliktir. Oğuzlar'ın Döğler ya da Kayı boyuna mensubiyetleri kesinlik kazanmayan beylik, ismini Selçuklu Sultanı Alparslan ve Melikşah devirlerinin meşhur komutanı Artuk Bey'den (ö.1091) almıştır.⁸⁸ Artuk Bey, Sultan Alparslan ile Malazgirt savaşına katılmış, sonraki süreçte de Selçuklu'nun diğer komutanlarıyla Anadolu'nun fethinde son derece mühim rol oynamıştır.⁸⁹

Büyük komutan Artuk Bey, bir bölgeye sahip olmakta veya beylik tesis etmekte gecikmiş, onun yerine oğulları bu vazifeyi görmüşlerdir.⁹⁰ 1086 yılında Kudüs'ü ele geçiren Artuk Bey aynı yıl içinde vefat etmiştir. Artuk Bey vefat ettikten sonra oğulları Artuklu Beyliği'ni üç kola ayırmışlardır. Beylik, Hasankeyf (Hısn-ı Keyfa/1102-1281), Mardin(1106-1409) ve Harput(1185-1233) kollarına ayrılmıştır.⁹¹

Artuklular'ın Hasankeyf kolu, Haçlılar'a karşı büyük zaferler kazanmış olan, dirayetli Türkmen beyi Sökmen Bey (ö.1104) tarafından kurulmuştur.⁹² 1104 yılında vefat eden Sökmen Bey'in yerine oğlu İbrahim geçmiştir. Hasankeyf kolunun baş şehri ilk başta Hasankeyf olmuşsa da daha sonradan Amid(Diyarbakır) olmuştur. Artuklular'ın 1102 yılında kurduğu Hasankeyf kolu 1231 yılında Eyyübler tarafından yıkılmıştır.⁹³

Artuklular'ın ikinci şubesi Mardin koludur. Mardin kolunun kurucusu Sökmen Bey'in kardeşi Necmeddin İlgazi'dir.⁹⁴ İlgazi, Orta Doğu İslam alemi için büyük tehdit olan Haçlılara ağır darbeler indirmiş, onun ölümünden sonra Halep bölgesi Haçlı orduları karşısında savunmasız kalmıştır.⁹⁵ İlgazi'nin ölümünden sonra Anadolu Selçuklu, Eyyubi ve Moğol hakimiyetlerine giren Mardin Artukluları, 1409 yılında Karakoyunlular tarafından ortadan kaldırılmışlardır.⁹⁶

Artuklular'ın üçüncü şubesi Harput koludur. Harput Artuklular'ının kurucusu Melik İmameddin Ebubekir'dir. 1185-1233 yılları arasında varlığını sürdüren Harput Artukluları,

⁸⁸ Ali Sevim, "Artuk b. Eksuk", TDVİA, c.3, (İstanbul: TDVY, 1991), 414.

⁸⁹ Merçil, a.g.e., 243, Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 201.

⁹⁰ Mehmet Azimli, "Artukluların Kuruluşu ve İlk Artuklu Emiri Necmettin İlgazi'nin Siyasi Faaliyetleri", I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu, c.1, (Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayını, 2008), s.13; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 151.

⁹¹ Mehmet Fuat Köprülü, "Artuk Oğulları", İslam Ansiklopedisi, c.1, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 617; Öztuna, a.g.e., 122; Merçil, a.g.e., 243.

⁹² Ali Sevim, "Sökmen b. Artuk", TDVİA, c.37, (İstanbul: TDVYayınevi, 2009), 392.

⁹³ Abdülkerim Özeydin, "Artuklular", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c.8, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 179.

⁹⁴ Ali Sevim, "Necmeddin İlgazi", TDVİA, c.22, (İstanbul: TDVY, 2000) 89.

⁹⁵ İlgazi'nin Suriye bölgesinde Haçlılara karşı mücadeleleri için bkz., İbn'ul Esir, *El Kâmil Fi't- Tarih Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özeydin, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991) 439.

⁹⁶ Öztuna, a.g.e.; 126, Özeydin, a.g.e., 187.

tarihte diğer kollar kadar etkili olamamışlardır. 1233 yılında Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan Alaaddin Keykubad, Harput'u alarak bu kolu ortadan kaldırmıştır.⁹⁷

Türklerin eski devlet anlayışını benimseyen Artuklular, hanedana mensup olanları devletin varisi saydıklarından merkezi bir hükümet oluşturup tek bir devlet olamamışlardır. Kuvvetli beylerin etrafına toplanıp yarı bağımsız bir şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Dönemin sanatsal faaliyetleri, Artuklular'ın hüküm sürdükleri geniş alanda askeri, siyasi ve ekonomik faaliyetler kadar etkili olmuştur. Silvan Ulu Camii, Mardin Ulu Camii, Mardin Hatuniye Medresesi, Hüsamiye Medresesi gibi önemli eserler bu dönemde inşa edilmiştir.⁹⁸

1.6.4. Danişmendliler (1071-1178)

Danişmendliler, Birinci Anadolu Beylikleri döneminin en önemli beyliklerinden bir tanesidir. Yaptıkları fetihlerle kısa zamanda Orta Anadolu'nun tamamına hâkim olmuşlardır. 1071-1178 tarihleri arasında Malatya, Kayseri, Sivas, Çorum, Tokat ve Amasya çevresinde hüküm süren bir Türk beyliğidir.⁹⁹ Beylik, Malazgirt zaferinde Sultan Alpaslan'la birlikte cihad eden Danişmend Gazi¹⁰⁰ tarafından kurulmuştur.¹⁰¹

Danişmendliler, daha çok Haçlılar ve Rumlarla yaptıkları mücadelelerle ön plana çıkmışlardır. Bu dönemde Türkiye üzerinden geçmekte olan Haçlı birlikleriyle, Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Kılıçarslan ile ve diğer Türk beyleriyle ittifak edilerek mücadele edilmiştir. Danişment Ahmet Gazi döneminde topraklarını genişletmişler ve Anadolu'da kurulan ilk beyliklerin en büyüklerinden birisi haline gelmişlerdir. Danişmend Ahmet Gazi Haçlı ordularını da hezimete uğratarak Malatya'yı da fethetmiştir (1102).¹⁰²

Danişmendli beyliğinin bu denli büyümesi Anadolu Selçuklu hükümdarı Sultan Kılıçarslan'ı rahatsız etmiştir. Bunun yanı sıra Niksar'da esir bulunan Antakya Haçlı prensi Bohemond'un durumu da yine Danişmendliler ile Anadolu Selçuklu Devleti arasındaki gerilimi

⁹⁷ Öztuna, *a.g.e.*, 126.

⁹⁸ Coşkun Alptekin, "Artuklular", TDVİA, c.3, (İstanbul: TDVY, 1991), 418.

⁹⁹ KerimüddinMahmud-i Aksarayı, *Müsameretü'l- Ahbar*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTKY,2000), 13.

¹⁰⁰ Danişmend Gazi'nin hayatı hakkında yeterince bilgi yoktur. Kaynaklarda adı Ahmet Gazi, Taylu, DanişmendTaylu b. Ali et- Türkmani şeklinde geçmektedir. Bazı kaynaklar Danişmend Gazi'nin Süleyman Şah'ın dayısı olduğunu söyler. Danişmendlilerin adı, menşei ve nereden geldikleri tartışma konusudur. Detaylı tartışmaları için bkz., Osman Turan, *Selçuklular Zamanında TürkiyeSiyasi Tarih Alparslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)*, (İstanbul, Ötüken Yayınevi, 2010), 141-150; M.HalilYinanç, *Selçuklular Devri*, 82; Abdülkerim Özaydın, "Danişmend Gazi", TDVİA, (İstanbul: TDVY, 1993), 467.

¹⁰¹ Turan, *Türkiye*, 145; Necati Demir, *Danişmend Gazi Destanı*, (İstanbul, Ötüken Yayınları, 2018), 19; Mükrimin Halil Yinanç, "Danişmendliler", İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 468.

¹⁰² Turan, *Türkiye*, 170; Selahattin Özkan, Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında Danişmendlilerin Rolü, Danişmendliler Sempozyumu Bildirileri, 12-13 Kasım 2015, Tokat-2016, s.372; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 176.

tırmandırmıştır.¹⁰³ I. Kılıçarslan ile Danişmend Gazi 1103 yılında Maraş civarlarında çarpışmış ve Danişmend Gazi burada ağır bir yenilgi almıştır.¹⁰⁴

Danişmendli Beyliği ve TürkiyeSelçuklu Devleti arasında süregelen bu olumsuz hadiseler neticesinde Danişmendli Beyliğinin gücü zayıflamıştır. Zaman içerisinde Malatya, Sivas ve Kayseri olmak üzere üç kola ayrılan beylik Türkiye Selçuklu Devleti'ne ilhak edilmiştir.

Danişmendli, Anadolu'da kurulan beyliklerin en büyüklerinden birisidir. Anadolu coğrafyasının Türkleşmesi ve İslamlaşması adına önemli hizmetler yapmışlar ve zaman zaman Türkiye Selçuklu Devleti'ni hakimiyetleri altına almışlardır. Danişmendliler, Sivas, Kayseri, Çorum, Niksar, Tokat gibi hakimiyeti altına aldıkları şehirleri yeniden imar etmişler, bu şehirler Türk-İslam şehri olma hüviyetini de bu dönemde kazanmışlardır.

Tokat'ta Garipler Camii, Niksar'da Cin Camii, Kayseri Kölük Camii-Medresesi, Tokat'ta Yağlıbasan Medresesi Danişmendliler'in en önemli eserlerindendir.¹⁰⁵

1.6.5. Dilmaç (Dimleç) Oğulları (1085-1394)

Bitlis ve Erzen¹⁰⁶ çevresinde üç yüz yıldan fazla hüküm süren ve Anadolu'nun en kadim beyliklerinden olan Dilmaçoğulları Beyliğinin kurucusu diğer beyliklerde olduğu gibi Sultan Alparslan'ın komutanlarından olan Demleçoğlu Mehmet Bey'dir. Mehmet Bey Malazgirt savaşına katılmış ve savaşın akabinde de Anadolu'nun fethinde rol oynamaya devam etmiştir.¹⁰⁷

Mehmet Bey'den sonra Beylik Türkiye Selçuklularına ardından Ahlatşahlara daha sonrasında Artuklular'a tabi olmuştur. Mehmet Bey'in oğlu Togan Arslan Haçlılara karşı mücadele etmiştir. Beylik 1229 yılında Harizmşahlara daha sonra da Anadolu'yu istila eden Moğollara tabi olmuştur. 1394 yılında da Akkoyunlular tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır.¹⁰⁸

1.6.6. Ahlatşahlar (Sökmenliler) (1100-1208)

Malazgirt'ten sonra Anadolu'da kurulan diğer bir beylik Ahlatşahlardır. Ahlat ve Van gölü çevresinde kurulan Ahlatşahlar diğer beylikler gibi Malazgirt'in hemen akabinde değil 1100 yılında kurulmuştur. Beyliğin Kurucusu Sökmen el-Kutbi'dir. Büyük Selçuklu'nun Azerbaycan valisi Kutbeddin İl Arslan'ın emirlerinden biri olduğu için el-Kutbi adıyla anılır.

¹⁰³ Turan, *Türkiye*, 171,

¹⁰⁴ Merçil, *a.g.e.*, 254; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 177,

¹⁰⁵ M. Baha Tanman, "Danişmendliler-Mimari", TDVİA, c.8, (İstanbul: TDVY, 1993), 474.

¹⁰⁶ Doğu Anadolu'da Siirt ve Meyyafarıkın (Silvan) arasındaki bir şehir.

¹⁰⁷ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 164; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 130,

¹⁰⁸ Ali Sevim, "Dilmaçoğulları", TDVİA, c.9, (İstanbul: TDVY, 1994), 302.

Tarihi oldukça eskiye dayanan ahlat şehri, Emeviler, Abbasiler, Mervaniler gibi toplam oniki devletin idaresi altında kalmıştır.¹⁰⁹ Mervaniler döneminde Ahlat halkı, yöneticilerin zulümlerinden bunalmış ve Sökmen'i gizlice şehre davet etmişlerdir. Ahlat'a gelen Sökmen Bey buradan Mervanlı yöneticileri çıkarmış ve beyliğin temelini atmıştır.¹¹⁰

Sökmen Bey'in vefatından sonra yerine geçen evlatları ve torunları Gürcülerle zorlu mücadeleler vermişlerdir. Artuklular tarafından toprakları fethedilmiş beylik köleler dönemine geçmiştir. Bu durum beyliğin yıkılış sürecini hızlandırmış ve 1207 yılında Eyyübiler tarafından beyliğe son verilmiştir.

Buraya kadar olan kısımda Müslüman Türklerin Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde küçüklü büyüklü kurulan Türk beyliklerinin tarihlerine değindik. 1071 Malazgirt savaşının öncesindeki fetih hareketleri ve zaferin ardından gerçekleşen göçlerle Gürcü, Ermeni ve Bizans'ın direnci kırılmıştır. Anadolu beyliklerinin kurulması Müslüman-Türk halkının bölgedeki hakimiyetini güçlendirmiş ve Anadolu'yu Türk yurdu haline getirmiştir. Anadolu'ya yerleşen bu beylikler Anadolu'nun imarı, medeniyeti ve İslamlaşması için son derece gayret göstermişlerdir.

Anadolu'nun Türk ve Müslüman yurdu haline gelmesinde en etkili olan devlet hiç şüphe yok ki Türkiye Selçuklu Devletidir.

1.7. Türkiye (Anadolu) Selçuklu Devleti'nin Kurulması (1075-1308)

Büyük Selçuklu Devleti'nin Dandanakan savaşını kazanmasından sonra Türklerin Anadolu'ya akınları İran ve Azerbaycan üzerinden süratli bir şekilde gerçekleşmiştir. Selçuklu sultanı Alparslan'ın Malazgirt savaşında Bizans'ı mağlup edince bu göç hareketi daha da hızlanmış ve Türkmenler Anadolu'ya daha rahat şekilde yerleşmeye başlamışlardır. Anadolu'ya yapılan bu göçler neticesinde iki buçuk asır kadar sürecek olan, torunlarının İstanbul'un fethine mazhar olacağı ve Anadolu'da Türk-İslam medeniyetinin neşetinde büyük rol oynayacak olan Türkiye Selçuklu Devleti kurulmuştur.

Bu devletin kurucusu Anadolu'ya fetih hareketlerinde başlıca rol oynayan Kutalmış'ın oğlu Süleyman Şah'tır.¹¹¹ Kutalmış, Sultan Alparslan'la savaşıp yenilmiş (1063), savaş meydanından kaçarken de attan düşerek ölmüştür. Kutalmış'ın çocukları Mansur, Alp ilig, Süleyman Şah ve Devlet (Dolat) Sultan Alparslan tarafından esir edilmiştir.¹¹² Kutalmış'ın bütün çocuklarının öldürülmesini isteyen Alparslan'a vezir Nizamülmülk karşı çıkmış ve

¹⁰⁹ Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 47

¹¹⁰ Faruk Sümer, "Ahlatşahlar", TDVİA, c.2, (İstanbul, TDVY, 1989), 24; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 160, Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 104.

¹¹¹ Osman Turan, "I. Süleyman Şah", İslam Ansiklopedisi, c.11 (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 201; Ali Sevim, "Süleyman Şah I", TDVİA, c.38, (İstanbul, TDV Yayınevi, 2010), 103-105.

¹¹² Yinanç, *Selçuklular Devri*, 86; Turan, *Türkiye*, 75.

bunun devlete hayır getirmeyeceğini söylemiştir. Bunun neticesinde Süleyman Şah ve kardeşleri Birecik-Urfa dolaylarına sürgün edilmişlerdir.¹¹³

Süleyman Şah, Melikşah'ın tahta geçtiği sıralarda kardeşleriyle, Bizans'ın hakimiyetinde olan Anadolu'da Urfa civarı ve Fırat etrafında fetihlerde bulunmuş, buradan da Orta Anadolu'ya geçerek fetih hareketlerine devam etmiştir. Süleyman Şah 1074 yılında Haleb'i ve Antakya'yı kuşatma altına almış, Haleb'den ganimet elde etmiş Hatay'ı ise 20.000 dinar karşılığında haraca bağlamıştır.¹¹⁴

Haleb ve Antakya kuşatmalarından sonra tekrar Anadolu'ya yönelen Süleyman Şah Anadolu içlerine yönelmiştir. 1075 yılında Konya yöresinde bulunan Gavele kalesini fetheden Süleyman Şah, yeni bir devlet teşkil etmede ilk adımını atmıştır.¹¹⁵ Kutalmış oğlu Süleyman Şah batı yönünde fetihlerine devam etmiş, Bizans'taki taht kavgalarından faydalanmıştır. Süleyman Şah, İmparatorluk mücadelelerini fırsat bilerek İzmit ve çevresini ele geçirmiştir. Nitekim Bizans'taki bu taht kavgaları İzmit ve çevresinin de Selçuklu idaresine girmesine vesile olmuştur.¹¹⁶ Böylece İzmit(Nikea) Türkiye Selçuklu Devleti'nin merkezi haline gelmiştir (1075).¹¹⁷

Süleyman Şah, İstanbul kıyılarına kadar gelip boğazdan geçen gemilerden vergi alınca Bizans İmparatoru Süleyman Şah ile Drakon Çayı Anlaşmasını imzalamıştır. Böylece Türkiye Selçuklu Devleti devrin en büyük devleti tarafından tanınmıştır. Anlaşmanın neticesinde Drakon Çayı'nın doğusu tamamen Selçuklu hakimiyetine girmiştir.¹¹⁸

Batı bölgelerinde hakimiyetini sağlayan Süleyman Şah daha sonra 1082 tarihinde Kilikya'ya indi, 1082 yılında Adana, Tarsus, Misis ve Anazarba şehirleriyle beraber bütün Çukurova bölgesini fethetti.¹¹⁹ Daha sonra Antakya halkının daveti üzerine emir Ebu'l Kasım'ı(ö.1092) İzmit'te vekil bırakarak Antakya'ya gitti. Ocak 1085'te Antakya'yı hakimiyeti altına aldı.¹²⁰

¹¹³ Hamdullah MüstevfiKazvini, *Tarih-i Güzide(Zikr-i Padişah-ı Selçukiyan)*, ed. Erkan Göksu, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2015), 115; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012), 281;Merçil, a.g.e, 103,

¹¹⁴İbn'ul Esir, a.g.e, 128; Yinanç, *Selçuklular Devri*, 89.

¹¹⁵*Tarih-i Al-i Selçuk(Anonim Selçukname)*, çev. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, (Ankara: Atıf Yayınları , 2014), 35; Mehmet Şeker, Süleyman Şah I-Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kurucusu ve ilk Sultanı (1075-1086), *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 1,(2016), 43.

¹¹⁶Azimi, *Azimi Tarihi*, 24; Merçil, a.g.e., 106.

¹¹⁷Turan, *Selçuklular Tarihi*, 282; Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluş tarihi ve merkezinin neresi olduğu hakkında tartışmalar mevcuttur. Bu tartışmalarla ilgili malumat için bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Beyliği Hangi Tarihte Kuruldu", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, s.10-11, (1981), 1-29.

¹¹⁸ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, (Ankara: TTKY, 2014), 525; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 61.

¹¹⁹Azimi, 28; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 283.

¹²⁰Kazvini, a.g.e. 114; Sibtü'n-ül- CevziŞemsuddinEbu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mir'at'üz-Zeman fi Tarihi'l- Ayan*, yayınlayan Ali Sevim, (Ankara: TTKY, 1968); Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihan-Numa Neşri Tarihi*, c.I, yayınlayanlar Faik Reşit Unat- Mehmet Altay Köymen, (Ankara: TTKY, 1987), 27; İbn'ül Adim Zübde'sinde halkın Süleyman Şah'a davetinden söz etmemiş, Süleyman 1084 yılında şehri ele geçirme istek ve arzusunda olduğundan harekete

Hristiyanlar için Kudüs'ten sonra toplanma ve yayılma merkezi olan Antakya'yı fethetmesi Süleyman Şah'ın daha da kuvvetlenmesine yol açmıştır. Bu fetihten sonra Süleyman Şah hızlı bir şekilde Maraş, Antep, İskenderun ve çevre kaleleri de almış Haleb'i alarak Fırat kıyılarında Büyük Selçuklu Devleti'ne komşu olmuştur.¹²¹

Süleyman Şah, Büyük Selçuklu Devleti'nin Musul emiri Şerefü'd-Devle, Müslim ile münasebetlere başlamıştır. Müslim, Antakya'nın Bizans'a bağlı olduğu dönemde halktan belli bir miktar cizye alıyordu. Şehrin hakimiyeti Süleyman Şah'a geçince Müslim bu cizyeyi ondan da talep etti. Fakat Süleyman Şah *"Bu cizye, Antakyalılar Bizans'a karşı sürdürülen cihattan geri durdukları için alınıyor, ben ise Antakya'yı fethettim ve Antakya artık Müslümanların olmuştur. Cizye Hristiyanlardan alınır."*diyerek karşı çıkmıştır.¹²²

Süleyman Şah ve Müslim arasında çıkan sürtüşmeler savaşa kadar gitmiş ve 1085'te Amik ovasında çıkan savaşı Müslim'in de ölmesiyle Süleyman Şah kazanmıştır. Sonrasında Haleb üzerine yürüyen Süleyman Şah, karşısında Suriye Selçuklu Devleti'nin lideri Tutuş'u (ö.1095) bulmuş, Haleb civarında AynuSeylem bölgesinde gerçekleşen savaşta "Anadolu Fatih" Süleyman Şah ölmüştür.¹²³

Süleyman Şah'ın Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurarak sınırlarını Marmara, Karadeniz ve Akdeniz yörelerine doğru genişletmiş, İznik'ten Şam'a kadar bütün Anadolu coğrafyasını hakimiyet altına almıştır. Onun bu denli başarılı fetihler yapıp güçlü bir devlet kurması neticesinde Azerbaycan üzerinden gelen Türk kitlelerinin sayısını arttırmış ve ülkedeki Türk nüfusunun yoğunlaşmasına vesile olmuştur.

Hakimiyet bölgelerinde ordusuna ve askerine mali bakımdan cömert davranması, dini inanış noktasında insanları özgür bırakması Süleyman Şah'ın halk tarafından sevilmesine yol açmıştır.¹²⁴ Yine Bizans'ta ardı kesilmeyen iç problemlerin yarattığı huzursuzluk nedeniyle, bölgede yaşayan çeşitli ırkların (Ermeni, Süryani, Gürcü vb.) Süleyman Şah'ın yönetimini benimsemelerine vesile olmuştur. Ayrıca büyük arazi sahiplerinin emrinde çalışan ve esir muamelesi gören köylü sınıf da uygulanan miri toprak sistemi sebebiyle Selçuklu yönetiminde özgürlüklerine kavuşmuş ve böylece toprak sahibi olmuşlardır.¹²⁵

geçtiğini bildirmiştir. Bkz. İbn'ul- Adim, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, çev. Ali Sevim, (Ankara: TTKY, 2014), 51.

¹²¹ Sevim, aynı md. Süleyman Şah I, 105.

¹²² İbn'ul Adim, *Zübde*, 55; Sevim-Merçil, a.g.e., 527,

¹²³ İbnu'l Esir, a.g.e., 136; Merçil-Sevim, a.g.e., 527 burada Süleyman Şah'ın yenilgiye uğradığı için gururuna yediremeyerek intihar ettiği yazılmıştır; İbn'ül Adim, *Zübde*, 59 burada ise Süleyman Şah'ın şakağına bir asker tarafından ok saplandığı söylenmiştir; Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, 56; Osmanlı Tarihçisi Aşıkpaşazade ise Süleyman Şah'ın atıyla Fırat ırmağından geçerken düşerek öldüğünü söylemiştir. Bkz. Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşazade Tarihi (Osmanlı Tarihi 1285-1502)*, haz. Necdet Öztürk, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2013), 6.

¹²⁴ İbn'ül Adim, *Zübde*, 53.

¹²⁵ Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, 56; Sevim-Merçil, a.g.e., 523.

1.8. Haçlılarla Mücadeleler

Türkiye Selçuklu Devleti Anadolu'yu yurt edinme ve burada kalıcı olma sürecinde birçok unsurla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu mücadelelerin en büyükleri ise Bizans'a ve tüm Hristiyan aleminin birleşerek oluşturduğu Haçlı ordularına karşı sergilenmiştir. Yeni fethedilen bir bölgeyi yurt haline getirmek ve orayı tam manasıyla kontrol altına alabilmek elbette ki kolay olmamıştır. Günümüzde hala etkilerini devam ettiren Haçlı seferleri, Anadolu Türk tarihinde büyük izler bırakmış ve Haçlılarla olan mücadeleler günümüzde süregelen milli mücadelenin en önemli örnekleri olmuştur.

XI. yüzyılın son çeyreğinde başlayan Haçlı seferleri, Anadolu'yu yurt edinme halinde bulunan Türk toplulukları için çok büyük bir tehlike arz etmişti. 1040 yılında kurulan Büyük Selçuklu Devleti, kısa süre içinde Bizans ve Fatımi sınırına kadar hakim olmuş, sonrasında da yönlerini Bizans kontrolündeki Anadolu topraklarına çevirmiştir. Türklerin Anadolu'ya olan bu yönelişi gerileme döneminde olan ve yeterli askeri gücü bulunmayan Bizans'ı zor durumda bırakmıştır. Bizans, Malazgirt zaferinden sonra Türklerin ilerleyişini durduramamış, Türkler önceden bahsetmiş olduğumuz beylikleri Anadolu'da tesis etmiş hatta Ege ve Marmara kıyılarına kadar ilerlemişlerdir.¹²⁶

XI. yüzyılda Anadolu'daki Türk ilerleyişinden rahatsız olan Avrupa dünyası "Kudüs'ü kurtarma" sloganıyla Türk milletini Anadolu'dan çıkarmak ve Orta Doğu'yu ele geçirmek maksadıyla askeri hareketliliğe başlamıştır. Dönemin Müslüman tarihçileri Haçlıları "Franklar" tabiriyle ifade etmişler, Osmanlı döneminde "Ehl-i Salib", Araplar ise "Salibiyyun" diye isimlendirmişlerdir. Sefere katılan askerlerin üzerinde haç işareti taşımaları bu isimle anılmalarına sebep olmuştur.¹²⁷

İlk olarak 1096 yılında I. Haçlı seferiyle sefere başlayan Haçlı Seferleri, 1291 yılında Latin Hristiyanlarının Doğu'daki son üssü olan Akka'dan çıkarılmalarına kadar olan 200 yıllık bir süreyi kapsamaktadır. İki yüz yıllık bu dönem içerisinde tam dokuz büyük sefer yapılmış, büyük seferlerin yanında küçük girişimlerde olmuştur. Haçlıların yapmış olduğu bu büyük seferlerin dört tanesi Anadolu üzerinde etki etmiş ve Anadolu'daki Türk beyleriyle mücadele şeklinde geçmiştir.

Batı dünyası Haçlı seferlerinin ortaya çıkış sebebini dini olarak yansıtmaya çalışsada Orta Çağ Avrupa toplumunu böyle bir mücadele içine iten sebepler daha farklıdır. Haçlı seferlerinin politik, ekonomik ve sosyal sebeplerden ortaya çıktığı malumdur. Bu seferlerde dini duyguların ön plana çıkması itici bir güce olan ihtiyacın karşılanmasından ibarettir. Haçlı seferleri düşüncesinin ortaya atıldığı dönemde Avrupa'da ortaya çıkan açlık, yoksulluk ve toprak azlığı gibi sıkıntıların yanında paralı askerlik ve kolonizatör yapının oluşması,

¹²⁶ Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, (Ankara: TTKY, 1996), 21.

¹²⁷ Işın Demirkent, "Haçlılar", TDVİA, c.14, (İstanbul: TDVY, 1996), 525.

sıkıntıları daha da büyötmüştür. Böyle bir ortamda kilisenin doğuya yapılacak seferlere, din kılıfını uydurması da gayet normal olarak görölmelidir.¹²⁸

Kilise, Haçlı seferlerine katılacak olanlara günahlarının affedileceğini ahirette ise büyük mükafaatlara erişileceğini müjdeleyerek kendisine taraftar toplamıştır.¹²⁹ Kudüs, 638 yılında Hz. Ömer tarafından fethedilmiş, orada Yahudi ve Hristiyanlar ibadetlerini rahatlıkla yapabilmışlerdir. Bu dönemlerde ne Vatikan ne de Doğu Roma İmparatorluğundan Kudüs'ün Müslümanların elinde olmasına ne itiraz gelmiş ne de bölgeyi kurtarma adına bir faaliyet içine girmişlerdir. Yani Türklerin gittikçe güçlenerek yükselen güç olması batı dünyasını rahatsız etmiş, kutsal toprakları kurtarmak amacı, gerçek hedefin kamufle edilmesine yönelik oluşturulan bir slogan olmuştur.¹³⁰

Ekonomik, politik ve dini sebeplere dayanan Haçlı Seferleri, netice itibariyle Anadolu'nun ve Kudüs'ün kontrolü için Türkleri Anadolu'dan atmak maksadıyla düzenlenmiş olduğu açıktır.¹³¹

1.8.1. I. Haçlı seferi (1096-1099)

Yukarıda bahsettiğimiz düşünceler içerisinde bulunan Batı dünyasında Papa II. Urbanus (ö.1099), Avrupa'da İspanya ve Sicilya'daki Hristiyanları bir yerde kurtarıp, diğer yerde kurtarmamanın fazilet olmadığını söylemiştir. ¹³² Papa Urbanus, 18-28 Kasım 1095'teClermontKonsilinde Haçlı seferlerinin kararını almış, sefere 15 Ağustos 1096 tarihinde çıkılmasını daha uygun görüp bu yönde hareket edilmesini tavsiye etmiştir.¹³³ Bu tavsiyeler üzerine vaiz keşiş Pierre l'Ermite (ö.1113) ve yardımcılarının gayretleri sonucu 20 Mayıs'ta Köln'den yola çıkan ordu 1 Ağustos 1096'da İstanbul'a ulaşmıştır.¹³⁴ (Bkz. Harita: III)

İstanbul'a ulaşan bu ordu, görünüşleri ve davranışlarıyla yerleşik halkı dehşete düşürdü. İmparator AlexiosKomnenos (1081-1118) önden gelen bu orduyu arkadan gelecek düzenli ordular gelinceye kadar İstanbul'da bekletmeyi düşünse de yapılan taşkınlıklar neticesinde

¹²⁸ Kilisenin doğuya yapılacak olan seferlere verdikleri kutsiyet için bkz. Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi I*, çev. Fikret İşıltan, (Ankara: TTKY, 1998), 65-72.

¹²⁹Runciman, a.g.e., 72.

¹³⁰ Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2013), 1.

¹³¹ Işın Demirkent, "Haçlı Seferlerinin Doğuşu ve Hedefleri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Prof. D r. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı, 35, (1994), 65-78.

¹³² Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 8; Endülüs'te kurulan Endülüs Emevi Devleti'nin 1031 yılında yıkılıp Tuleytula(Toledo) kentinin Kastilya kralı VI. Alfonso(1040-1109) tarafından ele geçirilmesi bütün İspanya ve Avrupa alanında büyük mutluluğa yol açmıştır. Papa'nın Kudüs için çağrıları batı dünyasında, bu kazanılan zaferin devamı olarak görölmüştür.

¹³³Runciman,I, 83-92.

¹³⁴Azimi, bu ordunun başında 6 komutanın bulunduğunu ve asker sayısının 300.000 olduğunu söylemiştir. Bkz. Azimi, 36.

l'Ermite'nin Haçlı ordusu, 6 Ağustos 1096 tarihinde Anadolu'ya geçirildi.¹³⁵ “Sayıları kumsaldaki kum tanelerinden, gökteki yıldızlardan daha çok” olan Haçlı ordusu böylece Türkiye Selçuklu Devleti'nin sınırına dayanmış bulunuyorlardı.¹³⁶

L'Ermite'nin düzensiz Haçlı orduları İznik dolaylarına gelerek çoluk çocuk demeden katliamlar yaparak, köyleri yağmalamaya başladı. Bu ordu İtalyan komutan Rinaldo'nun önderliğinde, Kserigordon(Gördes) kalesini ele geçirdi.¹³⁷

Haçlı ordularının İznik sınırına kadar geldiğini öğrenen Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Kılıç Arslan (1092-1107) Kserigordon kalesine “İlhan” isimli komutanını, büyük bir orduyla kaleyi geri alması için görevlendirdi. İznik dolaylarına giden Türk birliği kuşatılan kalenin su kaynağını kesince Haçlılar susuzluk içinde perişan halde kaldı ve bu susuzluğa sekiz gün dayanıp teslim oldular.¹³⁸ Kale Türk güçleri tarafından ele geçirilince İslam'ı kabul edenler dışında herkes kılıçtan geçirildi.¹³⁹ Demirkent ve Runciman, kaleyi fetheden Haçlı komutanı Rinaldo'nun dahi Müslüman olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁰

Kserigordon kalesindeki yenilginin intikamını almak isteyen Haçlılar yeni bir orduyla İznik'e doğru yola çıktılar. Fakat Drakon vadisinde 20.000 kişiden oluşan bu birlik Türk birliklerinin pususuna düştü ve birliğin büyük kısmı imha edildi. Geride kalanlar Kibotos (Yalova)'ta bulunan karargâha sığınıp imparatorun gönderdiği gemilerle İstanbul'a döndüler. Böylece ilk deneme olan halkın Haçlı seferi başarısızlıkla neticelenmiş oldu.¹⁴¹

1.8.1.1. Haçlıların İznik Kuşatması

Düzensiz olarak niteleyebileceğimiz bu ilk Haçlı ordusunun ardından ana ordu 1096 yılından itibaren İstanbul'a gelmeye başladı. Düzenli Haçlı ordularının İstanbul'a geldiği sıralarda Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Kılıç Arslan, 1097 yılında Anadolu'nun birliği için önemli olan Ermeni Gabriel'in kontrolündeki Malatya üzerine sefer yapmaktaydı.¹⁴² Pierre l'Hermitte'nin ordusunun kolay bir şekilde imha edilmesi Sultan'ın arkadan gelen Haçlı ordularını önemsememesine neden oldu. Kendinden son derece emin olan Kılıç Arslan Malatya seferine giderken eşini, çocuklarını ve hazinelerini de İznik'te bıraktı. Sultan Kılıç Arslan'ın İznik'te bulunmaması Haçlıların avantajına olmuş ve Türkiye Selçuklu devletinin başkenti İznik'in muhasarası onlar için kolaylaştı.¹⁴³

¹³⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 128; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 15.

¹³⁶ Demirkent, *I. Kılıçarslan*, 22.

¹³⁷ Muharrem Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, (İstanbul, Timaş Yayınları, 2018), 21; Demirkent, *I. Kılıç Arslan*, 22.

¹³⁸ Azimi, 36.

¹³⁹ Turan, *Türkiye*, 129; Runciman, I, 101; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 114.

¹⁴⁰ Runciman, I, 101; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 16.

¹⁴¹ Runciman, I, 103

¹⁴² Mateos, 187; Demirkent, *I. Kılıç Arslan*, 24; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 29.

¹⁴³ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 29,

Haçlılar, İstanbul'da Bizans imparatoruyla anlaşma yaparak onun yardımından faydalanacak, bu yardım karşılığında da Anadolu'da ele geçirilen yerler Bizans'a bırakılacaktı.¹⁴⁴ Nisan ayının sonunda Haçlı orduları İznik surlarının önlerine ulaştılar. Kulelerle ve surlarla çevrilip, savunma bakımından sağlam bir duruma gelen şehir, askerî açıdan da Türk garnizonuyla kuvvetli durumdaydı. Ancak çok büyük bir ordu ile saldıran Haçlılar karşısında takviyeye ihtiyaç olduğu da malumdu. Bu durumu haber alan Sultan I. Kılıç Arslan Malatya kuşatmasını kaldırarak İznik'e doğru yola çıktı. Fakat önlem alınması gecikince, Haçlı orduları şehri kuşattı. Sultan ise ancak şehir Haçlılar tarafından kuşatıldıktan sonra İznik'e ulaştı.¹⁴⁵

Sultan Kılıç Arslan, İznik önlerine geldiğinde büyük bir düşman ordusuyla karşılaştı. Bu ordu sağlam zırhları olan teçhizata sahipti. Türk ordusu ve Haçlılar çatışmaya başladı. Türk ordusu kendisinden sayıca üstün olan bu Haçlı kuşatmasını yenmeyi başaramadı. Haçlı ordusu Sultan Kılıç Arslan'ın tahmin ettiğinden daha güçlü çıkmıştı. Bu yüzden orduyu daha fazla yıpratmadan geri çekilmeye karar verdi. Devletin başkenti İznik kaderine terk edildi.¹⁴⁶

Sultan Kılıç Arslan İznik'i Haçlıların elinden alamayarak bölgeyi terk etti. Fakat kale içinde kalan halk Haçlılarla mücadeleye devam etti ve direndiler. Direnmeye güçleri kalmayınca da Haçlılara teslim olacaklarına Bizans'a teslim olmayı yeğlediler. İmparator Aleksios, Peçenekler'den oluşan birliklerini İznik'e gönderdi ve daha önce Haçlılarla yapılan antlaşma gereği orayı teslim aldı (19 Haziran 1097). Böylece İznik, 2 Mart 1331'de Sultan Orhan Gazi tarafından fethedilinceye kadar Doğu Roma hakimiyetinde kalmıştır.¹⁴⁷ İznik kentini Haçlılar kuşatmış fakat yönetim Bizans'a geçmişti.¹⁴⁸ Bu durum Haçlı liderleri arasında rahatsızlık yaratmış, bundan sonra böyle bir durum yaşanmaması için de tedbirler almaya yönelmişler ve kuşattıkları yerlerde dört ayı kontluk kurmuşlardır.

1.8.1.2. Eskişehir Mağlubiyeti: Dorylaion Savaşı (1 Temmuz 1097)

Haçlılar, 26 Haziran'da Antakya'ya doğru yola çıktılar. Çok büyük bir ordu ile yola çıkan Haçlılar, beraber yol almanın zorluğu ve iâşenin teminindeki sıkıntı yüzünden farklı yollardan gitmek üzere ikiye ayrılmaya karar verdiler. Fakat nereden giderlerse gitsinler Eskişehir'den gitmek zorundaydılar.

Bu sıralarda İznik'ten geriye çekilen I. Kılıç Arslan, Danişmendlilerle arasındaki rekabete rağmen o sırada Niksar'da bulunan Danişmend Gazi'ye elçi gönderdi ve ondan yardım istedi.

¹⁴⁴ Turan, *Türkiye*, 129; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 115.

¹⁴⁵ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 30.

¹⁴⁶ Turan, *Türkiye*, 130.

¹⁴⁷ Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri ve Türkler", *Türkler Ansiklopedisi*, c.6, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 1139.

¹⁴⁸ Azimi, 36.

Danişmend Gazi bu yardım talebini geri çevirmedi. Ayrıca Kayseri hâkimi Emir Hasan'dan da yardım istedi.¹⁴⁹

Haçlı ordusu 1 Temmuz 1097'de, Kılıç Arslan, Danişmend Gazi ve Emir Hasan'ın ordusuyla Eskişehir Ovası'nda Dorylaion savaşında karşı karşıya geldi. Türk ordusu vur-kaç taktiği ve oklu saldırılarıyla Haçlılara ağır zayıat verdirdi. Fakat Haçlıların takviye kuvvet çağırmaları neticesinde Türkler neye uğradığını şaşırıldılar. Çetin geçen çarpışmaların ardından I.KılıçArslan daha fazla kayıp vermemek için orduyu savaş alanından geri çekti. Türkler kendilerinden kat kat üstün olan düşman ordusu karşısında kahramanca savaşmalarına rağmen onları yenememişlerdi.¹⁵⁰

I.KılıçArslan, Danişmend Gazi ve Emir Hasan topladıkları kuvvetlerle Konya Ereğli'de tekrar Haçlıların karşısına çıkmışlarsa da karşılarında daha kuvvetli bir ordu görünce kuzeye doğru çekilmişlerdir. Haçlılar Ereğli'den Kayseri'ye geçerken ana ordudan ayrılan iki grup güneye yönelerek Kilikya'ya girdiler ve Türklerin elinde bulunan Tarsus, Misis ve Adana'yı ele geçirdiler. Daha sonra bu gruplardan biri Urfa'yı işgal ederek ilk Haçlı devleti olan Urfa Haçlı Kontluğunu kurdu (10 Mart 1098)¹⁵¹.

Diğer taraftan Haçlılar, ileri hareketlerine devam ederek Kayseri, Göksun, Maraş üzerinden Antakya önlerine geldiler ve şehri kuşattılar.¹⁵² Fakat sağlam surlarla çevrili Antakya, Türkler tarafından iyi savunuluyordu. Haçlılar burayı uzun süre kuşatsalar da bir sonuç elde edemediler. Haçlılar, Büyük Selçuklu Sultanı Berkayaruk'un(1092-1104), şehrin düşman eline geçmesini engellemek için bir orduyu Antakya üzerine gönderdiği haberini alınca iyice telaşlandılar ve kaçmaya başladılar. İmparator Aleksios'un Haçlılara yardım için yola çıktığını öğrenen Danişmend Gazi'nin, oğlu İsmail'i bir ordu ile imparator Antakya'ya ulaşmadan onun üzerine gönderdi ve bundan dolayı da imparator geri dönmek zorunda kaldı.

Fakat bu sıralarda, Ermeni asıllı Firuz¹⁵³ adlı bir mühtedi kumandanla Antakya'nın teslimi konusunda anlaşılan Bohemond şehri ele geçirdi. Bohemond Antakya'daki çeşitli sıkıntıların üstesinden geldi ve burada ikinci Haçlı devleti olan Antakya prensliğini kurdu.¹⁵⁴Bohemond'un Antakya hâkimi olması ve burada kalmaya karar vermesi üzerine Haçlı ordusu nihai hedefleri olan Kudüs üzerine yürüdüler. Fatımiler'in elinde bulunan Kudüs iki gün süren şiddetli çatışmalar neticesinde Haçlıların eline geçti (15 Temmuz 1099).¹⁵⁵

¹⁴⁹ Turan, *Türkiye*, 130; Işın Demirkent, "I. Kılıç Arslan", TDVİA, c.25, (Ankara, TDVY, 2002), 397

¹⁵⁰ Turan, 131; Demirkent, *a.g.m.*, 398.

¹⁵¹ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 37

¹⁵² Azimi, 36.

¹⁵³ İbn'ul Adim bu ismi Zerrad olarak kaydetmiştir. Bkz. İbn'ul Adim, *Zübde*, 90.

¹⁵⁴ Mateos, 191-192; Azimi, 37; İbn'ul Adim, *Zübde*, 91; Gürhan Bahadır, "Bohemund Döneminde Antakya Haçlı Prenslığı", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 33, s.56, (2014), 92.

¹⁵⁵ Runciman, I, 252; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 50-54.

1.8.1.3. Bohemond'un Esir Alınıp Serbest Bırakılması

I. Haçlı seferi'nde Kılıç Arslan, Danişmend Gazi ve Kayseri Emiri Hasan'ın kuvvetlerinden oluşan müttefik Türk ordusu 1097 yılında Haçlılarla yaptıkları mücadelede ağır kayıplar verdi. Bu yenilgi sonrası Türkiye Selçukluları ağır bir darbe alıp başta başkentleri olmak üzere bazı yerleri kaybettiler. Haçlılar karşısında Türkiye Selçukluları kadar yıpranmayan Danişmendliler, onların ulaşamadığı yerlerde faaliyet gösterdiler ve 1098 yılında Bayburt'u ele geçirdiler.

Danişmend Gazi aynı yıl içinde daha önceden de almayı denediği Ermeni Gabriel'in yönetimindeki Malatya'yı kuşattı. Danişmend Gazi'nin Malatya üzerine birbiri ardına akınlar yapması üzerine uzun süre dayanamayacağını anlayan Gabriel, Antakya Prensi Bohemond'a (1098-1111) elçiler göndererek kendisine askeri yardımda bulunmasını talep etti.¹⁵⁶

Yardım talebini kabul eden Bohemond, yanında kuzeni Richard de Salerno, Antakya Ermeni Patriği Giprianus, Maraş Ermeni Patriği Grigores ve bazı Haçlı reisleri ile Malatya'ya doğru harekete geçti.¹⁵⁷ Bohemond'un Malatya'ya ilerleyişini haber alan Danişmend Gazi, ordusunu Malatya yakınlarına pusuya yerleştirdi. Malatya'nın dağlık bölgesine tedbirsiz giren orduyu Danişmend Gazi Haçlı ordusunu kılıçtan geçirdi. Haçlılardan çok azı canını kurtararak Urfa'ya kaçtı. Pek çoğu da esir alındı. Bu eserler arasında Bohemond ve Richard gibi reislerde vardı. Bu iki Haçlı lideri, zincire vurulmuş olarak önce Sivas'a, oradan da daha güvenli olan Niksar'a götürülerek hapsedildi (1100).¹⁵⁸

Kazanılan bu zafer ve özellikle Bohemond gibi önde gelen Haçlı reislerinden birinin esir edilmesi, Türk-İslam dünyasında büyük sevinç yarattı. Bu zafer özellikle Danişmendliler ve Danişmend Gazi'nin büyük şöhret kazanmasını sağladı. Bohemond'un esir alınmasıyla Haçlılar büyük üzüntüye kapıldılar ve I.Haçlı Seferi'nin devamı niteliğinde olan 1101 Haçlı Seferi'ne giriştiler.¹⁵⁹

Antakya Prinkepsi Bohemond ile kuzeni Richard de Salerno'nun esir edilmesinden sonra gelişen olaylar, o zamana kadar beraber hareket eden iki Türk hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan ve Danişmend Melik Ahmet Gazi'yi kısa sürede karşı karşıya getirmiştir. Bizans İmparatoru Aleksios, Bohemond'un esir düştüğünü öğrenince bu tehlikeli düşmanı kontrol altına almak için Danişmend Gazi'ye haber gönderdi ve onu kendisine teslim etmesi karşılığında 260.000 altın vermeyi teklif etti. Bunu haber alan Sultan I. Kılıç Arslan Bizans İmparatorluğu'ndan alınacak bu fidyenin yarısının kendisine verilmesi gerektiğini bildirdi.¹⁶⁰

¹⁵⁶Mateos, 204-205.

¹⁵⁷Mateos, 205; V. Gordlevski, "Anadolu Selçuklu Devleti", 469.

¹⁵⁸Gordlevski, 49; Mateos, 205; Azimi, 39; Runciman, I, 249.

¹⁵⁹Abdülkerim Özaydın, "Danişmendliler", TDVİA, c.8, (İstanbul, TDVY, 1993), 473, Sefer Solmaz, "Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları", (Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2001), 87.

¹⁶⁰ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 143.

Bizans İmparatoruna teslim edilmekten korkan Bohemond ise Danişmend Gazi'ye kurnazca yaklaşp eğer Aleksios'un teklifini reddedip, bu miktarın yarısına razı olursa Antakya Prinkepsliği, Urfa Kontluğu ve Kudüs Krallığı'nın kendisiyle ittifak yapacağını ve Bizans hakimiyetinde olan bazı toprakları ele geçirmesine yardımcı olacağını söyledi. Bohemond, Urfa, Antakya ve Sicilya'daki dost ve akrabalarına haber gönderip kurtulması için gerekli olan 100.000 altının toplanıp Malatya'ya getirilmesini istedi. Danişment Gazi, Bizans İmparatorunun teklif ettiği fidyenin yaklaşık olarak yarısına razı olup teklifi kabul ettiveBohemond'u Malatya'da serbest bıraktı.¹⁶¹

Burada onun Bizans İmparatorunun teklif ettiği daha fazla miktarı kabul etmemesi, Malatya'yı fetheden Danişmend Gazi'nin, Sultan I. Kılıç Arslan ile kaçınılmaz bir mücadeleye gireceğini bilmesi ve bu mücadelede Alexios'a güvenmediğinden paranın miktarını önemsemeyip Haçlılarla arasını düzeltmeye çalıştığı ve I. Kılıç Arslan'a karşı Haçlılara yanaşmaya çalıştığı şeklinde izah edilebilir.¹⁶²

Bohemond ise vermiş olduğu sözlerin aksine Antakya'ya döner dönmez Müslümanların hakimiyetindeki topraklara saldırıya geçti. Bu saldırılarda çok sayıda Müslüman öldürdüğü gibi vergi adıyla Müslümanların mallarını alarak ödemiş olduğu fidyenin kat kat karşılığını kazanmış oldu. Bundan dolayıdır ki, İbnu'l Esir haklı olarak *"Gümüştengin bu hatalı hareketiyle Müslümanlara yaptığı iyiliklerin silinip yok olmasına sebep oldu."* diyerek onu tenkit etmiştir.¹⁶³

I. Kılıç Arslan Antakya üzerine sefere hazırlanırken Danişment Gazi'nin Bohemond'u fidye karşılığında serbest bıraktığını haber aldı. I. Kılıç Arslan hem parayı kaybetmiş hem de aleyhinde güçlü bir ittifak oluştuğunu anlayınca çok öfkeleni. Sultan bu olaydan sonra saldırmak için fırsat kollamış ve uygun zamanda Elbistan'ı alarak Malatya'yı kuşattı. Bu fetih hareketlerinden sonra Danişmend Gazi'nin itibarı sarsıldı ve DanişmendMelikAhmed Gazi 1104 yılında vefat etti.¹⁶⁴

1.8.1.4. 1101 Haçlı Seferleri

I.Haçlı Seferi, Orta Doğu'nun siyasi durumunu değiştirmiş, Urfa, Antakya, Kudüs'te Haçlı devletleri kurulması gibi mühim sonuçlar doğurmuştur. Anadolu'nun batı ve güneybatı kısımları Türklerin elinden çıkmıştır. Bu Haçlı seferi, Türkiye Selçuklu Devleti'ni derinden etkilemiştir. Anadolu Selçuklu Devleti başkentini yitirmekle kalmamış, Ege ve Marmara kıyılarındaki topraklarını da kaybederek Orta Anadolu'ya çekilmek zorunda kalmıştır.

¹⁶¹Azimi, a.g.e., 375; Mateos, 221; Turan, Türkiye, 144.

¹⁶² Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihani*, 50

¹⁶³İbnu'lEsir,el- Kâmil, X, 281.

¹⁶⁴Mateos, 225.

Bu olumsuzlukların yanı sıra olumlu diyebileceğimiz gelişmelerde ortaya çıkmıştır. Bu siyasi durum Orta Anadolu'da toplanan Türklerin ve kısa sürede toplanarak birlik olmalarını sağlamıştır. Bir diğer olumlu yönü ise, aralarında husumet bulunan Anadolu Selçukluları ile Danişmendîler'in barışmasını sağlamış olmasıdır. Nitekim bu barışın yararı olarak I. Haçlı seferinin devamı niteliğinde olan 1101 yılındaki Haçlı Seferlerinde görülecektir.

1101 yılında gerçekleşen Haçlı Seferi Batılı tarihçiler tarafından pek önemsenmemiştir. Hatta bu savaşı küçümsemek için Haçlı akınlarına numara verirken bu seferi es geçmişler ve numaralandırma dışında bırakmışlardır. Fakat adı ne olursa olsun, Batılılar için tam bir hezimet olan 1101 Haçlı hareketi, bütün Batı dünyasını ve Türkleri etkileyecek kadar büyük öneme sahiptir. Batılı tarihçiler tarafından göz ardı edilen bu sefer, bizim tarihimiz için hayati önem taşımaktadır. 1101 Haçlı seferindeki topyekün direniş, Anadolu'yu yurt edinme çabası içinde olan Türk milletinin varoluş mücadelesinin en büyük örneğidir.¹⁶⁵

Haçlılar tarafından Kudüs'ün ele geçirildiği haberinin Avrupa'ya ulaşması büyük bir heyecana sebep oldu. Yıllardan beri Avrupa'da devam ettirilen Haçlı propagandasının yanında burada kurulan Kudüs Haçlı Kontluğu kralları Avrupa'dan doğuya insan akışının sürmesini istiyordu. Antakya Prensi Bohemond'un Danişmend Gazi tarafından esir edilmesi ve Niksar'a getirilip hapsedilmesi Türkleri ne kadar sevindirdiyse de Batılı devletleri bir o kadar üzmüştür.¹⁶⁶ (Temmuz 1100)

Papa II. Pascalis'in (1099-1118)'in teşvikleriyle yola çıkan Lombard, Fransız ve Almanlardan oluşan Haçlı ordusu 1101 ilkbaharında İstanbul'a ulaştı. Asıl hedefleri Kudüs olan bu ordunun planlarının içerisinde Urfa ve Antakya'da kurulan Haçlı devletleri gibi Anadolu'da bazı yerlere sahip olup oralarda hakimiyet kurmak da vardı. Bu sırada Antakya prensi Bohemond'un esir alındığını öğrendiler. Bu sebeple Lombardlar hem Bohemond'u kurtarmak hem de bu bölgeleri ele geçirerek bağımsız devletler kurmak amacıyla I. Haçlı ordusunun takip ettiği yoldan ayrılarak Orta Anadolu'nun kuzeyinden içlere doğru ilerlemeyi düşündüler.¹⁶⁷

Sultan I. Kılıç Arslan, Haçlı ordusunun İzmit'te toplandığı haberini aldı. Fakat böylesine bir ordu ile tek başına savaşması mümkün görünmüyordu. Haçlıların ilk hedefi Kudüs'tü ve Kudüs'ü aldıktan sonra gözlerini Anadolu'ya çevirmişlerdi. Bundan dolayı da bu Haçlı seferleri sadece Selçukluları değil Danişmendî ve diğer Türk Beyliklerini de tehdit ediyordu. Bu yüzden I. Kılıç Arslan Danişmend Gazi'yi uyardı. Bu sıralarda Kılıç Arslan ile Danişmend Gazi arasında sürtüşmeler ve problemler olsa da bu ikili tekrar ittifak yaptılar. I. Kılıç Arslan, diğer Türk beyliklerine de mektuplar yazarak onlardan yardım istedi.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Işın Demirkent, *1101 Yılı Haçlı Seferleri*, Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı, (İstanbul, Dünya Yayınları, 1995), 18.

¹⁶⁶ Demirkent, *1101 Haçlı*, 28; Esra Çeçen, "Türkiye Selçuklu Devleti ve Danişmendî Beyliği Arasındaki Askeri, Siyasi ve Sosyal İlişkiler (1092-1178)", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2017), 96.

¹⁶⁷ Özaydın, a.g.m, 473; Ebru Altan, "Haçlı Ordularının Anadolu'da Geçtiği Yollar", *Belleten* 65, s.243, (2001), 576.

¹⁶⁸ Mateos, a.g.e., 218.

Haçlı orduları 23 Haziran'da Ankara önlerine geldi ve kaleyi ele geçirerek içerde bulunanları kılıçtan geçirdiler.¹⁶⁹ Daha sonra Çankırı'ya doğru yola çıktılar. Yolda açlık ve susuzluk sıkıntısı çeken Haçlı ordusu, Çankırı'ya ulaştıklarında bütün Türk kuvvetlerinin burada toplandıklarını ve Çankırı kalesinin ele geçirilmeyecek şekilde iyi savunulduğunu gördüler. Türk ordusu içinde Kılıç Arslan, Danişmend Gazi, Halep Meliki Rıdvan, Harran Emiri Karaca ve Artuklu Beyi Belek'in kuvvetleri vardı. Bu ordudaki asker sayısı ise 20 bin civarındaydı.¹⁷⁰

Asker sayısı 200 bini bulan Haçlı ordusu karşısında savaş meydanına çıkmak kolay değildi. Bu yüzden Türk ordusu farklı strateji geliştirerek vur-kaç taktiğini kullandılar. Gececekleri yerleri tahrip ederek Haçlı ordusunu aç, susuz ve yorgun bıraktılar. Haçlı kuvvetleri 2 Ağustos 1101 Cuma günü Merzifon yakınlarına geldiler. Burada ittifak halindeki Türk kuvvetleri, yorgun halde bulunan Haçlılara saldırıya geçti ve onları bozguna uğrattılar.¹⁷¹ Mateos; "Olos" diye adlandırdığı vadideki bozgunu şu ifadelerle anlatır:

Türkler ve Franklar Olos denilen vadide birbirlerine rastladılar. Şiddetli bir muharebe vuku buldu. Bütün ova kana bulandı. Kendilerine yabancı olan bir memlekette naçar duruma düşen Franklar, bu ümitsiz durumdan çıkmak için hiçbir salah yolu bulamayıp şaşkın bir hale gelmiş olan hayvan sürüleri gibi dolaşıyorlardı. O gün Hristiyanlar için korkunç bir felaket günü olmuştu.¹⁷²

Danişmend Gazi ile I.Kılıç Arslan, Merzifon'da kazanılan bu zaferin hemen ardından II. Haçlı ordusunun Anadolu'ya geldiğini ve Konya'ya doğru ilerlediğini haber aldılar. Bütün Türk kuvvetleriyle beraber tepe ve ovalardan geçip yolları takip ederek bu orduyu Konya'ya varmadan yakalayıp zarar verdiler. Haçlılar Konya'ya ulaşip şehri kuşattılar, fakat sonuç alamadan Ereğli'ye doğru yola koyulmuşlardı. Ancak susuzluktan perişan olan bu ordu da Konya'ya yakın bir yerde birleşik Türk kuvvetlerinin saldırısına uğramış ve sefalet içinde Antakya'ya ulaşabilmişlerdi. I.Kılıç Arslan, Danişmend Gazi, Karaca ve diğer Türk beyleri aynı yıl Ereğli yakınında üçüncü bir Haçlı ordusunu daha bozguna uğrattılar.¹⁷³

1101 Haçlı seferleri Haçlılar için büyük bir hezimetle sonuçlanmıştır. Papalık bu hezimet sonucunda 46 sene boyunca yeni bir sefer düzenleyememiştir. Kudüs krallığına yapılacak maddi yardımlar ve askeri destekler yerine ulaşamamıştır. Haçlı şövalyelerinin yenilmezlik imajı son bulmuş, I. Kılıç Arslan bu galibiyetle 1097'de İznik ve Eskişehir'de aldığı mağlubiyetlerin intikamını dört yılın ardından 1101'de almıştır. Türkiye Selçukluları bu zafer sonucunda moral bulmuş ve yüklü miktarda ganimet elde etmişlerdir.

¹⁶⁹ Demirkent, *1101Haçlı*,32.

¹⁷⁰ Demirkent, *1101Haçlı*,31.

¹⁷¹ Özaydın, *a.g.m.*, 473; Demirkent, *1101 Haçlı*, 36

¹⁷² Mateos, 218.

¹⁷³ Yinanç, *a.g.m.*, 469.

1101 yılındaki Haçlı hareketine katılan üç büyük orduya karşı Anadolu'nun savunmasında, Türkiye Selçuklu ve Danişmendli Türklerinin sultan I.Kılıç Arslan'la birlikte bütün sorunları bir kenara bırakarak birlik ve dayanışma içinde gayret göstermişlerdir. Giriştikleri bu mücadele sonucunda büyük bir zafer kazanmışlar ve Anadolu'nun Türk yurdu olduğu gerçeğini perçinlemişlerdir. Türkleri Anadolu'dan atmak ve bu toprakları bizzat ele geçirmek hedefinde olan Haçlı ordusu değil bu toprakları ele geçirmeyi bu topraklardan geçemeyeceklerini dahi anladılar.¹⁷⁴ (Bkz. Harita: IV)

1.8.2. II. Haçlı Seferi (1146-1180)

Birinci Haçlı Seferlerinin üzerinden neredeyse elli yıl geçmiş, bu dönemde Orta Doğu bölgesinde kurulan Haçlı devletleriyle Büyük Selçuklular mücadelelerini sürdürmüştür. Bu mücadeleler sonunda Büyük Selçuklu'nun Musul atabeyi İmadeddin Zengi'nin (1127-1146)¹⁷⁵, kırk altı yıldır Haçlıların elinde bulunan Urfa'yı 24 Aralık 1144'de fethetmesiyle, I. Haçlı seferinde ortaya çıkan Urfa Haçlı Kontluğu ortadan kalkmış oldu. Bu fetih, İslam dünyasında sevinçle karşılanırken Avrupa'da ise büyük bir paniğe ve korkuya neden oldu. Urfa Kontluğu'nun ortadan kalkmasıyla Antakya, Kudüs ve Trablus'ta kurulan Haçlı devletlerinin geleceği de tehlikeye girdi.¹⁷⁶

1145 yılında doğuda bulunan Haçlı devletlerinin yardımına gitmek için Papa III. Eugenius (1145-1153) Hristiyan halka çağrılarda bulundu.¹⁷⁷ Kilise tarafından I. Haçlı seferinde yapılan propaganda yaklaşık 50 yıl sonra tekrarlandı. Fransa kralı VII. St Louis Haçlı çağrılarına büyük bir coşkuyla icabet etti ve Almanya imparatoru III. Konrad'ı da bu mücadeleye iştirak etmesi için ikna etti. Haçlılar daha öncekilerden değişik olarak iki büyük liderin komutası altında toplandı.¹⁷⁸

Diğer taraftan Bizans İmparatoru Manuel Komnenos (1143-1180), 1143 yılında tahta çıkmış ve iç karışıklıklara son vererek tahtını sağlamlaştırmıştı.¹⁷⁹ Bizans İmparatorluğu bu dönemde güçlenmiş, Anadolu'da Türklere karşı kaybedilen toprakları ve Haçlıların hakimiyetinde olan Antakya'yı ele geçirmeyi hedeflerine koymuştu. Bu yüzden imparator Batıdan gelecek yeni Haçlı ordularını endişeyle karşılamış, daha önce Haçlıların Bizans

¹⁷⁴ Demirkent, *1101 Haçlı*, 18.

¹⁷⁵ Büyük Selçuklu Devleti'nin Haleb ve Musul Atabeyi ve Zengi hanedanının kurucusu. Detay için bkz. Gülay Öğün Bezer, "İmadedüddin Zengi", TDVİA, c.44, (İstanbul: TDV Yayınevi, 2013), 258-261.

¹⁷⁶ Ebru Altan, *İkinci Haçlı Seferleri 1147-1148*, (Ankara: TTKY, 2003), 8-9; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 101; Kesik, 164.

¹⁷⁷ Altan, 10-13

¹⁷⁸ Turan, *Türkiye*, 208; Kesik, 165.

¹⁷⁹ Niketas Khoniates, *Historia* (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), çev. Fikret Işıltan, (Ankara: TTKY, 2001), 33-34; Ostrogorsky, 351.

topraklarında yapmış olduğu tahribatın tekrarlanmasından tedirgin olmuştu.¹⁸⁰ Bu durum devrin Türkiye Selçuklu sultanı I. Mesud (1116-1155) ile barış yapılması ihtiyacını ortaya çıkarmıştı. Bu anlaşma nedeniyle İmparator Manuel Batılilar tarafından ihanetle suçlandı.

1147 Mayıs ayında yola çıkan III. Konrad liderliğindeki Alman ordusu, Bizans hududuna girince imparatora zarar verilmeyeceğini temin etti. İstanbul'a gelinceye kadar pek çok olaya ve düzensizliğe yol açan Haçlı ordusu, taşkın hareketlerine İstanbul'da da devam ettiler. Bu taşkınlıklar sebebiyle Alman ordusu Fransızlar gelmeden Anadolu'ya geçirildi. Manuel, İznik'e varan Alman Konrad'a Bizans topraklar üzerinden Antalya'ya ulaşmasını Türklerle çatışmamasını tavsiye etti. Konrad ise I. Haçlı seferinde takip edilen Eskişehir üzerinden doğuya geçmeye niyetlendi.¹⁸¹

15 Ekim tarihinde İznik'ten ayrılan ve 25 Ekim 1147 günü Eskişehir'e ulaşan Haçlı ordusu Türkiye Selçuklu ordusunun saldırısıyla karşılaştılar. Sultan I. Mesudidaresindeki Türk birlikleri derslerine iyi çalışıp, 50 yıl önce Sultan I. Kılıç Arslan'ın yaşamış olduğu yenilgiden ders çıkartarak Haçlı birliklerini yerle yeksan ettiler. Haçlıların deniz yolu yerine karayolunu tercih etmeleri pahalıya mal olmuş ve onlar için büyük bir hezimetle sebebiyet vermiştir. Anadolu Selçuklu Devleti ise alınan bu zaferle çok sayıda esir ve ganimet elde etmiştir.¹⁸²

Almanlardan bir ay sonra İstanbul'a gelen Fransız ordusu, Eskişehir'de yenilgiye uğrayan Almanların haberini aldılar.¹⁸³ Fransız ve Alman kralı İznik'te buluştular ve Ege kıyısından güneye gitmeye karar verdiler. Yine yol boyunca çok zor şartlar altında kalıp Türklerin saldırılarına maruz kaldılar (1 Ocak 1148). Bir kısmı denizden bir kısmı karadan da olsa Haçlı orduları büyük zaiyatlar vererek ilkbahar sonunda Antalya'ya ulaştılar.¹⁸⁴ Antalya'ya ulaşan Haçlı orduları deniz ve kara yoluyla Antakya'ya geçtiler. Türkiye Selçuklu sultanı Sultan Mesud, Haçlıların Antalya'yı terk etmesiyle onların tehlikelerinden tamamen kurtulmuştur.

Yolculuk boyunca ağır kayıplar veren Haçlı orduları nihayetinde Antakya'ya ulaşmış, oradan Dimaşk şehrini kuşatmışlar ve bu kuşatmada da başarılı olamayıp Anadolu'da görmüş oldukları darbelere bir yenisini eklemişlerdir.¹⁸⁵ II. Haçlı seferlerinin ardından Sultan Mesud güçlenmiş, Güneydoğu Anadolu'da kurulan Haçlı devletlerine karşı seferler düzenlemiştir. Artuklu ve Zengilerle anlaşılan Sultan Mesud 1149 yılında Haçlıların kontrolündeki Maraş şehrini ele geçirmiştir. Daha sonra Tell-Başir kalesi ve Elbistan Sultan tarafından

¹⁸⁰Niketas, İmparator Manuel'in endişe ve tedirginliğini şu sözlerle dile getirmiştir: "İmparator endişeli ve güvensizdi; kuzu postu içinde kurtların ülkesine saldırmasından veya -efsanede anlatılanın aksine- eşek derisi altında arslanların gizlenebilmesinden veya kurt ve tilkinin ittifak etmiş olmalarından endişe ediyordu..."Niketas, 41.

¹⁸¹Runciman, II, 222; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 106; Turan, *Türkiye*, 209.

¹⁸²Runciman, II, 222; Turan, *Türkiye*, 210; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 106; Kesik, 173, Altan, 60-67.

¹⁸³ Altan, 75

¹⁸⁴ Altan, 93; Kesik, 186.

¹⁸⁵Nadir Karakuş, "Miladi XII. Ve XIII. Asırda Dimaşk ve Haçlılar", Cumhuriyet İlahiyat Dergisi sy.1, (2018), 189-213; Altan, 107-113; Kesik, 191.

zabtedilmiştir.1151 yılında ise Türkiye Selçuklu Devleti, Artuklular ve Zengilerle Urfa Haçlı Kontluğu'na son vermiştir.¹⁸⁶ (Bkz.Harita: V)

Haçlılar 1101 yılında yaşadıkları hezimetin benzerini yaklaşık 40 yıl sonra tekrar yaşamıştır. Anadolu'nun yeni sahibi Türkler bölgeyi canhıraş bir şekilde savunarak Haçlıların acımasızlığını ve zulmünü bölgeden bertaraf etmişlerdir. II. Haçlı seferlerinde de mağlup olup Batıya geri dönen Haçlılar, 1189 yılında Kudüs'ün Selahaddin Eyyubi(ö.1193) tarafından fethedildiğini duyunca III. Haçlı seferlerini (1189-1192) düzenlemiş fakat bunda da başarılı olamamışlardır.¹⁸⁷

III. Haçlı Seferleri Kudüs'ün Selahaddin Eyyübi tarafından fethedilmesi sebebiyle düzenlenmiştir. Kudüs'e geçerken Anadolu üzerinden yol alan Haçlılar ile Türkiye Selçuklu orduları Konya üzerinde karşı karşıya gelmiş ve iki tarafta zayıtlar vermiştir. Haçlı orduları Konya'da bir müddet kaldıktan sonra Kudüs'e doğru devam etmişlerdir. III. Haçlı seferleriyle ilgili bu kadar bilgiyle iktifa etmemiz yeterli olacaktır.

1.9. Miryokefalon (Kumdanlı) Meydan Savaşı (17 Eylül 1176)

Sultan II. Kılıç Arslan(1155-1192), Doğu bölgesinde Danişmendliler ve Musul Atabeyi Nureddin Mahmud(1154-1174) ile mücadele ederken Bizans imparatoru Manuel Komnenos ise Balkanlarda meşgul oluyordu. Aradaki sulh anlaşmasına göre Selçuklu-Bizans ilişkileri dostça devam ediyordu. Fakat Bizans hudutlarında Eskişehir civarında yoğunlaşan Türkmenler kendilerine yurt, hayvanlarına otlak bulmak maksadıyla Edremit, Kırkağaç, Denizli ve Bergama taraflarına akınlarda düzenliyorlardı.¹⁸⁸ Başına buyruk hareket eden bu Türkmen kitlelerinin yayılması Sultan II. Kılıç Arslan'ı da memnun ediyordu.¹⁸⁹

Türkmenlerin bu akınları üzerine Balkanlardaki işlerini tamamlayıp dönen İmparator Manuel, bu dönemde son derece güçlenen Kılıç Arslan üzerine askeri sefer düzenlemek için harekete geçti. Bu hazırlıklardan haberdar olan Kılıç Arslan, imparatora haber göndererek aralarındaki barış anlaşmasını yenilenmesini talep etti.¹⁹⁰ Buna karşılık İmparator Manuel ise Türkmen akınlarının durdurulmasını ve kendisine sığınan DanişmendliZünnun ve Şahinşah'ın elinde bulunan memleketlerin Bizans'a verilmesini talep etti.¹⁹¹

¹⁸⁶ Bahattin Keleş, "Urfa Haçlı Kontluğuna (1098-1149) Karşı Selçukluların, Zengilerin, Artukluların, Musul ve Halep Atabeyliklerinin Ortak Mücadelesi", *JassStudies of AcademicSocialScienceStudies*, (2020), yıl. 13, sy. 81, 445-456; Ali Öngül, *Anadolu Selçukluları*, (İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2017), 76.

¹⁸⁷ Bkz. Turan, *Türkiye*, 245-250.

¹⁸⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972), 94.

¹⁸⁹ Turan, *Türkiye*, 231

¹⁹⁰ Niketas, 124.

¹⁹¹ Turan, *Türkiye*, 232

İmparator'un şartlarını kabul etmeyen Kılıç Arslan, Denizli civarına kadar uzanan Bizans topraklarına büyük akınlar düzenleyerek oraları tahribat etti. İmparator Manuel ise kendisine sığınan Zünnun ve Şahinşah eşliğinde Anadolu'ya gönderse de bu ordular hareketlerinde muvaffak olamayarak geri döndüler.

Gücü gittikçe artan ve Anadolu birliğini büyük ölçüde sağlayan Sultan II. Kılıç Arslan, dedelerinin ve kendisinin yıllardır mücadele ettiği Bizans'la hesaplaşma vakti gelmişti. Üstelik bu hesaplaşma Sultan Alparslan'ın Malazgirt zaferinden sonra Bizans'a karşı yapılacak en önemli mücadeleye sahne olacaktı.¹⁹² İmparator Manuel, Kılıç Arslan'ın Anadolu'da kazandığı zaferleri endişe ile karşılamış ve Türklerin hakimiyetine geçen Anadolu'yu tekrardan imparatorluğa kazandırmak için bütün imkanlarını seferber etmiştir.¹⁹³

1176 yılının ilkbaharında İmparator büyük bir orduyla beraber İstanbul'dan Anadolu'ya doğru yola çıktı. Bizans ordusunun içinde Macar, Frank, Peçenek ve Sırp askerleri de vardı. Kılıç Arslan imparatorun ordusuyla yola çıktığını haber alınca kendisine bir elçi gönderdi. Bu elçi Sultan'ın eski barış anlaşmasının devam etmesini istediğini bildirirse de imparator bunu kabul etmedi. İmparator, Eskişehir yolunu terk edip Denizli üzerinden giderek Selçukluları ters köşe yapmak ve başkent Konya'yı kuşatmak istiyordu.¹⁹⁴ Kılıç Arslan ise meydanda düşmanla çarpışmadan önce onları yıpratmak maksadıyla güzergahlarındaki köyleri yıpratmaya, yiyecek içecek teminini zorlaştırmaya çalışıyordu. Böylece düşmanın yıpranmış olarak karşılarına çıkmalarını sağlayacaklardı.

Bizans kuvvetleri Denizli'den çıkarak Menderes civarında Homa ve Miryokefalon (Kumdanlı) diye bilinen sarp bir vadiye girdi.¹⁹⁵ Sybrize isimli yerin çıkışında sultanın pususuna düştüler. Kılıç Arslan'ın kurmuş olduğu plan tutmuş ve Türk orduları Bizans ordusunu bu dar bölgede sıkıştırarak 17 Eylül 1176'da imha ettiler.¹⁹⁶

Türk ordusu, Bizans ordusunun yanında getirdiği bütün savaş malzemelerini ve mücevheratları ele geçirerek muazzam bir ganimetin sahibi oldu.¹⁹⁷ Ağır bir yenilgiye uğrayan ve bu dar geçidin önünü kapayan Türk ordusu karşısında kurtulma şansı kalmayan İmparator Manuel, Sultan Kılıç Arslan'a barış teklifinde bulundu. Yapılan müzakerelerden sonra Bizans, Türkiye Selçuklu Devletine 100 bin dirhem altın vermeyi ve Türklere karşı inşa ettirdiği Eskişehir (Dorylaion) ve Homa (Sublaion) kalelerini yıktırmayı kabul etti.¹⁹⁸

¹⁹² Bizzat imparatorun kendisi Miryokefalon yenilgisini Malazgirt yenilgisine benzetmiştir. Bkz. Niketas, 132.

¹⁹³ Ebru Altan, "Myriokephalon Savaşının Türk tarihindeki Yeri", *Türkler Ansiklopedisi*, c.6, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 630-634.

¹⁹⁴ Abdülkerim Özaydın, "II. Kılıç Arslan", *TDVİA*, c.25, (Ankara, TDVY, 2002), 399-403.

¹⁹⁵ Bilge Umar, "Myriokephalon Savaşının Yeri: Çivril Yakınındaki Kufi Çayı Vadisi", *Belleten*, 209, (1990), 99-116.

¹⁹⁶ Ostrogorsky, 361; Niketas, 124-130

¹⁹⁷ Niketas, 132; Turan, *Türkiye*, 234

¹⁹⁸ Niketas, 131; Yusuf Ayönü, "Selçuklu Bizans Münasebetleri 1116-1308", (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2007), 89.

Miryokefalon'da İmparator Manuel'i ağır bir yenilgiye uğratan Kılıç Arslan, Bizans'ın Anadolu'da tekrar dirilemeyeceğini anlamasına ve "Türklerin işgali altındaki Anadolu" tabirini, "Anadolu'nun hakiki Türk yurdu" olarak değişmesine vesile olmuştur.¹⁹⁹Miryokefalon zaferinden sonra Bizans ümidini kaybetmiş, Türkiye Selçukluları karşısında savunma konumuna geçmiştir. İmparator Manuel'de bu ağır mağlubiyet sonrasında, kendisine gelip sağlığına kavuşamamış, ölünceye kadar da huzur ve neşe bulamamıştır.²⁰⁰

¹⁹⁹Kafesoğlu, a.g.e., 95.

²⁰⁰Ostrogorsky, 361-362.

2. BÖLÜM

ANADOLU'NUN İSLAMLAŞMASINI SAĞLAYAN UNSURLAR

2.1. Devlet Adamlarının İslami Hassasiyetleri

Türkiye Selçukluları ve I. Beylikler dönemi aynı zaman dilimine tekabül etmektedir. Bakıldığı zaman beylikler ve Türkiye Selçuklularının fetih, imar ve İslamlaştırma çalışmaları benzerlik göstermektedir. Bu kısımda Malazgirt'ten sonra Anadolu'da kurulan beyliklerin dini siyasetleri tek tek ele almaktansa Anadolu'da dönemin en güçlü devleti konumuna gelen Türkiye Selçuklularının dini siyasetleri ve Anadolu'nun İslamlaşmasındabüyük katkıları olan müesseseler değerlendirilecektir.

Türk toplumlarında din ve devlet anlayışı eski zamanlardan beri birbirlerinden ayrılmayan iki unsur olmuştur. Bunun neticesinde devlete malik olan hükümdar ile Tanrı arasında bir bağ kurulmuştur. Hakanlara karşı çıkan isyanların Tanrı'ya karşı yapılmış isyan olarak kabul etmişlerdir. Tahta çıkan hakanın görevini Tanrı verdiği gibi Türk ordularına zaferler kazandıran ve himaye ederek koruyanın yine Tanrı olduğu anlayışı benimsenmiştir.²⁰¹

Türk toplumlarında devlet ve din o kadar içli dışlı bir haldedir ki devletin toplantıları dahi dini bir tören şeklinde geçmiştir. Dinin fonksiyonu devletin içinde kendini hissettirmiştir, devlet oluşumunun dini inanıştan ortaya çıktığı söylenmiştir. Eski Türk topluluklarında devlet ve din her zaman birlikte anlaşılmış ve birbirinden ayrılmaz parça olmuşlardır. Daha sonraki dönemlerde de bu anlayış devam etmiş, Türk geleneğinde devletin kutsiyeti her zaman kabul edilmiştir. İslamiyet'i kabul ettikten sonra dinin Müslüman idareci ve Müslüman devlete bakışı daha da sağlamlaşmış ve devlete olan bağlılık bu sayede daha da pekişmiştir.

İslam devletlerinin Anadolu'daki temsilcisi konumuna gelen Türkiye Selçuklu Devleti de aynı gelenekleri sürdürmüştür. Selçuklu tarihçisi Aksarayı, "*Din Padişah ile kuvvetlenir; padişah da din kuvvetiyle ayakta durur.*" diyerek bu ilişkinin önemini vurgular. Bu bakış açısının neticesi olarak Türkiye Selçuklularında dinin ehemmiyeti artmış, devlet, İslam'a hizmeti kendine gaye edinmiştir.²⁰²

Selçuklu sultanları da Türklerin eskiden beri inandığı kendilerinin Yüce yaratıcı tarafından desteklendiği anlayışını benimsemişlerdir. Hatta saltanatın hükümdara Allah tarafından bahşedildiği kabul edilmiştir. Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Alaaddin Keykubat'ın (1220-1237) elçiler aracılığıyla CelaleddinHarezmsah'a ilettiği şu sözler devletin bu anlayışını açık şekilde ortaya koymaktadır:

Şurası herkes tarafından kabul edilmektedir ki, Yüce Allah ben kuluna mülk, devlet, görgülü emirler, akıllı vezirler, hazineler, silahlar, askerler, mamur ülkeler, mutlu

²⁰¹Nizamu'l-Mülk, *Siyasetname*, çev. Muhammed Şerif Çavdaroğlu, (İstanbul: Sermet Matbaası), 72.

²⁰²Aksarayı, *Müsaremetü'l- Ahbar*, 353.

ve itaatkâr halk verdi. Böylece bana sonsuz nimetler ve büyük bir güç nasip etti. Bütün bunları bana gençliğimin ilk günlerinde vererek, bana padişahlık yapma ve milletimin işlerini yürütme şerefiyle şereflendirdi.²⁰³

Selçuklularda devlet ve din arasındaki ilişki, alimler ve mutasavvıflar sınıfına da olumlu olarak yansımıştır. I. GıyaseddinKeyhüsrev (1192-1196/1205-1211), alimlerin ve evliyaların yüceltilmesini devletin temel taşı olarak kabul etmiştir. Selçuklular, İslam dinine olan bağlılıklarından dolayı, din adamlarına ve mutasavvıflara hürmet göstermişler ve onlara ikramlarda bulunmuşlardır. Bu görevde olan insanların duaları ve yüksek maneviyatları sayesinde devlet ve saltanatlarını devam ettirdiklerini düşünmüşlerdir.²⁰⁴

Türkiye Selçukluları, din adamlarına o kadar önem vermişlerdir ki bu vasıftaki insanların vefat etmesinin devletin çöküşüne sebep olacağına kanaat getirmişlerdir. Aksarayi, devletin düzeninin çöküşünü, isim isim saydığı alimlerin ölmeleriyle ilişkilendirmiştir.²⁰⁵ Tarihçiler, 1205 tarihinde Sultan Gıyaseddin döneminde, Konya ve civarında meydana gelen kıtlık ve kuraklığın sebebi olarak Kadı Tirmizi'nin sultan tarafından öldürülmesiyle ilişkilendirmişlerdir. Hatta hükümdar bile kuraklığın sebebinin bu olay olduğunu kabul etmiş ve yaptığı işten dolayı pişman olmuştur.²⁰⁶

II. Süleyman Şah devrinde de (1196-1205) alim ve mutasavvıflara fazlasıyla değer verildiğini görmekteyiz. İbn Bibi, II. Süleyman Şah'ın alim ve sufileri kendi himayesi altına aldığı, onlara her daim ikram ve lütuflarda bulunduğunu, bundan dolayı bu kesimlerin hiçbir zaman sefalet ve fakirlik çekmediğini anlatır.²⁰⁷

Verdiğimiz örneklerden anlaşılabacağı üzere Türkiye Selçuklu Devleti'nin din ve din adamları vazgeçilmez denebilecek unsur olarak görülmüştür. Din ve devlet arasındaki sıkı bağ göz ardı edilmemiş, devlet, dine hizmet için varlığını sürdürürken din de devletin kaim olabilmesi için manevi bir kuvvet olarak kabul edilmiştir.

2.2. Devlet'in Politikaları (İskân)

Büyük Selçuklu sultanları İslam'ın hamisi olmak sıfatıyla hareket etmişler, cihat emirlerine uyarak fethedilen bölgeleri İslamlaştırma adına çalışmalar yürütmüşlerdir. Dini hayatı

²⁰³İbn-i Bibi, *el- Avamiru'l-Alaiyye*, 383-384.

²⁰⁴Mehmet Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, (İstanbul, Alfa Yayınevi,2013), 20; Seyfullah Kara, "Anadolu Selçuklularında Din ve Din Kuralları", (Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002), 307.

²⁰⁵Aksarayi, *Musameretu'l- Ahbar*, 198-204.

²⁰⁶İbn-i Bibi, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi-İbn-i Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknamesinden*, çev. M. Nuri Gençosman, (Ankara: Uzluk Basımevi, 1941), 43; V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran, (Ankara, Onur Yayınları, 1988),

²⁰⁷İbn-i Bibi, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, 35.

canlandırmak ve İslami esasların benimsenmesi için mescitler, medreseler, vakıflar gibi hizmetlerin yapılması bu idealin yansıması olmuştur.²⁰⁸

İbadetlerine son derece düşkün ve dini hassasiyeti yüksek olan Tuğrul Bey (1038-1063) “*Bir ev yaptırıp da yanına mescit yaptırmadığım sürece Allah(cc)’dan utanacağım.*” sözüyle bu bakışını net bir şekilde ortaya koymuştur.²⁰⁹ Sultan Alparslan amcası Tuğrul Bey’in izinden gittiğini Malazgirt savaşında secde edip “*Ben Allah’ın rızasına uyarak sabırla savaşıyorum.*” diyerek göstermiştir.²¹⁰

Alparslan’ın ölümünden sonra oğlu Melikşah (1072-1092) zamanında Anadolu fetihleri son sürat devam etmiş, Melikşah, fethettiği şehir ve kasabalara minberler (vaaz ve hutbe kürsüleri) göndererek bu toprakların yalnızca askeri fetihler için kazanılmadığını, İslamlaştırma ve tebliğ faaliyetlerinin devam edeceğinin mesajını vermiştir.²¹¹

Sultan Melikşah, İslam dinini yaymak için gaza ve cihadı asla bırakmamıştır. Müslümanların selameti için kendi canını hiçe saymış, Hristiyan tebaasına da hep şefkatli ve merhametli olmuştur. Bundan dolayı Urfalı Mateos: “*Melikşah, hakimiyeti boyunca Allah’ın yardımına mazhar oldu. O bütün ülkeleri fethetti ve Ermenistan’ı sulh ve asayişe kavuşturdu.*” demiştir.²¹²

Büyük Selçuklu Devleti’nin devamı niteliğindeki Anadolu Selçuklu Devleti’nde de cihat ve İslamlaştırma şuuru devam etmiş, böylece İslam devleti olma hüviyetine sahip olmuşlardır. Anadolu Selçukluları, İslam davasını kendilerine şiar edinmişler, Anadolu’yu İslamlaştırmayı hedef haline getirmiş ve bu yönde politikalar izlemişlerdir.

Süleyman Şah 1082’de Tarsus ve Çukurova bölgesini hakimiyetine alınca Suriye’den hemen bir kadı getirtmiş ve bölgede dini teşkilatını tesis etmiştir.²¹³ Esasen bütün Selçuklu tarihinde bu böyle olmuş, fethedilen bölgelere ilk iş olarak kadı, müderris, imam, müezzin ve hatipler tayin edilerek bölgeler; medrese, cami, zaviye, kervansaray ve tekkeler yapılarak imar edilmiştir.²¹⁴

Haçlılarla yapılan mücadeleler esnasında, Sultan I. Kılıçarslan (1092-1107) ile Danişmendli emiri Danişmend Gazi (1071-1105) arasında geçen diyalog Selçuklu hanedanının gayelerini ortaya koymaktadır. Melik Danişmend, Haçlıların saldırılarına karşı Kılıç Arslan’dan yardım istemiş, zafere ulaşıldığı takdirde ona bir miktar para, Elbistan toprakları ve akrabalık bağı oluşması için kızı ile evlendirilmesini teklif etmiştir. Harpten sonra bu

²⁰⁸ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, *Rahat-üs Sudür ve Ayet-üs Sürur (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)*, çev. AhmedAteş, (Ankara: TTK Basımevi, 1999), 65; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 312.

²⁰⁹İbnu’l Esir, a.g.e., 43.

²¹⁰İbnu’l Esir, a.g.e., 71

²¹¹ Çetin, a.g.e., 99.

²¹² Urfalı Mateos,

²¹³ Turan, *Selçuklular Tarihi*, 284.

²¹⁴ Çetin, a.g.e., 100.

vaadlerinin gerçekleştirilmek isteyen Melik Danişmend'e Kılıçarslan şu cevabı vermiştir: “*Ben İslam’ı korumak için geldim, benim onun dirhem ve dinarına ihtiyacım yoktur.*”²¹⁵ Kılıçarslan’ın vermiş olduğu bu cevap Haçlılara karşı hangi dini duygularla mücadele ettiğini göstermesi açısından son derece önemlidir.

Anadolu’nun fetih ve İslamlaşmasında büyük roller oynayan Danişmend Gazi’ye sunulan “*Keşfu’l Akabe*”²¹⁶ isimli eserde Danişmend Gazi’den şöyle bahsedilmiştir: “*Dünya’nın dört bir yanından kişiler o hazrete yöneldiler ve her biri ilim ve saadetlerini yaymaları miktarınca itibar gördüler.*” İslamlaştırma adına Anadolu sultanlarının cihat ruhuna ve işaret edilmiş ve yine aynı eserde, “*Bütün Rum, Şam ve Ermeni memleketleri Sahib-i Azam’ın Yüzü suyu feyziyle süslendi.*” denilmiştir.²¹⁷

Neşri (ö.1520), Sultan Mesud b. Kılıçarslan’dan (1118-1155) bahsederken “*Melik-i şüca, kerim ve Salih, kesiru’lgazve’l-cihad idi... Mescitler, medreseler yapıp, hankahlar bina etti ve bunun eyyam-ı devletinde Türk, İstanbul karşusunda Üsküdar’a gelüp Melik-i Konstantiniye’den cizye ve haraç aldı.*” demektedir.²¹⁸

Sultan I. Mesud, Ermenilerden aldığı bölgelerde 70 tane minberi hutbe okutmak için kurdurmuş, bu sayede fethettiği bölgeleri İslamlaştırma adına faaliyetlerini de sürdürmüştür.²¹⁹ Sultan II. Kılıçarslan (1134-1141) uzun süren hükümdarlık dönemini Anadolu birliğini yeniden kurmak için uğraşarak geçirmiştir. Onun haçlılarla mücadeleleri ve Miryokefalon zaferi (1176) kendisinin İslam mücahidi olarak unvan kazanmasına sebep olmuştur.²²⁰

Büyük Selçuklu, Türkiye Selçuklu ve Danişmendli sultanlarının yaşayış ve yönetiminden vermiş olduğumuz bu örneklerden sonra Anadolu Selçuklularının, İslam dinini Anadolu’da hâkim kılmak için devlet kanalından bazı faaliyetlerde bulunduğunu söylemek gerekir.

Özellikle iskân politikaları bu yönde gerçekleştirilen faaliyetlerin başında gelmektedir. Çeşitli nedenlerle Anadolu Selçuklularına sığınan halk toplulukları ve aşiretler başlarındaki beyleriyle beraber Anadolu’nun uç bölgelerine yerleştirilmişlerdir. İslam inancına sahip olan bu kitlelerin içinde dini zümrelerden babalar, dervişler, kalenderler, sufiler, seyyidler, alpler, gaziler ahiler gibi zümreler mevcuttu. Bu kitleler yerleşmiş oldukları bölgelere kültürlerini

²¹⁵ Çetin, a.g.e., 101.

²¹⁶ Anadolu’da kaleme alınan ilk eser olarak bilinir.

²¹⁷ İbnu’l Kemal İlyas b. Ahmed, *Keşfu’l Akabe*, haz. Mikail Bayram, (Konya: Hayra Hizmet Vakfı Yayınları, 1981), vr.250a.

²¹⁸ Neşri, a.g.e., 29.

²¹⁹ Turan, *Selçuklar Zamanında Türkiye*, 219.

²²⁰ Abdülkerim Özaydın, “Kılıçarslan II, TDVİA, c.25, (Ankara, TDVY, 2002), 402.

taşımışlar dini yaşayışlarıyla da o bölgelerin İslamlaşmasında son derece etkili rol oynamışlardır.²²¹

Selçukluların iskân politikasına en güzel örnek olarak Osmanlıların Anadolu'ya yerleştirmelerini söyleyebiliriz. Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubat'ın bu iskan hareketi hakkında ilk Osmanlı kaynakları detaylı bilgilere yer vermiştir.²²² İskan faaliyetleri neticesinde yerleştirilen bu beyler boş durmuyorlar, ahalisiyle birlikte cihat hareketlerinde bulunarak, hem yurtlarını genişletmiş hem de bölgenin İslamlaşmasına katkı sağlamışlardır.

İskân hareketlerine bir başka örnekte Germiyanogulları verilebilir. Malatya ve Diyarbakır yöresinde yaşayan Germiyanogulları II. Gıyaseddin Keyhusrev (1237-1246) zamanında Ankara ve Kütahya bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Batı kesimine yerleştirilen Germiyanogulları, bu bölgede cihat hareketlerinde bulunmuşlar ve bölgenin İslamlaşması adına önemli roller oynamışlardır.²²³

Selçukluların Anadolu'nun İslamlaşması için yapmış olduğu diğer faaliyet fethedilen kale ve şehirlere Türk ve Müslüman kitleleri yerleştirmeleridir. Selçuklular burada en çok Türkmen olan zümreyi kullanmışlardır. Buradaki amaç hem göçebeleri yerleşik hayata geçirmek hem de fethedilen bölgelerin bu kitleler sayesinde kalıcı olmasını sağlamaktır. Nitekim Antalya'nın fethinden sonra bölgenin Türkmenlerle doldurulduğu bilinmektedir.²²⁴

Selçuklu Sultanları arasında şehir kuranlara bile denk gelmek mümkündür. Neşri, I. Mesud'un Amasya yöresinde "Simre" adında bir şehir kurduğunu, burada medreseler, hankahlar ve camiler yaptırdığını ve kendisinin de burada ikamet ettiğini belirtmiştir.²²⁵ Yine Sultan II. Kılıçarslan'da şehir kuran diğer bir hükümdardır. II. Kılıç Arslan Aksaray şehrini kurmuş ve burasını kendisi için bir üs noktası yapmıştır. Şehrin İslam beldesi olduğunun anlaşılması için medrese, cami, zaviye gibi yaptırmıştır. Bunun yanı sıra Hristiyanlarla birlikte kötü insanların buraya girmesine müsaade etmemiştir.²²⁶

Şehir inşa eden diğer bir Sultan da Alaaddin Keykubat'tır. Sultan Alaaddin, Alaiye (Alanya) şehrini inşa ettirmiş ve buraya Müslüman halkı yerleştirmiştir.²²⁷ Neşri, Sultan'ın on dokuz

²²¹ Ahmet Caferoğlu, "İlk Anadolu Vatan Kültürü Kurucuları", *Mecmuat Dergisi*, c.17, (1972), 6-7; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 277.

²²² Neşri, *a.g.e.*, 65-67; Aşıkpaşazade, *a.g.e.*, 7, Münecimbaşı Ahmet Dede, *Müneccim Başı Tarihi c. I*, çev. İsmail Erünsal, (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1970), 54-55.

²²³ İbn Bibi, *El Avamiru'lAlaiyyell*, 51-55; Çetin, *a.g.e.*, 112.

²²⁴ Kara, *a.g.t.*, 307.

²²⁵ Neşri, *a.g.e.*, 29.

²²⁶ Nevzat Topal, *Anadolu Selçukluları Devrinde Aksaray Şehri*, (Ankara: Aksaray Valiliği İl Özel İdaresi Kültür Yayınları, 2009), 41.

²²⁷ Faruk Sümer, "Keykubad I", TDVİA, (Ankara, TDV Yayınevi, 2002), 359.

tane şehir yaptırdığını, buraları camiler, medreseler ve hankahlar gibi çeşitli ettiğini imar ettiğini söylemiştir.²²⁸

I. İzzeddin Keykavus (1211-1220) Sinop'un fethinin ardından buradaki kiliseyi camiye çevirmiş, buraya kadı, imam, müezzin gibi görevliler tayin etmiştir. Şehre çeşitli bölgelerden Müslümanlar getirip yerleştirmiştir.²²⁹ Selçuklu sultanları, Anadolu'nun dışında yapmış olduğu fetihlerde bile fethedilen şehirlere camiler yaptırmış, yine bu bölgelere hemen gerekli kadı ve din görevlilerini vazifelendirmiştir.²³⁰

Böyle işlerin bizatihi devlet eliyle gerçekleşmesi, devlet ve İslamlaşma arasındaki kuvvetli bağı ortaya çıkarmaktadır. Anadolu Selçuklu devletinde Din ve din adamlarına gösterilen hassasiyet, fethedilen bölgelerde İslamlaşma adına yapılan görevlendirmeler ve yapılan iskân faaliyetleri Anadolu'nun İslamlaşmasını kolaylaştırmıştır.

2.3.Göçler

Oğuz Türklerinin, Selçuklu Devleti'nin kurulması, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması sonucunu doğuran göç hareketlerinin çeşitli sebepleri vardır. Bilinen bir gerçektir ki hiçbir insan, topluluk veya grup kolay kolay rahat içinde yaşadığı topraklarını terk etmez. Ortada kitleler halinde göç varsa bunun sebeplerini dikkatlice incelemek gerekmektedir. Meseleye bu cihetten bakıldığı zaman Oğuz Türklerinin X. yüzyıldan başlayıp XIII. yüzyıl Moğol istilasıyla devam eden göçlerinin çeşitli sebeplere bağlı olduğu görülecektir. Bir kolunun Türkistan'dan ayrılarak Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara indiğini gördüğümüz bu göçlerin özellikle İran, Azerbaycan ve Suriye yolu ile Anadolu'ya geçen Oğuz kitlesinin Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması noktasında çok büyük etkileri olmuştur. Büyük etkiler bırakacak bu göçlerin sebeplerine değinmek faydalı olacaktır.

2.3.1 Politik Sebepler

X. ve XI. yüzyıllarda Oğuzlar, Hazar denizinden Seyhun ırmağının ortalarına kadar yer ile bunun kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlardı. Oğuzlar, güneyde Müslümanlar, kuzeyde Kıpçaklar ve kuzey-batıda Peçenekler ile komşuydular. X. yüzyılda büyük çoğunluğunun göçebe olduğunu bildiğimiz Oğuzlar, dini bakımdan da ekseriyetle gayr-i müslim idiler. Fakat İslam devletlerine sınırı olan bölgelerde yaşayanlar arasında Müslüman olanlarda vardı.

²²⁸ Neşri, *a.g.e.*, 37.

²²⁹İbn Bibi, *el- Avamamir'ulAlaiyye*, 175.

²³⁰İbn Bibi, 345.

Selçukluların atası Selçuk da gayr-i müslim Oğuz hükümdarını yanından subaşı olarak hizmet görmüş, sonradan oradan ayrılarak İslam ülkesine gelmişti.²³¹

W. Barthold (1869-1930), XI. Yüzyılda Oğuzların batı ve güneye doğru hareketlerinin kuzeyden Kıpçakların sıkıştırmasından kaynaklanabileceğini mümkün görmektedir. X. yüzyıl coğrafyacılarının “Guz Sahrası” denilen geniş bozkır alanını “Dest-i Kıpçak” olarak nitelendirmesi de bu düşünceyi destekler mahiyettedir.²³²

İbnü'l Esir, 1017 yılında Kıtaylar'ın 300 bin çadır halkı ile Karahanlı ülkesini istila etmiş olduklarını ve Balasagun'a sekiz günlük mesafeye kadar ilerlediklerini haber vermektedir.²³³

Bundan on yıl sonra yıkılan Samaniler devletinin mirasını paylaşmak için Kıtaylar ve Uygurlar tarafından Gazneli Sultan Mahmud'a elçiler gönderildiğini anlatan Mervezi, bu devirde görülen Oğuz göçlerine Kıpçakların Kunlar tarafından yurtlarından atılmalarını ve onların da Oğuzları tazyik etmelerini sebep olarak gösterir.²³⁴

Daha çok çoğaltılması mümkün olan bu kavim hareketleri, başlangıçta Oğuzlar'ı etkilemese de daha sonradan ortaya çıkan bazı dış siyasi olayların Oğuzlara etki etmiştir. Bu olaylar neticesinde büyük bir Oğuz kitlesi Maverünnehir bölgesine hicret etmiştir ki, bu vaka bölgede yeni siyasi ve iktisadi sorunların doğmasına sebep olmuştur.²³⁵

X. yüzyıl sonunda, Sasanilerin hizmet ve himayesine giren, onlarla Karahanlılara karşı savaşı ve bu sayede Buhara civarında kendilerine yeni bir yurt bulan Selçukoğullarına bağlı Oğuzlar, bölgede etkili bir siyasi güç olarak ortaya çıkmışlardır. Bu durum Karahanlı ve Gazneli hükümdarlarının rahatsız etmiş ve Oğuzlara karşı mücadele içerisine girmişlerdir. Bu mücadeleler, Arslan Yabgu (1032) ve Tuğrul-Çağrı Bey grubu diyebileceğimiz Türkmenlerin zaman zaman değişik siyasi tercihlerin içine girmesi, çoğu zaman kendilerinden daha güçlü olan Karahanlı-Gazneli kuvvetlerine karşı varlıklarını tehlikeye sokmuştur. Ayrıca Selçukluların ilk göç yeri olan Cend'in kuzeyinde bulunan gayr-i müslim Oğuz hükümdarlarının tehditleri, Selçukluların biraz daha batıya, Horosan, İran hatta Azerbaycan ve Anadolu'ya doğru göç etmelerinin iç politik sebepleri olarak sayılabilir.²³⁶

Selçuklu başbuğlarının 1035 yılında Gazneli Mesud'a yazdıkları mektupta, Horosan'a göçmek zorunda olduklarını dünyada sığınacak bir yerlerinin kalmadığını bildirmeleri onların ne kadar güç ve zor durumda olduklarını göstermektedir. Batıya ve İslam alemine doğru göç ederek kurtulabileceklerine inanan Selçuklular 1040 yılında yapılan Dandanakan savaşında

²³¹ Faruk Sümer, “Oğuzlar”, TDVİA, c. 33, (İstanbul: TDVY, 2007), 328.

²³² W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. Kazım Yaşar Koprıman-Afşar İsmail Aka, (Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1975), 153.

²³³ İbnü'l Esir, *el Kâmil*, IX, 297.

²³⁴ Turan, *Selçuklular Tarihi*, 77-78.

²³⁵ Çetin, a.g.e., 63.

²³⁶ İbnü'l Esir, a.g.e., IX, 475-480; Çetin, a.g.e., 64.

Gazneliler'e üstünlük kurmuş olsa da onların Anadolu'ya göç hareketini durduramamıştır. Anadolu'ya göç fikirlerinin ortaya çıktığı dönemde Bizans'ın içinde bulunduğu zor durum Türkistan'dan kalkıp gelen Türk topluluklarının Azerbaycan ve Anadolu topraklarında hâkim duruma geçmelerini ve orada yerleşip yaşamalarını mümkün kılmıştır.²³⁷

Anadolu topraklarının uygun durumda bulunması daha önceden de anlattığımız gibi İran ve Irak topraklarında sayısı bir hayli çoğalan Türk topluluklarının Tuğrul Bey tarafından bölgeye yönlendirilmesini sağlamıştır. Böylece Türkler ve Arap toplulukları arasında çıkabilecek anlaşmazlıkların önüne geçilmiş ve oluşabilecek siyasi çatışmaların önlenmesi sağlanmıştır.²³⁸

XIII. yüzyılda ortaya çıkan Moğol istilas da bu dönemde oldukça kesif göçebe ve şehirli Türk topluluklarının Anadolu'ya girmesine vesile olmuştur. Moğol istilas bir yandan Türkiye Selçuklu devletinin yıkılışını hızlandırırken diğer yandan da önünde sürüklediği kalabalık Türk unsuru ile Anadolu'nun Türk-İslam yurdu oluşuna bir manada hizmet etmiş oluyordu.²³⁹

2.3.2 Ekonomik Sebepler

Göçebe toplumların ekonomik hayatlarına insan-hayvan-coğrafya(otlak) ilişkileri yön verir. Bu ilişki içerisinde dengenin bozulması göçebe yaşamı benimseyen toplumların ekonomisini olumsuz yönde etkiler. X. ve XI. yüzyıllarda, Orta Asya'da meydana gelen kavim hareketlerinin Oğuzların yurtlarından ayrılıp Maverâünnehir bölgesine doğru göç ettirdiğini daha önce belirtmiştik. Türklerin bu bölgeye gelmeden önce de kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu ve yer sıkıntısı çektikleri bilmekteyiz.²⁴⁰ Bu konuyu, "*Türklerden Kun denilen bir kavim Kıtay hanından korkarak o taraftan (şarktan) göçtü. Bunlar Hristiyan Nasturi mezhebinden olup yer darlığı sebebiyle yurtlarını terk ettiler*" diyerek belirten Mervezi'ye karşılık²⁴¹, Ravendi daha açık bir dille meseleyi şöyle ifade etmiştir: "*Bu büyük insanlar (Selçuklular) ailelerinin çok, otlaklarının az olmasından dolayı, kışın Nur-Buhara'da yazın Soğd-Semerkand'da oturuyorlardı.*"²⁴² Cemal Karşı'de Selçukluların göç etmelerini aynı sebeple yani nüfus çokluğu ile izah etmektedir.²⁴³

Büyük Selçuklu devletinin kurulmasından sonra Seyhun havzasından çok sayıda Türk nüfusu Semerkand ve İran topraklarına gelmeye başladı. Bunun neticesinde İran'da birdenbire kalabalık bir Türk nüfusu ortaya çıktı. Bu göç dalgasıyla beraber İran'ın yerli halkı, toprak

²³⁷ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981),184.

²³⁸ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 49, Togan, a.g.e, 185-186.

²³⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 506.

²⁴⁰ Ebu'lFerec, I, 293.

²⁴¹ Turan, *Selçuklular Tarihi*, 78.

²⁴² Ravendi, a.g.e., 85.

²⁴³ Togan, a.g.e., 141.

gelirlerinin ve yaşam alanlarının tehdit edilecek seviyeye gelmesinden dolayı rahatsız oluyordu. Düzenin bozulması ve devlet gelirlerinin bozulmasına sebep olan Oğuz aşiretlerinden birçoğunu yine İran'ın kendi hanedanına mensup prenslerinin idaresinde olan *"garp memleketlerine ve dahi Bizans ucuna yollamak"* siyaseti uygulandı.²⁴⁴ Batıya göç ettirilen bu Türk kitlelerinin Bizans İran sınırlarında yeni hayat sahaları bulmaları Türkistan'daki fazla nüfusun Anadolu sınırlarına akmasına sebep oldu.²⁴⁵

Tuğrul Bey, 1044 yılında Halife'nin kendisine gönderdiği elçiye *"benim askerlerim pek çoktur, bu memleketler onlara kâfi gelmemektedir."* demişti.²⁴⁶ 1049 yılında İbrahim Yinal Anadolu'ya yaptığı gazalar neticesinde Anadolu topraklarının otlak ve ganimet bulmak için son derece müsait olduğunu belirtmişti.

Tuğrul Bey'in üvey kardeşi olan İbrahim Yinal, Maverâünnehir bölgesinde olan Türkmenlere Anadolu'ya akınlar yapmalarını şu sözlerle belirtmiştir:

"Sizin burada kalmanız ve ihtiyaçlarınızı buradan karşılamanızdan dolayı ülkem sıkıntı içine girdi. Bana kalırsa yapacağınız en doğru iş Rumlara karşı gazaya çıkıp Allah yolunda cihat etmenizdir. Böylece ganimette elde edersiniz. Bende sizin izinizden gelip işlerde size yardımcı olacağım."²⁴⁷

İbrahim Yinal gibi komutanların bu nüfus artışını iyi değerlendirdiklerini ve göçebelere çıkış yolu göstererek durumu kotardıklarını, gereken tedbirleri alarak Türkmenleri hem ekonomik yönden hem de sosyal yaşam açısından Anadolu'ya sevk ettiklerini görüyoruz. 1071'den sonra Doğu Anadolu Büyük Selçuklu hakimiyetine kesin olarak girince bölgede yaşayan göçebe Türk toplulukları, daha önce Bizans sınır topraklarına yaptıkları akınları daha iç bölgelere doğru yapmaya başladı. Bizans içlerine hareket etmeyip Selçuklu topraklarına yönelme olsa ülke için büyük tahribat olabilirdi. Nitekim bu duruma işaret eden Necib Asım (1861-1935) ve Mehmet Arif (1873-1919) şu ifadelerle meseleye açıklık kazandırmışlardır.

"Danışmendlilerin kuvvet bulması ve Kafkasları Selçuklu hakimiyetine girmesi sebebiyle Doğu Anadolu'yu, zorlukla geçinen Türkmenlere maişet kapıları kapandığından ve kendileri yerli ahali gibi ziraatle meşgul olamadıklarından, onlara yeni vesait-i maişet bulmak icab ediyordu. Batı Anadolu'nun mamur toprakları ihtiyaçlarını def ve arzularını karşılayabilirdi."²⁴⁸

Özet olarak, Türkistan'dan, önce İran, sonra Azerbaycan ve Doğu Anadolu topraklarına gelen Türkmenlerin, kaynaklarında söylediği gibi, çok kalabalık olmaları ve yer sıkıntısı çekmeleri, onları batıya doğru yani Anadolu topraklarına göç etmek zorunda bırakmıştır. Anadolu'nun

²⁴⁴EbulFerec, I, 307; F. Köprülü, "Osmanlıların Etnik Menşei" belleten, 276.

²⁴⁵Togan, a.g.e., 184.

²⁴⁶Ebu'lFerec, I, 302.

²⁴⁷İbn'ul Esir, *El Kâmil*, c.9 ,415.

²⁴⁸Çetin, a.g.e., 69.

kolayca fethedilebilecek yapıya sahip olması ve daha iyi yaşama koşullarını temin edebilecek durumda olması, göçlerin ekonomik sebeplerinin başında gelmektedir.²⁴⁹

2.3.3 Cihad Mefkuresi ve Yurt Edinme Arzusu

Müslümanlar tarafından Anadolu'nun daru'l-cihad olarak görülmesi Abbasiler devrinde "mutavvi'a"²⁵⁰ sıfatıyla Horasan'dan mücahidlerin Anadolu'ya akması akmasına sebep olmuşsa, Büyük Selçuklu devletinde Tuğrul Bey ve Alp Arslan zamanlarında da bu cihad düşüncesi kaybolmamış ve fetihler ve akınlar devam etmiştir. Selçuk'un torunları olan ilk sultanların düşünceleri de bundan farklı olmamıştır. Onlar da İslam'ın sancaktarlığını yapmak istemişler, İslamiyet'in sadece kendi topraklarında değil, harici düşmanlarında mağlup edilerek gayr-i müslim topraklarında da İslamiyet'in yayılmasını ve yüceltilmesini hedeflemişlerdir. Bu doğrultuda benimsenmiş olan hedefler tabi olarak Anadolu topraklarında yani Batı Asya'da gerçekleştirilebilirdi. Anadolu ve Kafkaslarda savaşlar bir ölçüde bu gayeye yönelmiş idi.²⁵¹

Tarih kitaplarında dindar olarak vasıflandırılan ilk Selçuklu sultanları²⁵², Türkistan ve Horasan tarafından İran'a gelen ve birçok soruna yol açan göçbeleri hem asayiş problemlerini ortadan kaldırmak hem de gaza için Anadolu'ya gönderiyorlardı. İbrahim Yınal, 1048 yılında göçbeleri Anadolu'ya gitmeye teşvik ederken onlara: "*Doğrusu, Anadolu gazalarına gitmeniz, Allah yolunda cihad yapmanız ve ganimet almanızdır.*"²⁵³ diyerek Anadolu'ya gitmenin ana sebeplerinden birinin cihat olduğunu belirtmiştir.

İbrahim Yınal'ın bu seferinden sonra, 1049 senesinde Selçuklular ile Bizanslılar ile yapılan anlaşma şartlarından birisi; "*Emeviler devrinde, Mesleme b. Abdülmelik'in (738) İstanbul'da yaptırdığı cami ve minaresinin Bizanslılar tarafından tamir ettirilmesi, içine kandiller astırılması, imam ve müezzinlerine maaş tahsis edilmesi, hutbenin Abbasi halifesi ve Tuğrul Bey adına okunması idi.*"²⁵⁴

Sultan Alparslan, Malazgirt savaşından önce çıktığı Suriye seferinde Diyarbakır'ı kuşattı. Surların yüksek olduğunu görünce elini kale bedenlerine sürüp göğsüne koydu ve asırlardır İslam sınırlarına bekçilik yapan bu kaleyi kılıçla fethetmekten hicap duyacağını belirterek Şam'a yönelmiştir.²⁵⁵

²⁴⁹ Togan, a.g.e., 140.

²⁵⁰ Gayr-ı Müslimlere karşı yapılan savaşlarda gönüllü olan askerler.

²⁵¹ V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, yay. haz.: Kazım Yaşar Koprıman-Afşar İsmail Aka, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1975),148

²⁵² Ravendi, a.g.e., 85-98; Ebu'lFerec, a.g.e., I, 299.

²⁵³ İbnu'l-Esir, *el Kâmil*, IX, 546.

²⁵⁴ İbnu'l-Esir, *el Kâmil*, IX, 556-557; Ebu'lFerec, a.g.e., I, 305.

²⁵⁵ İbnu'l-Esir, *el Kâmil*, X, 71.

Malazgirt savaşı başlamadan önce Alparslan'ın imamı Ebu Nasr Muhammed b. Abdülmelik el-Buhari şöyle söylemişti: *"Sen, Allah (c.c)'ın üstün edeceğim diye vaat ettiği dini için cihad yapıyorsun. Binaenaleyh bu düşmanlarla Cuma günü, zevalden sonra, Müslümanlar senin için minberlerde dua vakitlerinde harbe tutuş."*²⁵⁶

Verdiğimiz bilgilerden Selçuklu sultanlarının Anadolu gazalarına yükledikleri manalar açıkça anlaşılmaktadır. 1071 Malazgirt ve 1176 Miryakefalon zaferlerinin ardından Bağdat ve diğer İslam beldelerinde Müslümanların, bu zaferleri büyük şenlikler yaparak kutlamaları Selçuklu sultanları ve Müslüman halkın hissiyatlarının fetih ve cihad için ne denli arzulu olduklarını göstermektedir.²⁵⁷

UrfalıMateos, İznik kuşatması sırasında, çok sayıda Horasan gönüllüsünün Sultan I. Kılıç Arslan'a yardım ve destek için Anadolu'ya geldiğini bildirir. Haçlı seferleri boyunca Anadolu, Türk mücahid ve gazilerine iyi bir gaza mahalli olmuş ve her vesile ile Anadolu ve Suriye'ye sayıları binleri aşan mücahidler gelmiştir.²⁵⁸

Sebeplerini saymış olduğumuz göç (muhaceret) hareketleri Anadolu'nun İslamlaşmasını sağlayan en önemli unsurlardan olmuştur. Göçler önceleri Anadolu'nun güney ve güney doğusuna doğru gerçekleşirken, daha sonraları tüm bölgeye yönelmiştir. Şöyle ki ilk İslam fetihleriyle birlikte ortaya çıkan göçler sınırlı sayıda kalmış ve akamete uğramıştır. Daha sonraki dönemde Selçuklularla başlayan fetih hareketiyle birlikte gelişen göçler hem Anadolu'nun bütününe kapsamış hem de kalıcı mahiyete sahip olabilmıştır. Zira Anadolu'ya ilk göç eden Araplar düşük, düz, sıcak ve ılıman mntikaları tercih etmişler, sonradan Anadolu'ya gelen Türkler ise saymış olduğumuz bölgeleri ve yüksek, dağlık, soğuk ve karlı bölgeleri de içine alacak şekilde Anadolu'nun şamiline talip olmuşlardır.²⁵⁹

Anadolu'ya göçlerin ne zaman ve ne şekilde başladığı konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür. Ancak burada iki büyük göç dalgasından söz etmek doğru olacaktır. Birincisi Selçuklu Türklerinin akın ve fetihlerle Anadolu'ya yönelmeleridir. Selçukluların Orta Asya memleketlerinden başlatmış olduğu bu göç dalgası Anadolu'nun ekonomik, sosyal kültürel ve bilhassa dini hayatını geniş çapta etkilemiştir.²⁶⁰ İkinci göç dalgası ise 1220'lerden itibaren Moğol istilasının ortaya çıktığı tarihlerde vuku bulmuştur. Bu göç hareketi ile Maverünnehir'den Azerbaycan'a kadar olan bölgelerde Türk nüfusu yerinden oynamış ve Anadolu'ya yerleşmiştir. Bu ikinci göç dalgasında ekseriyeti göçebe ya da yarı göçebe Türkmenler yanında, yerleşik diğer unsurlarda yer almıştır.²⁶¹

²⁵⁶İbnu'l-Esir, *el Kâmil*, X, 72.

²⁵⁷ Çetin, *a.g.e.*, 72.

²⁵⁸ Togan, *a.g.e.*, 140.

²⁵⁹ Ali Hatalmış, *Anadolu'nun Fetih ve İslamlaşma Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020), 225.

²⁶⁰Hatalmış, *a.g.e.*, 226.

²⁶¹ Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu: Türkleşme ve İslamlaşma", TDVİA, c.3, (İstanbul: TDVY, 1991), 111.

Göçlerin sebeplerinden, hangi şart ve şekillerinden bahsettikten sonra Türk kitlelerinin hangi güzergahı kullandığına değinmek de faydalı olacaktır. Türk kavimlerinin göç güzergahı temelde güney ve batı olmak üzere iki ana yöne doğrudur. Gerek Selçuk Oğuzlarının gerekse diğer Türk kavimlerinin Avrupa, Anadolu Maveraünnehir, Horasan, Afganistan, Pakistan, Hindistan gibi bölgelerde devlet kurmalarını sağlayan göç yolu ise batı yoludur. Bu yöne doğru gerçekleşen Türk kavimlerinin göçleri de iki kola ayrılmış, bir kolu Karadeniz'in kuzeyinden geçerek Orta ve Doğu Avrupa'da devletler kurmuştur.

Batıya doğru göç edenlerin diğer kolu Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya girerek güneye, Kudüs tarafına ilerlemiş, diğer bir kolu ise Sasanileri geçemeyerek Hindistan'a yönelmek zorunda kalmıştır. Sasaniler'in 642'de yıkılmasıyla birlikte Anadolu'ya ikinci bir sahadan çıkış sağlayacak orta göç yolu da açılmış, bu göç yolu hem Türk hem de İslam tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Zira Müslüman Araplarla komşu olan Türk kavimlerinden bazıları henüz devlet statüsünde olmasa da İslamiyeti tercih ederek Müslüman Türklerin Anadolu'yu yurt edinmelerine imkan sağlamıştır.²⁶²

Göçlerle birlikte Anadolu, Müslüman Türklerle dolup taşmıştır. Bu göçmen kitlelerinin sayısının ne kadar olduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak Anadolu'da yerleşik ahalisinden kalabalık olması muhtemeldir. ²⁶³ Fetihler sonrası Anadolu'nun genel çerçevesine, kurulan beyliklere ve meydana gelen olaylara bakıldığında da bu durum kolaylıkla anlaşılabilmektedir.²⁶⁴

2.4. Dini ve Sosyal Kurumlar

Hizmet Peygamber (sav) döneminden itibaren fethedilen şehirler, İslam medeniyetinin güzellikleriyle imar edilmiştir. Fethedilen şehirleri imar etmek ve beldelerin İslam medeniyetinin kurumlarıyla donatma geleneği, Selçuk oğulları tarafından sürdürülmüştür. Nitekim Anadolu'yu mamur hale getiren devletler ve beylikler, fethedilen şehirlerde camiler, medreseler, tekkeler, zaviyeler, vakıflar ve ribatlar inşa etmişlerdir. Tezimizin bu kısmında Anadolu'nun İslam beldesine dönüşmesine etki eden bu kurumları değerlendireceğiz.

2.4.1. Camiler

Cami kelimesi, Arapça toplamak manasına gelen cem kökünden türemiş olup, toplayan, bir araya getiren anlamında kullanılmıştır. Başlangıçta sadece Cuma namazlarının eda edildiği büyük mescidler için kullanılan “*el- mescidü'l cami*” (cemaati toplayan

²⁶² Cahit Külekcı, *İslam Tarihi 2*, ed. Mehmet Azimli-Adnan Demircan, (Ankara: Bilay Yayınları, 2018), 155.

²⁶³ V. Gordlevsky, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran, (Ankara: Onur Yayınları, 1988), 82-83.

²⁶⁴Hatalmış, *a.g.e.*, 226.

mescid) tamlamasının kısa şeklidir. Taberani'den gelen bir rivayete göre “*el-mescidü'l cami*” ifadesi Hz. Peygamber (sav) tarafından kullanılmıştır.²⁶⁵ Arapça'da secde edilen, namaz kılınan yer manasına gelen mescid kelimesi Türkçe'de cami olarak kavramlaşmıştır. Sultanların inşa ettiği camilere selatin camileri, orta büyüklükte olan mescitlere cami, küçük olanlara veya sadece Cuma namazlarının kılınan yerlere ise mescit denilmiştir.

Camiler, Müslümanların bir arada toplandıkları, önemli devlet mevzularında veya kişisel problemlerde istişare mekanları olarak karşımıza çıkmaktadır. Hz. Peygamber (sav)'in, Mekke dönemindeki ibadet yeri Kâbe yani Mescid-i Haram'dı. Bunun yanında bazı evlerde (Dar'ul-Erkam) ve temiz harmanlardı. Hz. Ebu Bekir'in Mekke'deki evinin bahçesinde kendisi için yapmış olduğu küçük mescit, özel olmakla beraber bir Müslüman tarafından inşa edilen ilk mescit olma özelliğine sahiptir.²⁶⁶

Cami şeklinde ifade edilebilecek ve içerisinde Cuma namazı kılınan ilk mescit ise “*Kuba Mescidi*” dir. Fakat yukarıda belirttiğimiz fonksiyonların tamamını yerine getirebilen, bir mescitte olması gereken tüm özelliklere sahip olan ilk mescit hiç şüphesiz “*Mescid-i Nebi*” olmuştur. Medine'ye hicretten hemen sonra bu mescidin inşasına başlanmıştır. Bu mescid sadece namaz kılma yeri değil, devlet işlerinin yürütüldüğü merkez (Daru'lîmare), eğitim verilen medrese (Ashab-ı Suffe), yolcu ve misafirlerin ağırlandığı misafirhane (imarethane) gibi geniş çaplı özelliğe sahipti.²⁶⁷ Hz. Peygamber (sav) inşa etmiş olduğu bu mescitle Yesrib'i Medine'ye çevirmiş, Mescid-i Nebi'yi ilmin beşiği haline getirmiştir. İmar edilen bu mescitle birlikte cami merkezli bir hayat modeli ortaya koyulmuş, camiyle hayat arasında sıkı bağlar kurulmuştur. Hz. Peygamber (sav) döneminde temelleri atılan İslam medeniyetinin temel taşı camiler olmuştur.

Hz. Peygamber döneminden sonra yeryüzünde yapılan tüm mescitlere örnek Mescid-i Nebi olmuştur. Mescid-i Nebi'nin sahip olduğu tüm fonksiyonlar, zamanla caminin bitişiğine ve en azından yakın çevresine yapılan binalarla yürütülmüştür. İslam ve Müslümanlarla tanışan ya da Müslümanlar tarafından yeni imar edilen şehirler cami etrafında şekillenmiştir. Şu da bir gerçektir ki bütün milletlerin kendi dinlerine ait mabetleri şehrin merkezinde bulunurdu. Varılan antlaşmaya göre fethedilen şehrin en büyük mabedinin camiye çevrilmesi adet haline gelmişti. Anadolu'da fethedilen şehirlerde de en büyük mabetler camiye çevrilmiş, geriye kalan ibadethanelere pek fazla dokunulmamıştı. Selçuklu fetihlerine uygun İslamlaşma sürecinde de şehirdeki mabetlerin camiye çevrilmesi imkanlar dahilindeydi.²⁶⁸

İlk İslam fetihleri ile Anadolu'da camiler inşa edilmeye, bazı yerlerde de kiliselerin camiye çevrildiği görülmüş ve kiliseden camiye çevrilen camilere “fethiye camii” ismi

²⁶⁵ Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, “Cami”, TDVİA, c. IV, (İstanbul: TDVY, 1993), 46.

²⁶⁶ Önkal-Bozkurt, *a.g.m.*, 47.

²⁶⁷ Hatalmış, *a.g.e.*, 244.

²⁶⁸ Hatalmış, *a.g.e.*, 245.

verilmiştir.²⁶⁹ Sugür ve Avasım bölgesi içinde yer alan Antakya, Tarsus, Misis, Aynzarba, Maraş, Malatya, Şimşat, Harput, Urfa, Diyarbakır, Mardin, Cizre gibi şehirlerin birçoğunda yer alan Ulu camiler kiliseden camiye dönüştürülmüştür. Anadolu kentlerindeki ilk Müslümanlar ele geçirdikleri kiliselerde veya derme çatma yerlerde ibadet etmişlerdir. Örneğin, Selçukluların Anadolu'da fethettiği ilk yerlerden olan Ani Kalesi'nin içerisindeki en büyük kilise camiye çevrilmiştir.²⁷⁰ Bu uygulama Selçuklu, beylikler ve Osmanlı döneminde de sürdürülmüştür.²⁷¹

Müslümanlığın Anadolu topraklarında yerleşmesi sadece camilerin yapılmaya başlamasıyla ölçülmez. Ancak olgusal olarak İslamiyet'in ve Müslümanların bölgeye hâkim olduğu kanısını ortaya çıkarmıştır.²⁷² Genel anlamda Anadolu'nun İslamlaşmasında ve İslami kimlik oluşturmada son derece etkili olan küçüklü büyüklü camilerin hangi tarihte yapıldıklarını saptamak bir hayli güçtür. Ama Konya'da yapılan bir caminin mihrabındaki 550/1155 tarihi görülmektedir. Danişmendli, Mengücekli ve Saltuklu camilerinde yapılmış olan camiler bu tarihte veya onun hemen sonrasındaki yıllarda inşa edilmişe benzerler.²⁷³

2.4.2. Medreseler

Medrese; İslam tarihinde eğitim ve öğretim görülen kurumlara verilen isimdir. İslam'ın ilk dönemlerinde medrese ismi kullanılmasa da bu işlevdeki kurumlara rastlanmaktadır. Hz. Peygamber (sav) döneminde Medine'de Kur'an tedrisinin yapıldığı bir eve "darul-kurra" adı verilmiştir. Bu evin medreselerin menşei olduğu ileri sürülmüştür. Ancak yapıldığı günden itibaren eğitim ve öğretim görevi de gören Mescid-i Nebi'yi ve orada bulunan Ashab-ı Suffe adıyla bildiğimiz medreseyi, medreselerin ilk modeli olarak kabul etmemiz daha doğru olacaktır.²⁷⁴

Ashab-ı Suffe, Müslüman toplumlara çağlar boyunca eğitim ve öğretimin birlikte yürütüldüğü cami modeli olmuştur. Emeviler, Abbasiler ve Endülüs'te camilerin ilim-hikmet öğretilen işlevi olduğu için medreselerden söz edilemez. Fakat sonraki dönemlerde Fatimiler ve Selçuklular da medrese kurumu tüm İslam aleminde yayılmış ve toplumların eğitilmesinde etkin rol oynamıştır. Selçukluların, Şiiliğe karşı Sünniliği savunma amacıyla medreseleri (Nizamiye Medreseleri) inşa ettikleri malumdur. Özellikle Horasan ve Maverâünnehir'de medrese ve zaviyelerin Türklerin İslamlaşmasına büyük katkı sunduğu bilinir.²⁷⁵

²⁶⁹ Çetin, *a.g.e.*, 170.

²⁷⁰ İbnü'l Esir, *el-Kamil*, X, 51-52.

²⁷¹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 101.

²⁷² C. Cahen, *Osmanlı'dan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, (İstanbul: E Yayınları, 1979), 246.

²⁷³ Cahen, *a.g.e.*, 246.

²⁷⁴ Nebi Bozkurt, "Medrese", TDVİA, c.28, (Ankara: TDVY, 2003), 323.

²⁷⁵ Hatalmış, *a.g.e.*, 246.

Anadolu'ya yapılan akınlarla kitleler halinde göç eden Oğuzların Sünni (Hanefi) mezhebini benimsemesinde, bu medreselerin katkısı çok önemlidir. Anadolu'nun İslamlaşma sürecinde Müslüman Oğuzların ve kurmuş oldukları medreseler in rolü hafife alınmayacak kadar fazladır.²⁷⁶ Anadolu'da başlayan medrese geleneği, Balkanlara, Kırım'a ve Kafkasya'ya kadar uzanarak ehl-i sünnet anlayışının yayılmasını ve yerleşmesini sağlamıştır.²⁷⁷

Medreseler, Anadolu Türk kültüründe önemli temel taşlarından birisi haline gelmiştir. İlk fethedilen yerlerin Doğu ve Orta Anadolu'da bulunması ve Batı Anadolu topraklarına oranla buralarda daha çabuk bir şekilde siyasi istikrarın sağlanması, kültür hayatının ve fikri seviyenin bu bölgelerde erken gelişmesine sebep olmuştur. Özellikle Danişmendlilerin "Danişmendiye Vilayeti" adı verilen Sivas, Tokat, Niksar, Amasya, Kayseri çevresinde kurularak uzun süre bu bölgede Türk hakimiyetini sağlaması bu kültürün oluşmasına vesile olmuştur. Malazgirt zaferinden sonra ilk iskân edilen bölgelerden birisi olmasının yanı sıra Ermeni ve Süryaniler gibi Rumlara göre daha medeni olan kavimlerin bu bölgede yaşamaları da ayrıca bu gelişmeye tesir etmiştir.²⁷⁸

Anadolu'da yapıldığı bilinen en eski, medrese temelindeki bir kitabede 1193 tarihi bulunan Kayseri'deki bir medresedir.²⁷⁹ İslam aleminde bu dönemde medreseler o kadar yaygındı ki yapılan ilk medresenin kesin bir dille burası olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Yaygın eğitim-öğretim kurumları olarak ön plana çıkan medreselerin bu tarihten önce Anadolu'da tesis edilmiş olabileceğini göz önüne almak gerekir.²⁸⁰

Anadolu'daki medreseler gayr-i müslim halkla direk temas kurmamıştır. Bu yüzden İslamlaşmaya katkısı doğrudan olmamıştır. Fakat medreseler, dini ilimlerin yayılmasına ve gelişmesine katkıda bulunmuş, gayr-i müslim halk ile irtibatta bulunan Müslüman halkın, sağlam bir din kültürüne sahip olmasını sağlamıştır. Bu yüzden medreselerin dolaylı yollardan İslamlaşmaya katkıda bulunduğunu söylemek mümkün olmuştur.

2.4.3. Tekke ve Zaviyeler

Anadolu'nun İslamlaşması ve Türkleşmesinden bahsederken tekke ve zaviyelerin öneminden de bahsetmek gerekir. Nitekim, tekke ve zaviyelerin bu hususta hizmetleri oldukça fazla olmuştur. Belli tarikatlara bağlı olan derviş ve şeyhlerin köy, kasaba, şehirlerde yahut yol üstlerinde kurdukları ve oradan geçenlere ücretsiz yemek yedirip ağırladıkları tekkeler için farklı ifadeler kullanılmıştır. Bunlar arasında *hankah*, *buk'a*, *ribat*, *dergâh*, *imaret* gibi isimler sayılabilir fakat bunlar arasında en çok tekke ve zaviye terimleri yaygın olarak kullanılmıştır.

²⁷⁶Gordlevskiy, *a.g.e.*, 83.

²⁷⁷ Barkan, *a.g.e.*, 11.

²⁷⁸ Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, c. I, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları), 90-91

²⁷⁹Cahen, *a.g.e.*, 246.

²⁸⁰ Çetin, *a.g.e.*, 214.

Özellikle Osmanlı Türkçesi'nde XV. Yüzyıldan sonra kullanılmaya başladığı tahmin edilmektedir.²⁸¹

Tekke ve zaviyelerin Anadolu'da ilk olarak ne zaman tesis edildiği bilinmemektedir. Ancak Abbasiler döneminden itibaren, "mutavvı'a" sıfatıyla Anadolu gazalarına katılmaya başlayan Türk mücahidlerinin arasında çok sayıda derviş ve şeyhin bulunduğu bilinmektedir. Bu nedenle tekke ve zaviye mensubu olan bu gönüllü mücahidlerin Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yerleşerek zaviyelerini tesis ettikleri tahmin olunabilir.²⁸²

Malazgirt zaferinin ardından ilk fetih yıllarından itibaren Anadolu'yu tehdit eden Haçlılara karşı cihad yapmak için Doğu İslam aleminden dervişler Anadolu'ya gelmiştir. Fakat şeyh dervişlerin esas göçü Moğol istilasıyla beraber gerçekleşmiştir. Horasan, İran, Irak ve Türkistan bölgelerinden Anadolu'ya giren bu dervişlerin bir kısmı şehir ve kasabalara yerleşmiş, bir kısmı da uç bölgelerinde Hristiyan topraklarına daha yakın bölgelere yerleşip faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.²⁸³ Anadolu ve Balkanlar'da Erenköy, Veliköy, Tekkeköy, Tekkekaya gibi köy isimleri bu beldelerin dervişler tarafından kurulduğuna işaret etmektedir. Konya Seydişehir'de görüldüğü üzere çok uzak yörelerden gelip şehir imar etmekle görevlendirilmiş Seyyid Harun gibi müridler de mevcuttur.²⁸⁴

Tekkeler, insanların sıkça geçtiği yol güzergahlarına yapılır, tarım ve ziraate elverişli yerler tercih edilir, tekkenin etrafı ise çeşitli müstemilat ile zenginleştirilirdi. İlk kurulan tekkeler, basit bir oda ve küçük bir mekandan ibaretken daha sonraki dönemlerde, odalar, mescit, hamam, değirmen, kütüphane, mutfak, misafirhane, bağ ve bahçe gibi birimler tekke yapılarına eklenmiştir.²⁸⁵ Kurulan tekkeler, mümkün olduğunca zengin vakıflarla desteklenerek hizmetlerin devam etmesi sağlanırdı. Vakfiyelerde, görevli isimleri belirtilerek yapılacak görevlerin yürütülmesi kolaylaştırılırdı. Şeyh ve müritlerle yaptırılan tekkeler kimi zamanda yöneticiler tarafından yaptırılır ve insanlar teşvik ettirilirdi. Tekkeler şeyhler tarafından idare ettirilir, tekkenin yönetimi şeyhler tarafından yapılır, yönetim esaslarını ise genel manada tasavvuf gelenekleri ve şeyhin tavrı belirlerdi.²⁸⁶

Farklı ırk ve mezheplere bağlı mensup insanlar aynı tekke içerisinde buluşabilirdi. Tasavvuf erbabı, fethedilen bölgelerde tekkeler yapar, oralarda yaşayanların gönül dünyalarına girerek manevi fethinde yapılmasını sağlarlardı. Gelirler İslam'a yeni girmiş kimselerle paylaşılır, kalplerinin İslam'a daha fazla ısındırılması sağlanırdı. Devlet ise bu tarz paylaşımlarda bulunan tekkelere vergi muafiyeti getirirdi.²⁸⁷

²⁸¹ Mustafa Kara, "Tekke", TDVİA, c.40, (İstanbul: TDVY, 2011), 368-370.

²⁸² Çetin, a.g.e., 184.

²⁸³ Çetin, a.g.e., 184.

²⁸⁴ Kara, a.g.m., 368.

²⁸⁵ Kara, a.g.m., 368.

²⁸⁶ Kara, a.g.m., 369; Barkan, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, 16-17.

²⁸⁷ Hatalmış, a.g.e., 250.

İhtida olaylarının en sık geçtiği mekanlar tekkeler idi. Birçok tekke doğal yollardan devletin savunucusuydu. Bulundukları bölgede asayişin sağlanmasında katkıda bulundukları gibi ihtiyaç olması halinde de askere alınabilirlerdi. Türkiye Selçuklu sultanlarının ve Osmanlı padişahlarının tekkeler ile güçlü ilişki içinde olması, devletin halk nezdinde itibarının yükselmesine katkı sunardı. Özellikle Osmanlı Devleti'nde halifeler, İslam coğrafyasına maddi ve manevi gücünü hissettirmek için, tekkeler nüfuzundan yararlanırlardı.²⁸⁸

Anadolu şehirlerinde çok fonksiyonlu görevler icra eden tekke ve zaviyeler en az camiler kadar etkiye sahip olmuşlardır. Tekke ve zaviyeler, Selçuklu döneminden itibaren Anadolu'nun vazgeçilmez dini-sosyal kurumlarından olduklarını ve toplum hayatında yüzyıllar boyunca merkezi bir yer işgal ettiklerini söylemek mübalağalı olmayacaktır. Bu kurumlar bağlı oldukları tarikatların niteliklerine göre bazı farklılıklar arz ettikleri gibi, bütün hepsinin aynı etkinliği gösterdiklerini söylemekte zor olacaktır.

Kuruldukları dönemde, mesela kırsal kesimde, Hacı Bektaş-ı Veli, Baba İlyas Yunus Emre, Pir Sultan Abdal, Abdal Musa ve zaviyelerinin şehir yakınlarında ise Mevlâna Celaleddin, Ahi Evran, Eşrefoğlu Rumi, Hacı Bayram-ı Veli, Molla İlahi gibi tekke ve zaviyelerin oynadığı büyük tarihsel rolleri öteki tekke ve zaviyeler oynayamamıştır. Bu sayılanlar ve daha bazıları Türkiye tarihini etkileyen büyük tasavvufi, dini ve sosyal birtakım hareketlerin ocağı olmuşlardır. Balkanlar'da da bu saydıklarımıza benzer, Sarı Saltık, Şeyh Bedreddin ve Otman Baba zaviyeleri gibi önemli tekke ve zaviyeler kurulmuştur.²⁸⁹

2.4.4. Tarikatlar

Tarikat, sözlükte “gidilecek yol, hal, izlenecek usul ve gidiş” anlamındadır. Terim olarak ise “Allah’a ulaşmak isteyenlere mahsus davranış, adet ve hal”²⁹⁰ demektir. Tarikatı, sufiler, “saliki hakikate götüren yol” olarak tanımlamışlardır. Tarikat mensupları genellikle Sünni olmakla beraber Şii olanlar ve hatta şer’i usüllere dikkat etmeyen birtakım tarikatlarda (Babailer, Kalendiriler, Haydariler) mevcuttur.

“Söz konusu ettiğimiz bu tarikatlar XI. Yüzyıldan itibaren abdalani Rum, Kalenderiler, Haydariler, Vefailer gibi adlarla Anadolu’ya gelmişler ve Selçuklular döneminde henüz kurumsallaşmasalar da güçlü bir tasavvuf kültürünün oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Halkın teşkilatlanmasında, huzur ve sükunun sağlanmasında, Mevleviyye, Rifaiyye, Bektaşilik gibi tarikatların büyük rolü

²⁸⁸ Barkan, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, 14-15; Kara, a.g.m., 369.

²⁸⁹ Ahmet Yaşar Ocak, *Orta çağlar Anadolu’sunda İslam’ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi* –Makaleler ve Araştırmalar-, (İstanbul, Kitap Yayınevi, 2016), 27-28.

²⁹⁰ Reşat Öngören, “Tarikat”, TDVİA, c. 40, (İstanbul, TDVY, 2011), 95

olmuştur. Bu dönemde Kırşehir ve dolaylarında Hacı Bektaşî Veli, Orta Anadolu'da Yunus Emre gibi ünlü sufiler yetişmiştir.”²⁹¹

Sufilerin bir araya toplanıp zikir yapmaları ve sohbet etmeleri, arada sırada inzivaya çekilmeleri için VIII. Yüzyıldan itibaren Ribatlar kurulmuştur. Daha sonraki dönemlerde zaviye, dergâh, tekke gibi isimler verilen bu mekanların vakıflar aracılığıyla varlıklarının devam ettirilmesi sağlanmış, zamanla bunların yanlarına Bimarhane, kütüphane, revak, dersane, bağ, bahçe, ambar gibi kısımlar eklenmiştir. Buralarda dini ilimlerin yanında, tıp, astronomi, musiki bestekarlık, nakkaşlık, çiçekçilik gibi sanat ve meslek dalları da gelişmiştir. Bunların yanında hastalara hizmet ederek şifahane işlevi görmüş, yabancılara ve yolculara da buralarda hizmet verilmiştir.²⁹²

Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'nun fethinin büyük kısmı tamamlanmıştır. XII. Yüzyıldan itibaren Anadolu'ya çeşitli tasavvuf ve tarikatlara mensup, dervişler ve şeyhler gelmiştir. Anadolu'da hükümranlılığı devam eden devlet ve beylikler onların desteğiyle kuvvetlenmeye çalışmışlardır. Irak, Harezm, Maverâünnehir bölgelerinde ve şehirlerin çevrelerinde gelişen tarikatlar genellikle sünni tandanslı idiler. Azerbaycan, Horasan ve Orta Asya'nın şehirden uzak yerlerinde ise tarikatlar Sünni olmayan bir içerikten meydana gelmiştir.²⁹³

Tarikata mensup olan kişiler, önceden bahsettiğimiz göç dalgalarıyla Anadolu'ya gelmiş ve kendileri için uygun olan bölgelere yerleşmişlerdir. Bunlar içinde şehir ve kasabalara yerleşenler, devletin yüksek kademelerindeki yöneticilerle muhatap olurken, kırsal kesim ve dağlık alanlara yerleşenler ise daha çok halk ile muhatap olmuşlardır.

Göç dalgalarıyla beraber Anadolu'ya tasavvuf ehli dervişler arasında iki ana mektep mevcuttu. Bunlardan ilki Irakiler, yani zühd ve takvanın ağır bastığı ahlakçı mekteptir. Kadirilik ve Rifailik mensuplarıyla, geliştirdiği vahdet-i vücud sistemiyle tasavvufa yeniden yön veren Muhyiddinİbn Arabi (ö.1241) ve halefi SadreddinKonevi (ö. 1273) ve müridleri, bu mektep içerisinde sayılabilir. Diğer mektep ise Horasaniler şeklinde tabir edilebilecek Harizm ve Maverâünnehir bölgelerinden gelenlerin de dahil oldukları, müsamahacı, melameti benimsemiş, estetik yanı daha ağır basan, daha çok cezbeyle önem veren mekteptir. Necmeddin Kübra (ö. 1221), ile Bağdatlı meşhur Şehabeddin es-Sühreverdi'nin (ö. 1238) tarikatlarına bağlı olanlar bu mektebe mensuptular. En tanınmış temsilcilerden olup Anadolu'ya gelenler arasında EvhadüddinKirmani (ö. 1237), Bahaeddin Veled (ö. 1238), Burhaneddin Muhakkik Tirmizi (ö. 1240), Necmeddin Daye (ö. 1256) ve Fahreddin Iraki (ö.1286) zikredilebilir.²⁹⁴

²⁹¹ Azmi Bilgin, “Tekke Edebiyatı”, TDVİA, c. 40, (İstanbul, TDVY, 2011), 381-384.

²⁹² Öngören, *a.g.m.*, 97.

²⁹³ Hatalmış, *a.g.e.*, 253.

²⁹⁴ Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, 28-35; Ocak, *a.g.m.*, 110-116.

İki ana Sünni eğilimli tarikat mektebine mensup şeyhler ve dervişler Anadolu'nun önemli merkezleri olan Konya, Kayseri, Erzurum, Ahlat, Sivas, Amasya, Tokat gibi şehirlerde faaliyet gösteriyorlardı. XIII. yüzyılın sonlarında MevlânaCelaeddin-i Rumi (ö. 1273), bu iki mektebin sentezi olarak ortaya çıktı. Ve sonraki dönemlerde tarikat şeklini alarak Mevlevilik isimli tarikat oluştu. XIV. Yüzyılda ise Kazerunilik, Nakşibendilik ve Halvetilik gibi Sünni eğilimli tarikatlar Anadolu'ya girmiştir.²⁹⁵

2.4.5.Ahilik

XIII. yüzyılda Anadolu'da ortaya çıkan ve bir süre sonra Osmanlı devletinin kurulmasında büyük rol oynayan ictimaiyeden yapılandırılmıştır. Ahi kelimesinin kaynağı hakkında iki farklı görüş vardır. Bunlardan birincisi, Arapça'da kardeş manasına gelen "ahi" kelimesinden türemiş olduğudur. İkinci görüş ise Türkçe'deki "akı" yani "cömert, eli açık" kelimesinden, ses değişimiyle ahi olduğudur.²⁹⁶

Ahilik, kavram olarak, İslam aleminde Abbasi halifesi Nasır li-dinillah tarafından kurumsallaştırılan "fütüvvet" kurumunun, Anadolu'da XIII. yüzyıldan itibaren yerli ve milli etkenlerle donanmış şeklidir. Ahilik Türk esnafının hayata bakışına ve dünya görüşüne uygun olması nedeniyle daha çok esnaf arasında gelişmiş olmakla beraber esnaf dışında da çeşitli meslek erbabını bünyesinde barındıran, Ahi Evran önderliğinde Anadolu'da, Anadolu dışında Balkanlar, Orta Doğu ve Kafkaslara kadar yayılan sivil bir yapılanmanın adı olmuştur.²⁹⁷

Türk Fütüvvet Hareketi" olarak nitelenebilecek Ahilik kurumu, XIII. yüzyılda kurulup XX. yüzyıla dek Türk toplumunda kesintisiz bir şekilde varlığını sürdüren; Anadolu Türk toplumunun birlik ve beraberliğini, refah ve düzenini sağlayacak ve halkın maddi manevi ihtiyaçlarına cevap verebilecek tarzda örgütlenen; amaç ve çalışma tarzı bakımından topluma hizmet sevdasıyla bir tür özel yönetmelik sayılabilecek Ahi şecere ve fütüvvet-nameleri ile belirlenmiş iş-meslek-ahlak disiplini; şeyh, usta, kalfa çırak, yamak hiyerarşisi noktasında doğrultusunda çalışmayı bir tür ibadet telakki eden, sınai, ticari, askeri, ekonomik, toplumsal ve eğitsel faaliyetlerde bulunan bir sivil toplum kuruluşu olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁹⁸

Ahilik teşkilatının kurucusu olduğu kabul edilen zat Ahi Evren'dir. Doğum tarihi net olmamakla birlikte 1171, doğum yeri ise Azerbaycan olduğu kabul edilir. Tam künyesi Şeyh Nasıru'd-din Ebu'lHakayıkMahmud b. Ahmed El-Hoyidir.²⁹⁹ Ahi Evren, ilk eğitimini ailesinin yanında görmüş, bu zamanlarda dericilik mesleğini kavramış, ardından Herat şehrinde

²⁹⁵Hatalmış, a.g.e., 254.

²⁹⁶ Ahi kelimesinin kökeni ve nereden geldiğiyle ilgili tartışmaların geniş bilgisi için bkz. M. Fatih Köksal, *Ahi Evran ve Ahilik*, (Kırşehir: Kırşehir Valiliği Kültür Yayınları, 2006), 53-56.

²⁹⁷ Köksal, a.g.e., 56.

²⁹⁸ İsmet Uçma, "Bir Sosyal Siyaset Kurumu Olarak Ahilik", (Basılmamış Doktora Tezi: İstanbul Üniversitesi, 2003), 171.

²⁹⁹ Ömer Akdağ-Meltem Kurtuluş, *Ahilik ve Meslek Ahlakı*, (Konya: Karatay Üniversitesi Yayınları, 2016) 19.

alimlerden nakli ve akli ilimleri tedris etmiştir. Bu dönemde Yeseviye tarikatının şeyhleri ile tanışmış ve onlardan tarikat hakkında malumatlar almıştır.³⁰⁰

Ahi Evren daha sonraki süreçte Bağdat'a geçmiş ve burada devrin ileri gelen alimlerinden dersler almıştır. Bu arada Abbasiler tarafından kurulan Fütüvvet teşkilatına geçmiş ve hocası Evhadü'd-din Kirmaniile Kayseri şehrine gelerek buraya yerleşmiştir. Kayseri'ye yerleşen Ahi Evren burada halka inanç ve ibadet esaslarını anlatarak manevi değerlerin eğitimini vermiş, diğer taraftan da iş yerlerinde usta, kalfa, çırak ilişkilerini ve iktisadi hayatı düzenleyen ahlaki ve mesleki kuralları esnafa öğretmiştir.³⁰¹

Ahi Evren'in bu eğitim metodu zamanla Ahiliğin yayılacağı Anadolu'da uygulanmış, bu teşkilatın içinde olanlar hem meslek kazanmışlar hem de manevi ve ahlaki bir terbiyeden geçerek topluma iyi birer insan olarak hizmet etmişlerdir. Dolayısıyla ahi Evren hem meslek erbabı hem ilim ehli, hem de mürşitlik vasfı ile Anadolu coğrafyasının İslamlaşma sürecinde büyük vazifeler yapmıştır.³⁰²

Ahi dervişleri, yeni yurt edinilen Anadolu coğrafyasında kalıcı olmanın iktisadi özgürlükle mümkün olabileceğini düşündüklerinden dolayı ticaret hayatına da önem vermişler ve bu sahada yoğun çalışmalar içerisinde bulunmuşlardır. Özellikle çalışma prensipleri alanında ortaya koydukları hakkaniyet ve adalet ilkelerine riayet edişleri ile toplumda şevkat ve merhametin gelişmesinde etkili olmuşlardır.³⁰³

2.5.İhtidalar

İhtida; sözlük anlamı olarak “yol göstermek, doğru yolu bulmak” anlamlarına gelen **hüda (hidayet, hedy)** kökünden türemiş olup, “gerçeğe ulaşmak, doğru yolu bulmak” demektir. Terim olarak ise başka bir dine mensupken veya inançsızken İslam dinini kabul edip benimsemek demektir. İhtida eden kişiye **mühtedi** ismi verilir. ³⁰⁴

İslam dininden sonra başka bir din gelmeyecek olması ve İslam'ın evrensel bir din olması sebebiyle bu dinin değerlerine bütün insanların ulaşp faydalanması ve dolayısıyla Müslüman olmayanların ihtida etmesi Allah-u Teala tarafından istenir. İnanmış Mü'min kişilere bu noktada görevler ve vazifeler verir. Nitekim “Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle davet et, onlarla en güzel şekilde tartış.”³⁰⁵ mealindeki ayet bu görevi açık bir şekilde açıklamaktadır.

³⁰⁰Bahattin Keleş, “Bir Esnaf Teşkilatı Olan Ahiliğin İdari ve Mesleki Yapısına Genel Bir Bakış”, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, c.117, (Kasım-Aralık 2017), s.231, 141.

³⁰¹ Köksal, *a.g.e.*, 114.

³⁰² Mehmet Şirin Ayış, “Anadolu'nun İslamlaşmasında Ahi Evren ve Ahiliğin Rol Modelliği”, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (2019), s.13, 113.

³⁰³Ayış, *a.g.m.*, 113.

³⁰⁴ Ali Köse, “İhtida”, TDVİA, (İstanbul: TDVY, 2000), 554.

³⁰⁵Nahl, 125.

Din adamı vasfı olsun veya olmasın inanmış her kişi İslam dininin evrensel mesajlarını insanlara tebliği etmekle vazifeli birer davetçi olarak tanımlanmıştır. Evrensel Peygamber olan Hz. Muhammed (sav), “Bir kişinin ihtida etmesine vesile olmak büyük bir servete kavuşmaktan daha hayırlıdır.”³⁰⁶ hadisiyle bu hususa dikkat çekmiştir.

İslam tarihi sürecinde fethedilen bölgeler cebir ve zorlama olmaksızın ihtidalar yoluyla İslamlaşma sürecine girmiştir. 1071 Malazgirt zaferinden sonra Türkler Anadolu topraklarını doğudan batıya doğru fethetmeye başlamışlar, bu fetih hareketleriyle buranın yerli halkı durma göre bulundukları bölgeleri tamamen terk etmişler veya kısmen terk etmişlerdir. Boşalan bölgelere ise göçlerle Anadolu’ya gelen Türk halkı yerleşmiştir. Böylece Anadolu’ya gelen Türklerle daha çok Hristiyanlardan oluşan yerli halk bir araya gelmiştir.

Türkler yerleştikleri bölgelerde Hristiyan, Gürcü veya Ermeni topluluklara adalet, merhamet ve müsamahakâr yaklaşmış bunun neticesinde de yerliler ile aralarında hiçbir sıkıntı çıkmamıştır. Türklerin sergilemiş olduğu bu tutum ve davranışlar neticesinde topraklarını terk eden yerli halk evlerine geri dönmüştür. Türklerin uyguladığı iktisadi ve dini siyaseti öğrenen Rumlar, Bizans devletinin ağır vergi yükünden kurtulmak için Türk kontrolündeki eski yerlerine yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Ermeniler ve Süryaniler daha Türklerin Anadolu’ya girmesiyle birlikte Bizans’a karşı Türklerin yanında yer almışlardır.³⁰⁷ Daha Alpaslan ve Melikşah dönemlerinde Gürcülerin, Meryem Nişin kalesi yöresinde ve Akşehir ile Kars arasındaki Lori yöresinde toplu halde İslam dinine geçtikleri eserlerde kaydedilmiştir.³⁰⁸

Türkiye Selçuklu Devleti döneminde özellikle Orta Anadolu şehirleri Sivas, Konya Kayseri gibi iller Türk nüfusuyla dolup taşmıştır. Anadolu’da ticaretin merkezi olarak bilinen bu şehirlerde ve etraftaki köylerde çok sayıda gayr-i müslim halk da bulunmaktaydı. Özellikle kasaba ve şehirlerde gayr-i müslim ve Müslümanlar (az sayıda Yahudi ve daha çok Hristiyan halk) mahalleleri ayrı olmalarına rağmen yakın münasebetler kurarak yaşıyorlardı.

İslam dininin sağlamış olduğu din değiştirmede zorlama olmaması anlayışı, devletin de bu hüküm gereğince sağlamış olduğu müsamaha ortamı sayesinde birlikte yaşamaya başlayan iki halk zaman geçtikçe birbirlerinin dillerini öğrenmeye başladılar. Ermeni ve Rumlar Türkçeyi, Türkler de Rumca ve Ermeni dillerini okuyup yazma seviyesine gelmişlerdi. Başta hükümdarlar ve devlet ricali olmak üzere halkın içinden de Hristiyanlardan kız alanlar oldu.³⁰⁹ Bizans ve Türk hükümetleri arasındaki tartışmalar ve çatışmalar halk üzerinde fazla etki göstermiyordu. Bu kadar sıkı ilişki bulunan iki halk arasında din değiştirme yani ihtida hareketlerinin olması tahmin edilebilecektir.

³⁰⁶ Buhari, Cihad, 102; Müslim, Feza’ilü’s-sahabe, 34.

³⁰⁷ Ocak, “Anadolu” md., 114.

³⁰⁸ Bilge Umar, *Türkiye Halkının Orta Çağ Tarihi: Türkiye Türkleri Ulusunun Oluşması*, (İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1998), 238.

³⁰⁹ Bu evliliklerin detayı için bkz.: Umar, a.g.e., 249-256.

Türklerin Anadolu'ya giriş yapmasıyla birlikte karşılaştıkları büyük problem Haçlı seferleri olmuştur. Daha önce bahsetmiş olduğumuz bu seferler dini ideolojilerle bir araya gelen ve Kudüs'ü ele geçirmek maksadıyla yola çıkan Haçlılar, Anadolu'nun tam manasıyla Türk-İslam yurdu oluşunu gecikmiştir. 200 sene sürecek olan bu hac-hilal kavgası tabii olarak ortaya böyle olumsuz neticeler çıkarmıştır.

Anadolu'nun İslamlaşma sürecine olumsuz yönde etkileyen Haçlı seferleri sırasında Hristiyan ideolojileriyle yola çıkan insanların Anadolu'da hidayete erip doğru yolu buldukları da olmuştur. Haçlı seferleri sırasında ölüm korkusuyla, ekonomik ve siyasi çıkarlar sebebiyle ve değişen sosyal çevrede gerçekleşen ihtidalar göze çarpmaktadır. Haçlı seferleri sırasında ihtida olaylarına ilk örnek olarak I. Haçlı seferleri bölümünde anlattığımız 1096 yılında Kserigordon kalesinde Müslüman olmayı kabul eden komutan Rinaldo ve askerleri gelmektedir.³¹⁰ 1147 yılında II. Haçlı seferi sırasında Fransa kralı Louis'in komutasındaki 3000 kişilik ordunun ihtida ederek Müslümanlığa geçmesi toplu din değiştirme noktasında önemli bir örnektir. Zaten bu örnek dışında toplu bir şekilde din değiştirmeye kaynaklarda pek rastlanmamaktadır.³¹¹

Anadolu yerli halkının, dinini ne ölçüde değiştirdiğiyle ilgili net bir ifade kullanmak oldukça zor görünmektedir. Fakat bu konuda açık olan husus, eski dönemlerden itibaren gerek Hristiyan halk içinde gerekse Anadolu'ya sonradan gelen/getirilen Hristiyanlar arasında dinini değiştirenler olmuş ve bunlar zamanla Anadolu'nun İslamlaşmasına etki etmişlerdir. Günümüze kadar ulaşan ferdi ihtida olaylarıyla ilgili bilgiler bunu bize göstermektedir.³¹²

³¹⁰Runciman, *a.g.e.*, I, 101; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 16.

³¹¹ Muhammet Kemaloğlu, "Türkiye Selçuklularında Gayr-i Müslim Tebaa ile Kurulan Sosyal Münasebetler", Mehmet Akif Üni. Sos. Bil. Enst. Dergisi, c.4, (2012), s.7, 168-185.

³¹² Çetin, *a.g.e.*, 114.

3. BÖLÜM

ÇORUM TARİHİ VE BÖLGENİN İSLAMLAŞMASI

3.1. Çorum İlinin İsmi

Çorum ili, İç Anadolu'nun kuzeyi ile Orta Karadeniz Bölgesi'nin iç kısımlarında yer alıp oldukça büyük bir alana sahiptir.³¹³ Doğusunda Amasya, batısında Çankırı, kuzeyinde Sinop, kuzeybatısında Kastamonu, kuzeydoğusunda Samsun, güneyinde Yozgat, güneybatısında ise Kırıkkale illeri ile çevrilidir. Bu geniş alan tarih öncesi ve tarih devirlerinde önemli uygarlıklara ve kültürlere ev sahipliği yapmıştır. Ancak bu kültür ve uygarlıkları şehrin bugünkü sınırlarına sığdırmak imkansızdır. Bu sebeple Çorum'un eski çağ tarihini ele alırken şehri yöreden soyutlamadan bir bütünün parçası olarak düşünmek gerekmektedir.

Yörenin değişik dönemlerde farklı isimlerle anıldığını görmekteyiz. W.M. Ramsay 1890 tarihinde yapmış olduğu araştırmada, Evkatiye şehrinin Çorum olduğunu belirtmiştir.³¹⁴ J.G.C. Anderson ise 1903 yılında yapmış olduğu çalışmada Evkatiye'nin Çorum olmadığını, oranın yakınındaki Elvan Çelebi köyü olduğunu belirtmiştir. H. Gregone ve H. Cumont ise Evkatiye'nin Avkat köyü olabileceğini söylemişlerdir.³¹⁵ Evkatiye; çok eski zamanlara ait bir yer olup, Amasya-Mecitözü arasında Mecitözü'ne 5 km Çorum'a ise yaklaşık 50 km uzaklıktadır. Günümüzdeki Beyözü köyünün olduğu yer olarak tahmin edilmektedir.³¹⁶

Fransız gezgin Charles Texier ise Çorum'un Ankara'ya 110 km olduğunu eski adının ise Tavium olduğunu belirtmiştir.³¹⁷ Osmanlı alimi Şemseddin Sami(ö. 1904) de bu görüşten etkilenmiş olacak ki Çorum'un Bizans dönemindeki adının Tavium olduğunu belirtmiştir.³¹⁸

Çorum'un adı Abbasi tarihçisi Ahmed b. Ebî Yakub b. Cafer b. Vehb b. Vadîh el-Katibu'lAbbasi(ö.904), İslam ordularının Anadolu'ya yaptıkları seferlerde buradaki şehir isimlerini sayarken, Rumiyye, Amasiye, Kurah ve Amuriyye, Konstantiniyye, Harşene, Sumeluh, Malatya ve Antakya isimlerini anmış Çorum'un ismini de Nikiyye (Yenkoniye) olarak söylemiştir.³¹⁹ Tarihçilerin çoğunluğu tarafından tarihi kaynak olarak kabul edilen

³¹³ İlhan Şahin, "Çorum", TDVİA, c.8, (İstanbul, TDVY, 1993), 376.

³¹⁴ W.M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev: Mihri Pektaş, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1960), 356.

³¹⁵ Semavi Eyice, "Çorum'un Mecitözü'nde Aşık Paşa Oğlu Elvan Çelebi Zaviyesi" İÜFD Türkiyat Mecmuası XV, s.0 (1969), 229-230.

³¹⁶ Evkatiye köyünün neresi olduğu hakkında tartışmalar mevcuttur. Bu tartışmaların ayrıntısı için bkz. Ömür Bakırer, "Bizans, Danişmend, Selçuklu ve Beylikler Dönemlerinde Çorum, 5. Hitit Festivali Komitesi Çorum Tarihi, ed. Mustafa Ercan, İrfan Yiğit(Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayını 2015), 61.

³¹⁷ Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suat, (Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002), 478. Tavium, Çorum'un Boğazkale ilçesinin Hitit adıyla Hattuşa'nın 20 km uzaklığında Yozgat'a bağlı Büyük Nefes köyündedir. Burası Bizans döneminde eyalet merkezi olmasıyla da bilinmektedir.

³¹⁸ Şemseddin Sami, *Kamusu'lA'lam*, c.3, (İstanbul: Mihran Matbaası, 1308), 1887. Tavium ismi hakkında daha geniş malumat için bkz. Nazmi Tuğrul, *Çorum Tarihi ve Coğrafyası*, yay. Haz. Ramazan Karaman, (Çorum, Vilayet Matbaası, 1927), 19-20.

³¹⁹ Ya'kubi, Tarihu'l-Yakubi, c.1, (Beyrut, Daru's-Sadr, 1996), 157.

Danışmend-name isimli eserde Bizans döneminde Çorum'un adının Yenkoniiye olarak geçmektedir.³²⁰ Tayyar Anakök, kaynağını net olarak vermeden şöyle bilgi vermiştir: Emevi Halifesi olan Süleyman 715-717 yılları arasında Bizans'a asker göndermiş, şehri kuşatsa da fethedememiştir. Bu sırada Süleyman'ın kumandanı Müslime, İskilip, Çorum, Amasya, Zile ve Samsun'dan geçerken buraların adlarını değiştirmiş, Çorum'a Yankoniye veya Nikonya adını verdiğini söylemiştir.³²¹

Tarihçi Mustafa Ali'de "Mirkatü'l-Cihad" isimli eserinde Çorum ve ilçelerinin isimlerini açıklarken Çorum'un Bizans'taki adının Yenkoniiye olduğunu yazmıştır. Çorum'un adının Tapu Tahrir defterlerinde, Alayuntlu ve Çorumlu olarak geçmektedir. Ayrıca Danışmend Gazi, Çorum'u fethedince burayı liva teşkilatına dahil ettiği, Türkmenlerin Alayuntlu soyundan Çorumlu oymağı reisi İlyas Bey'e tevcih ettiği bilgisi de mevcuttur.³²²

Vermiş olduğumuz bilgiler göstermektedir ki Çorum'un Bizans dönemindeki adı Yenkoniiye, Nikinye veya Nikonya olarak anılmaktadır. Daha sonra şehir Türkler tarafından ele geçirilince Çorum'un ismi; Çorumlu Cürümlü, Çevr-i Rum³²³ gibi isimlerle anılmıştır.

Orta Asya Türk kabilelerinden olan Alayuntlu kabilesinin Çorumlu oymağı şimdiki Çorum'a yerleşmiş ve şehrin ismi Çorumlu diye anılmıştır. XVI. Yüzyıl sonlarına kadar olan belgelerde şehri bu saymış olduğumuz isimler geçici diyebileceğimiz nitelikte olan isimlerdir. Bu isimlerden bir tanesi Cürümlü ismidir. Danışmendname'de Çorum 1075 yılının Haziran-Temmuz aylarında Danışmend Ahmet Gazi tarafından fethedilirken o zamanın Bizans halkı önce Müslüman olmuşlar daha sonrasında ise irtidat etmişler ve Danışmend Ahmet Gazi'yi zehirleyip öldürmek istemişlerdir. Bu yüzden o şehrin yerli halkına Cürümlü ismi verilmiştir.³²⁴

Çorum ilinin etrafı küçük dağ ve tepelerle çevrilmiş düz bir ovada bulunmasından dolayı 'Çevrim' adıyla da anılmıştır. Bu kelime Arap harfleriyle yazım benzerliğinden ve halk dilindeki lehçeden dolayı sonradan Çorum olarak kullanılmıştır.³²⁵

Bazı batılı yazarlarda Çorum'un Rum diyarı olduğunu kastederek Çorum'un adının Çoğu Rum ifadesinden geldiğini söylemişlerdir. Latin kaynaklarına bakıldığında zaman Çorum adı hiçbir

³²⁰ Necati Demir, *Danışmendname*, (Ankara, Akçağ Yayınları, 2004), 238; Fundagül Apak, Nikonya'nın Estetik Madeni: Sait Maden, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu 2007, C.1, 458.

³²¹ Tayyar Anakök, *Çorum Tarihi*, (Çorum: Çorum Genel Kütüphanesi, 1950), 28.

³²² Kamil Şahin, "Çorum Adının Menşei", Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu, (Ankara: TDV Yayınevi, 2006), 28; Hikmet Dağhoğlu, "Çorum Tarihi Hakkında", Çorumlu Dergisi, sy. 13, (1938): 3.

³²³ Ertuğrul, a.g.e., 39; Tombuş, a.g.e., 1639. İsmail Uçakçı, Sungurlu ilçesi'nin Kuruluş Tarihi ve iskân yapısına dair Bazı Tespitler, Uluslararası Bütün Yönleriyle Çorum Sempozyumu 2016, c.2, s.10; Çorum ilindeki Oğuz isimlerinin bulunduğu mevkiiler için bkz. Çorum İl Yıllığı 2003, 37.

³²⁴ Demir, a.g.e., 239; ayrıca bkz. Nazmi Tombuş, "Kentimiz Niçin Çorum Diye Anılmış", Çorumlu Dergisi, s. 56, sy. 1638.

³²⁵ Bkz. Şahin, a.g.m., 373.

yerde bu şekilde ifade edilmediği görülecektir.³²⁶İsmi doğrudan Oğuz boylarından almış “Oğuzlar, Dodurga, Bayat, Kargı, Salur-Sungurlu” ismi ile beş ilçe, “Kayı, Kara Evli, Bayat, Akla Evli, Yazır, Döğer, Kargın, Beğdili, Avşar, Bayındır, Çepni, Eymür, Alayundlu, Kınık, Büğduz, Alpoğuz” adı ile 60 civarında köyü bulunan bir Oğuz şehrinin isminin, “Gordions, Rum, Çevrim, Çoğu Rum, Cürümlü” gibi efsanevi ve antik isimlerle açıklanması tarih sahnesinde kendisine yer bulamamıştır.³²⁷

3.2.Tarihsel Arka Planda Çorum

Çorum şehrinin Osmanlı tarihi öncesi pek bilinmemekle birlikte bölgede yapılan arkeolojik kazılar neticesinde şehrin tarihinin antik dönemlere kadar indiği anlaşılmaktadır. Yapılan kazılar ve incelemelerde bölgeye yerleşmelerin Kalkolitik dönemde (M.Ö. 4000-3000) başladığı ve Tunç devrinde (M.Ö. 3000-1200) yoğunlaşarak devam ettiği görülmektedir.³²⁸

Bölgenin M.Ö. 2000 senelerinde Hattiler’in³²⁹ daha sonra ise Hititler’in kontrolünde olduğu ve Hititler’in başkentinin de Hattuşaş(Boğazköy) olduğu bilinmektedir.³³⁰ M.Ö. 1200 yıllarında Hititlerin yıkılmasıyla yöre Frigler’in hakimiyeti altına girmiştir.³³¹ Daha sonra M.Ö. 676’daFriglerinKimmer istilasına uğramasıyla yöre bu kez Lidyalılar tarafından kontrol edilmiştir. Bu hakimiyete M.Ö. 546 yılında Persler son vermiş ve bölgenin de içinde bulunduğu son derece geniş bir alan Kapadokya adı altında Pers Krallığı’nın idaresi altına girmiştir.³³²

Persler M.Ö. 332 tarihinde Makedonya kralı İskender’e yenilmiş fakat Kapadokya halkı İskender’in egemenliğini kabul etmeyip bağımsız bir krallık oluşturdular. Ömrü çok kısa süren bu bağımsız krallık, Makedonların ağır baskılarına dayanamayarak üstünlüklerini kabul ettiler. Kapadokya Krallığı, 20 yıl kadar Makedonların hakimiyetindekalsa da M.Ö. 302 yılında uzun süredir süren iç çatışmalar neticesinde tekrar bağımsızlıklarını kazandılar.³³³

Çorum yöresinde hakimiyetini sürdüren Kapadokya Krallığı’nın olduğu bölgeye bu seferde Galatlar’ın istilası başladı ve Çorum yöresinin güneyi Galatlar’ın kontrolü altına girdi. Yörenin

³²⁶Şahin, a.g.e., 30

³²⁷Çorum ilindeki Oğuz isimlerinin bulunduğu mevkiller için bkz. Çorum İl Yıllığı 2003, 37.

³²⁸ Çorum ilinin antik çağdaki en önemli devri Tunç devridir. Bu dönemde saf bakırla yetinilmemiş, madenlere yönelerek insan yaşantısına bir nevi çağ atlatılmıştır. İşte bu dönemde zengin maden yataklarına sahip olan İç Anadolu şehri Alacahöyük yörede zenginleşen kent olarak karşımıza çıkar. Bakırer, a.g.e., 29; Ali Narçın, *Hitit Anadolu Rüzgârı*, (İstanbul: Siyah Beyaz Kitap, 2013), Tarih öncesi çağlarda Çorum ilinin gelişimi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Sevim Uluç, Çorum ve Çevresi, 5. Hitit Festivali Komitesi Çorum Tarihi, 28-30.

³²⁹ J.G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, çev. Esra Davutoğlu, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2009), 34.

³³⁰Narçın, 16.

³³¹ Tuğrul, a.g.e., 23; Macqueen, a.g.e., 173.

³³²Macqueen, 176.

³³³ Uluç, a.g.e., 42.

kuzey kısmı ise Kapadokya Krallığının kontrolü altında kaldı. Krallık iç karışıklıların devam etmesi ve dış baskıların artmasıyla çökmüş ve bölgede Pontus Krallığı hakimiyeti sağladı.³³⁴

Pontus Krallığı'nın yöreye hâkim olmasından sonra tekrar hakimiyet savaşları başladı. Roma İmparatorluğu ile Pontus krallığı arasında yoğun mücadeleler başladı. Sonunda çevrede Roma'nın nüfuzu ön plana çıktı. 395 yılında ikiye ayrılan Roma İmparatorluğunun ardından sınırları Doğu Roma hakimiyetinde kalan Çorum yöresi, Emevi ve Abbasiler'in yapmış olduğu Anadolu seferlerinden etkilense de Türkler Anadolu'ya hâkim oluncaya kadar Doğu Roma yönetimi Çorum yöresine hâkim olmuştur.³³⁵

3.3. Danişmend, Selçuklu ve Beylikler Döneminde Çorum

1071 Malazgirt Zaferi'nin ardından Anadolu'ya yavaş yavaş hâkim olmaya başlayan Türkler, fethettikleri topraklarda kendi beyliklerini tesis etmişlerdir. Danişmendli Beyliği, daha önceden de bahsettiğimiz gibi kesin tarihi belli olmamakla birlikte 1075-1080 yıllarında Sivas merkezli Tokat, Niksar, Çorum, Kayseri, Elbistan gibi şehirlerde hakimiyet kuran Danişmend Ahmed Gazi tarafından kurulmuştur.³³⁶ Danişmendliler Anadolu'da kurulan ilk türk beyliklerinden bir tanesidir. Danişmendliler, Anadolu'da birlik ve beraberliğin tesisi için Anadolu Selçuklu hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan(1092-1107) ile ittifak yapmış ve Haçlılara karşı mücadelelerde etkin rol oynamışlardır.

Danişmend Ahmet Gazi'nin, Nikonya bugünkü adıyla Çorum'u da içine alan yöre üzerine yaptığı seferler bölge tarihi açısından dikkat çekmektedir. Danişmend Ahmet Gazi'nin Çorum'u fethetmesiyle ilgili iki farklı görüş bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Danişmendname'ye göre Danişmend Gazi, Rum'ların kontrolünde bulunan Nikonya şehrini kuşatmış ve şehrin başındaki Nastor'u öldürerek kaleyi teslim almıştır.³³⁷ Bu görüşe göre Danişmend Gazi, bizatihi şehri kuşatmış ve savaşarak burayı Türk toprağı haline getirmiştir.

Çorum'un fethiyle ilgili ikinci görüş ise şu şekildedir: Selçuklu Emirlerinden Emir Tutak ve Emir Artuk 1072 senesinde Orta Anadolu'nun fethi için görevlendirilmişlerdir. Bölgenin kontrolünü sağlayan Tutak ve Artuk Çorum şehrini de fethederek Bağdat'a doğru yönelirler. Daha sonrasında Çorum'a Danişmend Gazi emir olarak tayin edilir. Bu görüşe göre Danişmend Gazi şehri kendisi fethetmemiş, Selçuklu Devleti tarafından kontrol ona bırakılmıştır.³³⁸

³³⁴ Uluç, 44.

³³⁵ Şahin, a.g.m., 373.

³³⁶ Mükrimin Halil Yinanç, "Danişmendliler", İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 468.

³³⁷ Demir, a.g.e, 237-239.

³³⁸ Mükrimin Halil Yinanç Danişmend-name isimli eserin bir masal kitabı olduğunu ve oradaki bilgilerin uydurmadan başka bir şey olmadığını belirtmiştir. Danişmend-name'deki bilgilerin aksine Yeşilirmak ve Kelkit

Daha sonraki yıllarda Danişmendli lideri Danişmend Ahmet Gazi ile Anadolu Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıçarslan ile Anadolu'da hakimiyet mücadelesi başlamıştır. Haçlılara karşı müttefik olarak Anadolu'yu savunan iki lider 1103 yılında Malatya'ya sahip olma hususunda Maraş civarında savaşmışlar ve Danişmend Ahmet Gazi yenilgiye uğramıştır. 1104 yılında ise Sivas ilinde vefat etmiştir.³³⁹

Danişment Ahmet Gazi tarafından fethedilerek Türk yurdu haline getirilen Çorum, 1175 yılında Danişmendliler'in yıkılmasıyla Anadolu'nun yarısından fazlasına hükmedecek bir başka Türk Devleti Türkiye Selçuklu devleti idaresine girmiştir.

Anadolu'ya yayılan Oğuz boyları, kıtlık ve sefalet çeken Anadolu Bizans köylerine iktisadi yönden canlılık ve huzur getirmiştir. Hayvancılık ve tarımla uğraşan Türkmen halk, zanaat ve ziraatle uğraşan yerli halkın kullanmadığı yaylak ve otlakları kullanarak hayvan mahsullerinin satışından gelir elde etmişlerdir. Ayrıca Danişmendliler ile Türk yurdu haline gelen Çorum şehrinde yerleşim yerlerinin de isimleri değiştirilmiş, bölgenin tamamıyla Türk yurdu olarak şekillenmesi kolaylaştırılmıştır.³⁴⁰

Danişmendli Beyliği II. Kılıç Arslan(1156-1192) döneminde Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlanmıştır. Danişmedli Beyliği'nin Selçuklu hakimiyetine geçmesiyle birlikte Kayseri-Çorum-Kastamonu hattı, Niksar, Tokat, Sinop çevreleri Danişmendiye vilayetleri olarak anılmışlardır.³⁴¹ Anadolu Selçuklu Devleti döneminde, Danişmendiye vilayetlerinde yerleşik hayatın bulunduğu, göçebeliliğin geri plana atıldığı, şehir ve kasabaların yoğunlaştığı ve ticaret faaliyetlerinin daha geliştiği görülmektedir. Bu bölgede özellikle Sivas, Amasya, Kayseri ve Tokat kentleri ticaretin yanı sıra medeniyet ve kültüründe önemli merkez olmuşlardır.

Danişmendiye olarak bilinen vilayetler içinde Sivas, Amasya, Kayseri gibi gelişmiş büyük çaplı kentler ile Çorum ilini karşılaştırdığımızda Çorum'da bu dönemlere ait eserin bulunmayışı şehrin ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan değerlendirilmesini güçleştirmektedir. Danişmendlilerle Türkiye Selçukluları döneminde inşa edildiği düşünülen kale şehrin bir melik tarafından yönetildiğini bize göstermektedir. Anadolu Selçuklu döneminde, kentin sancak beyliği merkezi 'Serkeşlik' olarak bilinmesi bu düşüncüyü güçlendirmektedir.³⁴² Çorum ilinin Selçuklu dönemine ait eser bulunmaması nedeniyle sanat tarihçileri tarafından 'sönük bir kasaba' şeklinde nitelendirildiği de dikkate değerdir.³⁴³

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu Selçuklularının son dönemlerinde Moğol istilalarının artması Çorum ve çevresini de etkilemiştir. Moğollar 1243 Köseadağ Savaşı'nda Anadolu

havasının Emir Artuk tarafından fethedildiğini altını çizmiştir. Bkz: Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1944), 87; Anakök, a.g.e., 30.

³³⁹Yinanç, a.g.m, 469

³⁴⁰Bakırer, a.g.e, 59.

³⁴¹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, (İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2010), 90.

³⁴² Hikmet Dağlıoğlu, "Çorum Vilayetinin Mülki Taksimatına Tarihi Bir Bakış, Çorumlu Dergisi, s.32, (1941), 3.

³⁴³ Haluk Karamağaralı, "Çorum Ulu Camiindeki Minber", Sanat Tarihi Yıllığı, sy. I, (1965), 120.

Selçuklu ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmış, iç karışıqlarla uğraşan Anadolu Selçuklu Devleti böylece yok olmuştur.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılmasından sonra Anadolu'da çeşitli bölgelerde "Tevaif-i Müluk" diye bilinen Türk beylikleri egemen olmuşlardır. Sayıları yirmiyi geçen büyüklü küçüklü bu beylikler XVI. Yüzyıl başlarına kadar varlıklarını idame ettirmiş bu süre içerisinde Anadolu'nun çehresini değiştirmişlerdir.³⁴⁴

Moğollar 1256 tarihinden itibaren Anadolu'yu fiilen işgal etmeye başlamışlardır. Anadolu'da bulunan boşluktan yararlanarak Kütahya, Sivas, Çorum, Konya gibi Orta Anadolu'da otlak yönünden zengin olan şehirleri ele geçirdiler.³⁴⁵ 1341 tarihine gelindiğinde Moğol Emirliklerinden Uygur Türkü Alaaddin Eretna, Eretna Beyliği'ni kurmuştur.³⁴⁶

Eretna Beyliği'nin kurulduğu tarihten itibaren İlhanlılar devletinde iç karışıklıklar ve saltanat kavgaları ortaya çıkmış ve bu devletin yıkılmasına vesile olmuştur. Moğollar'ın İran'da kurduğu İlhanlılar devletinin zayıflaması Eretnalıları güçlendirmiş ve bağımsız bir devlet kurabilme imkânı yakalamışlardır.³⁴⁷

Eretna devletinin merkezleri Kayseri ve Sivas olmuştur. Ayrıca Moğol Umumi Vilayetlerince "Bilad-ı Rum/Rum vilayeti" olarak idare edilen Çorum, Tokat, Niğde, Aksaray, Erzincan, Develi, Ankar, Canik, Amasya şehirleri ve civar köy, kasabalarda Eretnalıların yönetimine geçmiştir.³⁴⁸ Anadolu Tarihi'nin en sıkıntılı ve zor dönemi olan 1327'lerden 1352'lere kadar çeyrek yüzyıl noyan, emir, umumi vali, sultan gibi sıfat ve unvanlarla devleti yöneten Sultan Alaaddin Eretna 1352 senesinde vefat etmiştir.³⁴⁹ Alaaddin Eretna'nın ölümüyle Eretna Devleti zayıflama ve dağılma sürecine girmiştir.

Danışmendiye illeri ve Çorum civarının Eretna Devleti'nden sonraki yönetimi Kadı Burhaneddin Beyliği olmuştur. Kadı Burhaneddin(ö.1398)³⁵⁰ ilmi ve fikri yaşantısıyla ün yapmış, yaşadığı dönemde gerek Karamanoğulları gerekse Eretna Beyliği ile yaşadığı

³⁴⁴ Kemal Göde, *Eretnalılar 1327-1381*, (Ankara: TTTKY, 1994), 17.

³⁴⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, (Ankara: TTKY, 1969), 155.

³⁴⁶ Kemal Göde, "Eretnaoğulları", TDVİA, (İstanbul: TDVY, 1995), 295.

³⁴⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Eretna", İslam Ansiklopedisi, c.4, (İstanbul: MEB Yayınevi, 1997), 309.

³⁴⁸ Uzunçarşılı, a.g.e, 157; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar: Eretna Devleti-Kadı Burhaneddin Ahmed Devleti-Mutahharten ve Erzincan Emirliği II*, (Ankara: TTKY, 1989), 15; Anadolu Selçuklu Devleti'nin yönettiği bütün toprakları ele geçiren Eretna, bu toprakların birliğini ve bütünlüğünü korumasını bilmiştir. Selçuklular tarafından birere kültür ve ticaret merkezlerine dönüştürülen bu şehirler, 1243 Köseadağ savaşından sonra İlhanlıların hakimiyetine geçmiş ve 1327'den sonra, Sultan Eretna'nın kontrolüne geçmiştir. Anadolu Selçuklular'ından Daru'l-Ala(yücelik beldesi) unvanıyla kalan Sivas, İlhanlılar zamanında da varlığını hissettirmiş mühim bir ticaret ve kültür merkezi olma özelliğini devam ettirmiştir. Eretna'nın başkentliğini yapmış olan Kayseri'de yine bu dönemin en mühim kentlerinden birisi olmuştur. Geniş bilgi için bkz: Kemal Göde, "Eretnalı Devleti Tarihine Genel Bir Bakış (1327-1381)", Türkler Ansiklopedisi, c.6, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 1400.

³⁴⁹ Göde, a.g.m, 1401.

³⁵⁰ Kendi ismiyle bilinen devletin kurucusu, alim ve şair, bkz., Abdülkerim Özyayın, "Kadı Burhaneddin", TDVİA, c.24, (İstanbul: TDVY, 2001), 74.

uyumsuzluklar neticesinde Eretnalıların topraklarını ele geçirmiştir. 1380 yılında bu bölgede hükümdarlığa başlayan Kadı Burhaneddin, Eretnalıların inhâkim olduğu bütün topraklara sahip olmuştur. Kadı Burhaneddin Ahmet aslen Oğuzlar'ın Salur boyuna mensup olup büyük dedesi Mehmed b. Resul b. Sevinç, Harezm'den yola çıkarak Kastamonu'ya gelmiş ve onun oğlu Celalüddin Habib, Kastamonu şehrinde doğmuştur.³⁵¹

Celalüddin Habib, ilim tahsilinin ardından Türkiye Selçuklu devlet erkanından Vezir Kadı Hoteni'ye damat olmuş ve o sayede, Kayseri kadılığına kadar yükselmiştir.³⁵² Celalüddin Habib'in oğlu Hüsameddin Hüseyin daha sonra silsile şeklinde Burhaneddin Ahmed, Kayseri kadılığı görevinde bulunmuşlardır. Kadı Burhaneddin daha sonra Eretna Devleti'nde hükümdar olan Ali Bey'e vezirlik yapmış, Ali Bey'in ölümünden sonra da tahta çıkan yedi yaşındaki oğlu "Naiplik" vazifesiyle vazifelendirilmiştir.³⁵³ Bu vazife sonrasında Kadı Burhaneddin ile Eretna Beyliği'nin Amasya valisi Şadgeldi Paşa arasında anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Bu anlaşmazlığın sebebi, Şadgeldi Paşa'nın Vezir Kadı Burhaneddin'in Eretna Beyliği'nin küçük sultanının yerine geçmek istediğini bilip kendisine engel olarak görmesiydi.³⁵⁴

Çorum ve çevresi, yönetim değişikliğiyle bu seferde Amasya hükümdarı Şadgeldi Paşa'nın Beyliğine bağlanmıştır. Eretna Beyliğinin zayıflamasıyla Amasya bölge valisi Hacı Kutluşah, bağımsızlığını ilan ederek Amasya, Tokat ve Canik illerini kapsayan Amasya Beyliğini kurmuştur. 1360 tarihinde yerine geçen Şadgeldi Paşa ise Çorum, İskilip Osmançık çevresini de alarak beyliği genişletmiştir.³⁵⁵

3.4. Osmanlı Devleti Döneminde Çorum

Şadgeldi dönemi, Çorum yöresi ile Osmanlı Beyliği'nin ilişkilerinin arttığı bir dönem olmuştur. 1362-1363 senesinde, I. Murat Bizans ile ilişkilerini yoluna koymaya çalışırken, İç Anadolu'da Karamanoğulları Osmanlı Beyliği'nin topraklarına saldırmış bunun üzerine I. Murat Anadolu'ya gelerek Karamanoğulları üzerine sefere çıkmıştır. Osmanlı kuvvetleri I. Murat liderliğinde başarılı bir sefer yapmış ve ordu Ankara ve Çorum çevrelerine kadar ilerlemiştir. Bu sefer sonucunda Osmanlı Beyliği'nin doğu sınırları Danışmendiye vilayetlerine kadar dayanmış hatta bu toprakların büyük kısmı Osmanlı kontrolüne geçmiştir.

Osmanlı Beyliği'nin bölgedeki ilerleyişi Kadı Burhaneddin ile karşı karşıya gelmelerine sebep olmuştur. Bölgede hakimiyet kurmak isteyen ve Eretna Beyliği'ni ortadan kaldıran Kadı

³⁵¹ Aziz b. Erdeşir-i Esterabadi, *Bezm-u Rezm(Eğlence ve Savaş)*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTKY, 2014), 53; Yücel, a.g.e, 37.

³⁵² Esterabadi, a.g.e, 54.

³⁵³ Uzunçarşılı, a.g.e, 158.

³⁵⁴ Uzunçarşılı, a.g.e, 159.

³⁵⁵ Zerrin Günel Öden, "Kadı Burhaneddin Karşısında Bir Selçuklu Şehzadesi Kılıç Arslan, Belleten, c. 64, (2000), sy. 241, 847.

Burhaneddin, Kuzey Anadolu'da Candaroğulları ve Orta Anadolu'da Karamanoğulları Beyliklerinin de tehlike arzemesi üzerine Yıldırım Beyazıd 1390 yılının sonbaharında Anadolu hareketine girişmiştir. 1391 yılının ilkbaharında Candaroğulları ülkesine giren Yıldırım Beyazıd Kastamonu'yu almış ve beyliğin Kastamonu şubesini ortadan kaldırmıştır. Yıldırım Beyazıd daha sonra Osmancık'a gelmiş, Maden, Amasya ve Osmancık ahalisinin Osmanlı hakimiyetini kabul etmesi üzerine Kadı Burhaneddin'e savaş için çağrıda bulunmuştur.³⁵⁶

Osmanlı orduları Çorum yakınlarındaki Kırkdilim mevkinde savaşmışlardır.(Bkz: Resim I) Kırkdilim'deki bu savaşta Osmanlı ordusu yenilgiye uğramış ve Şehzade Ertuğrul öldürülmüştür.³⁵⁷Kırkdilim'de şehit düşen Şehzade Ertuğrul'un cenazesi Bursa'ya getirilerek orada defnedilmiştir.(Bkz: II-III)

Kadı Burhaneddin elde ettiği zafer sonrasında İskilip, Ankara, Kalecik ve Sivrihisar çevrelerini Moğollara yağma ettirmiştir.Osmanlıların aldığı bu yenilgi sonrası bazı kentler el değiştirerek tekrardan Kadı Burhaneddin hakimiyetine girdikleri bir dönemden sonra ikinci bir Osmanlı gücü Kastamonu, Osmancık, Amasya ve Merzifon çevrelerini geri alabilmiştir.³⁵⁸

Kırkdilim galibiyetinden sonra Kadı Burhaneddin'e bazı bölgeleri yağmalamak konusunda yardımcı olan Moğollar'ın Çorum yöresinde yoğun bir şekilde yaşadıkları belirtilmektedir.³⁵⁹ Bu yörede özellikle Kara Tatarların yaşadığı ve bunların bölük adları ile çeşitli oymaklara ayrıldıkları anlaşılmaktadır. Bu bölgedeki bazı isimlerin bu oymaklardan kaldığı görülmektedir.³⁶⁰

Timur 1393/94 tarihinde Anadolu'ya yaptığı seferden dönerken Kara Tatarların bir kısmını Anadolu'dan göç ettirmiştir. Çelebi Mehmed ise 1416 tarihinde Osmancık tahtına geçmesinin ardından İskilip ve Çorum bölgesinde gördüğü Tatar obalarının Rumeli'ye göndermiş ve Filibe yöresine yerleştirmiştir.³⁶¹ Osmanlı Devleti'nin birliğini sağlamak için uygulanan bu "sürgün" metodu Çorum yöresinde de uygulanmış göç ettirilen Tatar grupların yerine devletin daha önce işgal edilen ve birleşmiş olan bölgelerden nüfus getirildiği belirtilmiştir.³⁶² 1461 yılında Trabzon fethedildikten sonra da Çorum'daki nüfusun bir kısmı Trabzon'a yerleştirilmiştir.³⁶³

³⁵⁶Bakırer, a.g.m, 74.

³⁵⁷Esterabadi, a.g.e., 403; Yaşar Yücel, "XIV.-XV. Yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar", Belleten, Süleyman Köstekçiöğlu, "Yıldırım Bayazıt-Kadı Burhaneddin Ahmed'in Çorum'daki Muharebeleri, Çorumlu Dergisi, sy. 20, (1940), 602-603; Bakırer, a.g.m, 63.

³⁵⁸Bakırer, a.g.m, 146.

³⁵⁹ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", Selçuklu Araştırmaları Dergisi 1, (1970), 136.

³⁶⁰ Sümer, a.g.m, 136.

³⁶¹ Sümer, a.g.m, 133.

³⁶² Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir iskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", Vakıflar Dergisi, 2, (1942), 279-387.

³⁶³ Şahin, a.g.m., 373.

XV. yüzyıl Osmanlı Devleti idaresine girinceye kadar iktidar mücadelelerinin tesirinde kalan Çorum yöresi, Osmanlı hakimiyetinden sonra doğu merkezli çıkan isyanların etkisi altına girmiştir. Özellikle 1509 yılında çıkan Şahkulu İsyanı'nın mühim şehirlerinden biri olan Çorum, XVI. yüzyılda suhte ayaklanmalarının XVIII. ve XIX. yüz yıllarda Celali isyanlarından oldukça etkilenmiştir.³⁶⁴ Çorum XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Çapanoğlu hakimiyetine girmiştir.

3.5. Çorum İlinin İslamlaşma Serüveni

Buraya kadar olan kısımda Çorum şehrinin isminin nereden geldiğini, tarihsel planda hangi devletlere ve milletlere ev sahipliği yaptığını, ele almaya çalıştık. Bundan sonraki kısımlarda şehrin İslamlaşma serüvenini ele almaya çalışacağız. Türkler tarafından ele geçirilen şehirler ve bölgeler tabiri caizse kendiliğinden İslamlaşma sürecine girmiştir. Şehirler Türkleştiği kadar İslamlaşmış desek yanlış olmayacaktır.

Anadolu'da birliği sağlama yani yurt edinme dönemi olarak adlandırabileceğimiz XI. ve XII. yüzyıllardan sonra akın akın Anadolu'ya göç eden Türkmen kabilelerinin arasında dervişler, babalar ve şeyhlerin içinde bulunduğu tasavvuf ehli insanlar dikkat çekmektedir. Ömer Lütfi Barkan'ın ifadesiyle Anadolu'yu bir ağ gibi saran bu "kolonizatör Türk dervişleri", Anadolu'nun İslamlaşmasında çok büyük role sahip olmuşlardır.³⁶⁵

Türkmenler Anadolu topraklarına yerleşirken tarikat zümreleri, stratejik öneme sahip belirli yerlere tekkelerini kurup irşad ve tebliğ faaliyetlerine başlamışlardır. Tasavvuf zümrelerinin bu olumlu hareketleri neticesinde Anadolu'nun Türk yurdu olma serüveni sağlam temeller üzerine oturtulmuş diğer yandan da İslam'ın yayılması ve milli birlik beraberliğin teşekkülü sağlanmıştır. Şehrin kritik bölgelerine tekkelerini kuran tarikat zümreleri devletin yüksek kademeleri ve halk ile irtibatlarını kopartmamışlardır. Yine şehir merkezlerine kurulan medreseler ve ictimai kurumlar şehir halkının köy halkına oranla dini tutumlarının daha fazla gelişmesine sebep olmuştur.³⁶⁶ Merkezi konumda uzak muhitlerde yaşayan fakat dini değerlerine son derece bağlı olan Türkmen topluluklar ise kendilerinden olan şeyh ve dervişleri örnek alarak yaşamlarını idame ettirmişlerdir.³⁶⁷

Selçuklu hakimiyeti, Moğol istilası dönemi ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşlarında önemli roller üstlenen Horasan erenleri diye meşhur olan bu gruplar, XIII. yüzyıl Anadolu'sunun din ve tasavvuf hayatını önemli derecede etkilemişlerdir. Anadolu'da faaliyet gösteren birçok

³⁶⁴ Suraiya Faraqi, "Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum", 5. Hitit Festivali Komitesi Çorum Tarihi, ed. Mustafa Ercan, İrfan Yiğit (Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayını 2015), 130.

³⁶⁵ Ömer Lütfi Barkan, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, (İstanbul: Hamle Yayınevi), 14.

³⁶⁶ Ahmet Cahid Haksever, "Göçebelikten Yerleşik Hayata Geçişte Tekke ve Zaviyelerin Rolü: Çorum Örneği", Hitit Söyleşi Günleri Paneli 2013, 88.

³⁶⁷ Kadir Özköse, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufi Zümre ve Akımların Rolü", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. VII, (2003), 254.

tarikat onların sayesinde kurulmuştur. Kurulan bu tarikatlarla birlikte Anadolu'da farklı ve yeni bir ortam oluşmuştur.

Horasan'dan gelerek Anadolu'nun hem maddi hem de manevi yönden ihyası için büyük çabalar sarf eden bu dervişlerin konakladığı yerlerden bir tanesi Çorum ve çevresi olmuştur. Çorum ilinin yol güzergahı üzerinde bulunması tekke ve zaviyelerin kurulması için müsait ortam oluşmasına sebep olmuştur. Yol üstünde kurulan tekke ve zaviyeler yoldan geçen misafirlere ikram edilebilecek ve aç insanların doyurulabileceği mekanlardı.³⁶⁸ Böyle bir ortamda Çorum'da Türkleşme ve İslamlaşma adına güçlü yapıya sahip olan Elvan Çelebi Zaviyesi, Koyun Baba Zaviyesi ve Abdal Ata Zaviyeleri kurulmuştur.³⁶⁹

3.5.1. Çorum Hıdırlık

Anadolu'nun şehir ve kasabalarında toplum Hıdrellez etkinlikleri yapardı. Bu etkinliklerin yapıldığı yerlere Hızır a.s. geleceğini ve onların sorunlarına derman olacağını düşünürlerdi. Belli bir süre sonra insanlar Hızır (as)'a olan inancını somutlaştırmak için buraları kutsal mekâna çevirmişler ve bu şekilde hıdırlık gibi yapılar ortaya çıkmıştır. Şehir ve köy yakınlarında bulunan hıdırlık gibi yapılar diğer yerleşim yerlerine göre daha yüksek konumda bulunmaktadır. Bulundukları yer itibari ile bütün yapıları görecektek şekilde yapılmışlardır.³⁷⁰

Özellikle hıdırlık ile kale arasında önemli bir ilişki vardır. Hıdırlıklarda, kaleler de yüksek yerlerde ve birbirini görecektek şekilde kurulmuştur. Bir Hıdrellez etkinliğinde kale halkı da hıdırlık etkinliğinde olacağından dolayı kalenin güvenliğinin sağlanması için birbirine uyumlu yapılmışlardır. Kütahya ve Ankara hıdırlıkları kaleye yakın tepeliğin üzerinde kurulduğundan dolayı kale ve hıdırlık yapılarının en güzel örnekleridir.³⁷¹

İslamiyet'in getirmiş olduğu yeni bir yapı olan hıdırlık, Türk yapısına yeni bir mimari olarak katılmıştır. Şehrin hâkim tepelerinde kurulmuş olan hıdırlıklar ilk zamanlarda şehirlerden uzak bir yerdeyken zamanla şehirler bu kutsal mekânların etrafında toplanmaya başlamıştır. Bunlara örnek verirsek: Bursa hıdırlığı şehirden uzak Uludağ'ın eteklerinde bir yerde iken bir süre sonra şehir oraya yönelmiş ve hıdırlık Bursa'nın bir mahallesi olmuştur. Aynı Şekilde Niğde, Çankırı, Çorum illeri ve ilçeleri olan Mecitözü, Osmancık, Isparta da Yalvaç, Samsun da

³⁶⁸ Ahmet Yaşar Ocak, "Zaviyeler(Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme)", Vakıflar Dergisi Ankara, s.12, (1978), 248.

³⁶⁹ Aysemin Çanak, "Abdal Ata Zaviyesi", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2013), 2.

³⁷⁰ Hacı Ahmet Sezikli, *Şehrin Hafızası Hıdırlık Kültürü ve Çorum Hıdırlık Örneği*, (Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 32.

³⁷¹ Turan Gökçe, "Hızır İlyas Kültürünün Yerleşim Birimlerine Yansıması: Osmanlı Döneminde Anadolu Şehir ve Kasabalarında Hıdırlık", *Türkiye'de İslam ve Şehirleşme Tarihi*, ed: Mehmet Ali Beyhan, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012), 49-51-53.

Vezirköprü, İzmir de Seferihisar, Malatya da Darende gibi hıdırlıklar hala aynı adla devam eden hıdırlık mahalleleridir.³⁷²

Çorum Hıdırlığı merkeze yaklaşık 10 dakika yürüme mesafesinde olup şehrin batısında bir tepede bulunmaktadır. Hıdırlığın bulunduğu yerde Süheyb Ubeyd Gazi, Kerebi Gazi, İbn'i Sinan-ı Rumi gibi sahabeden önemli zatların kabirlerinin bulunduğu söylenmektedir.³⁷³

Türkiye Selçukluları zamanında buraya türbe inşa edilmiş, cami zaviye tesis edilmiş ve ziyarete gelen misafirlerin yemek ve konaklama ihtiyaçları içinde bir arazi vakfedilmiştir. Osmanlı döneminde Çorum Hıdırlığına Türbedarlık tahsis edilmiştir. Ayrıca hass-ı hümayun gelirlerinden üç yüz kuruş gelir tahsis edilmiştir. Bir süre sonra hıdırlığın olduğu yere Süheyb'i Rûmî zaviyesi yaptırılmıştır.³⁷⁴

Sultan II. Selim döneminde hıdırlık bölgesindeki arazilerin gelirlerinin bir kısmı Hıdırlığa vakfedilmiştir. II. Abdülhamit döneminde ise Çorum'un Hıdırlık bölgesinin yeniden yapılması için padişahdan yardım istenmiş ve padişah da Hıdırlığa doksan bin kuruş para yardımı yapmıştır. Bu yardımın yapılması ile hıdırlık bölgesine cami ve türbe inşa edilmiştir. Cami açılışı 1889 yılında olmuştur. Müftülüğün kayıtlarına göre caminin adı Süheyb-i Rûmî Camii'dir. Sonraki dönemde Hıdırlık Cami diye anılmıştır.³⁷⁵

Çorum'daki diğer bir Hıdırlık bölgesindeki Çorum'un Osmancık ilçesinde bulunduğu bilinmektedir. Osmancık ilçesindeki hıdırlık, Koyun Baba Zaviyesi etrafında şekillenmiştir. Koyun Baba'nın bir Kalenderi şeyhi olduğu düşünülmektedir. Koyun Baba'nın Bursa İnegöl'de çobanlık yaptıktan sonra rüyasında Hz. Ali'yi görmüş ve Hz. Ali'nin isteğiyle başlayan yolculuğa çıkmış ve yolculuğu Osmancıkta son bulmuştur. Koyun Baba Osmancık'daki Arafattepe'ye yerleşmiştir. Bu bölgeye II. Bayezid döneminde Koyun Baba'nın türbesi yapılmış ve bundan sonra burası hıdırlık mevkii olarak tarif edilmiştir.

XVI. yüzyıl Tahrir defterlerine göre Osmancık kasabasında 11 mahalleden birinin adı Hıdırlık'tır. Burası günümüzde de aynı adla varlığını sürdürmektedir. 1530 tarihli tahrir defterlerine göre burası kasabaya dâhil olduğunda 138 mücerred, 262 hane, 1 hatip, 9 imam, 3 türbedar ve 2 müezzinden oluşan bir yapı mevcuttu. Bu rakamlara bakarak 1500 kişilik kasaba nüfusunun %8,6'sının kasabaya sonradan birleşmiş olan Hıdırlık bölgesinde yaşadığı anlaşılmaktadır.³⁷⁶

³⁷² Gökçe, *a.g.e.*, 54-62.

³⁷³ Sezikli, *a.g.e.*, 34.

³⁷⁴ Sezikli, *a.g.e.*, 36.

³⁷⁵ Sezikli, 36.

³⁷⁶ Gökçe, *a.g.e.*, 68-69

3.5.2. Çorum Ulu Cami

Fethedilen şehirlerdemescid ve camilerin inşa edilmesi,Medine'ye hicret ettikten sonra Mescid-i Nebi'yi inşa ettiren Hz. Peygamber(sav) öncülüğünde başlamıştır. Bu sebeple Çorum da yapılan Ulu Cami halk nazarında dönemlere göre IV. Murad, Ulu Cami, Camikebir gibi isimlerle anılmıştır.³⁷⁷

Ulu Cami Çorum'un merkezinde Osmancık Caddesindedir. Kesin olmamakla beraber caminin Selçuklu sultanıIII. Alaeddin Keykubad (1298-1302) dönemindeki Azatlı kölesi Hayrettin'e yaptırıldığı bilinmektedir. Çorum Ulu Cami Osmanlı döneminde küçük kıyamet diye bilinen bir depremde kullanılamaz hale gelmiştir. Sonrasında burası Mimar Sinan tarafından yeniden tamir edilmiştir.³⁷⁸

III. Murad (1574-1595) döneminde caminin adı Sultan Muradı Salis Camisi diye söylenmeye başlamıştır. Dördüncü Murad (1623-1640) döneminde de sultan Erivan seferine giderken Çorum'un Bağzık köyünde konakladığı vakitlerde bu camiyi tekrar yaptırmış ve yanına arakat ile birlikte medrese yapmıştır. Caminin adı yine değişmiş bu sefer Sultan Muradı Rabi Camisi ismiyle adlandırılmıştır. 1786/87 senesinde yine deprem sebebiyle camikullanılamaz hale gelmiş sekiz sene böyle kalmıştır.

1801/02 de Yozgatlı Çapanoğlu Süleyman Bey tarafından eskiden olduğu gibi dokuz kubbeli olarak tamire başlanmış fakat Süleyman beyin vefat etmesi nedeniyle caminin tadilatı yarıda kalmıştır. Bunun üzerine Süleyman Bey'in oğlu Abdulfettah Bey, camiyi yeniden tamirata başlamıştır. Fakat babasının yaptığı gibi dokuz olarak değil ahşaptan tek kubbe şeklinde 1810/11 yılında bitirilmiştir. Bugünkü son hali ise İkinci Meşrutiyetten sonra yapılmıştır. Camin avlusuna yapılan medreseler ve Hacı Hasan Paşa'nın yaptırdığı kütüphane Cumhuriyetin ilanına yakın zamanlarda yıkılmıştır. Caminin içindeki minberin kapısındaki kabartma yazılar 1307/08 senesinde yapılmıştır. Minberin içeriye caminin tamamlandığında konulduğu düşünülürse 1301/02 de sultan Selçuklu Hükümdarı III. Alaeddin Keykubad zamanında yaptırıldığı kabul edilebilir. Yani 1307/08 tarihlerinde cami tamamlanmıştır.³⁷⁹

3.5.3. Çorum Kalesi ve Camii

Çorum kalesi şehre hâkim bir tepenin üzerindedir. İç kalenin inşası ile ilgili kitabe vb. bir şey bulunmamaktadır. İç kalenin Anadolu Selçuklu ya da Danişmendliler döneminde yapıldığı

³⁷⁷ Ali İlica, "Çorum Vakıfları", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Udağ Üniversitesi, 2001), 40

³⁷⁸ Mehmet İhsan Sabuncuoğlu, *Çorum Tarihine Ait Derlemelerim*, (Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2015), 27-28.

³⁷⁹ Sabuncuoğlu, a.g.e., 29.

düşünülmektedir. Kaleyi Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın yaptırdığı Evliya Çelebi'de söylenmektedir.³⁸⁰

Kaleyle ilgili diğer rivayet ise kalenin Bizans'tan kaldığı fakat XI. yüzyılda gerçekleşen selle kalenin yıkıldığı daha sonra da Türkler tarafından inşa edildiği söylenmektedir. İç kale kısmı günümüze kadar ulaşmış ve sağlam kalan Türk kalelerinden biridir. Çorum'un güneyinde bulunan kale kare planlı bir kaledir. Fazla yüksek olmayan bir tepede olup günümüzde şehrin genişlemesiyle şehir içinde kalmıştır.³⁸¹

Kale içinde Selçuklular tarafından inşa edildiği düşünülen, Alaaddin Mescidi olarak da bilinen mescid vardır. Selçuklular döneminde Çorum cami ve kale gibi yapılar etrafında toplanma göstermiş ve bu gelişme de Cumhuriyet dönemine kadar devam etmiştir.

3.5.4. Elvan Çelebi Zaviyesi

Elvan Çelebi, XIII. yüzyılın başlarında Moğol baskısından kaçarak Orta Anadolu'ya yerleşmiştir. Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması adına son derece mühim olan bu zaman diliminde Anadolu'ya gelen Elvan Çelebi ve ailesi devrin sosyal, siyasi ve dini hareketleri içerisinde yer almışlardır. Elvan Çelebi ve ailesi büyük bir Türkmen şeyh ailesine mensuptur. Babası Aşık Paşa(ö.1332)³⁸², XIV. yüzyıl Anadolu tasavvuf yaşamının ünlü simalarındandır. Dedesi Orta Anadolu'da kurulan Karamanoğlu Beyliğinin kuruluşunda adı geçen Muhlis Paşadır. Büyük Dedesi ise Babai isyanı(1240) olarak bilinen sosyal-dini kalkışmanın başı olan Baba İlyas-ı Horasanidir.³⁸³

Devrin genel özelliği olan kaynak yetersizliği problemi Elvan Çelebi'nin hayatıyla ilgili de geçerlidir. Elvan Çelebi de ailesinin tarihi hakkında yazdığı *Menakıbu'lKudsiyye Fi Menasibi'lÜnsiyye* kitabında bilinenler dışında fazla bir şey söylemez.³⁸⁴ Elvan Çelebi'yle aynı sülaleden gelen Aşıkpaşazade'nin söylediğine bakılırsa Elvan Çelebi'nin Şeyh Süleyman veya Selman adında da bir kardeşi vardı.³⁸⁵ Buna ek olarak, Aşık Ali Paşa'nın sadece iki çocuğu olmadığı, Kırşehir'de türbesinde bulunan bir mezar kitabesinde Can adında üçüncü bir oğlunun bulunduğu görülmektedir.³⁸⁶

³⁸⁰ Evliya Çelebi, 493.

³⁸¹ Ali Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri*, (Ankara: TTKY, 2001), 66.

³⁸² Aşık Paşa ünlü Türk mutasavvafı ve şairidir. Detay için bkz. Günay Kut, "Aşık Paşa", TDVİA, c.4, (İstanbul: TDVY, 1991), 1-3.

³⁸³ Ahmet Yaşar Ocak, "Elvan Çelebi", TDVİA, (İstanbul, TDVY, 1995), 63.

³⁸⁴ Elvan Çelebi, *Menakıbu'lKudsiyye Fi Menasibi'lÜnsiyye*, haz. İsmail Erünsal-Ahmet Yaşar Ocak, (Ankara: TTKY, 1994); Ahmet Yaşar Ocak, "Baba İlyas'tan Elvan Çelebi'ye, Elvan Çelebi'den Aşıkpaşazade'ye: Orta ve Yeni Çağlar Türkiye'sini Etkileyen Önemli Bir Sufi Aile, Uluslararası Horosan'dan Anadolu'ya İrfan Geleneği: Elvan Çelebi Sempozyumu/ 2-4 Ekim 2020 Bildiriler Kitabı, ed: Zekeriya Işık-Tuğba Gülen, (Çorum: 2020), 5.

³⁸⁵ Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşazade Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın, 2013), 18.

³⁸⁶ Elvan Çelebi, a.g.e, 21.

Elvan Çelebi'nin doğum tarihi bilinmemekle beraber Semavi Eyice Kırşehir'de doğmuş olabileceğini belirtmektedir.³⁸⁷ Aşık Paşa Kırşehir'de yaşayıp öldüğüne göre Elvan Çelebi ve kardeşleri de yine Kırşehir'de doğmuş olmalıdırlar. Sivas Hükümdarı Köse Peygamber lakaplı Eretna Beyinin veziri Alaaddin Ali Şah Rumi, Elvan Çelebi'nin amcazadesi olduğundan buradaki zaviye ve imarethanenin idaresi ve masraflarının karşılanması için bir arazi ve değirmen vakfettiği söylenmektedir. Ayrıca Elvan Çelebi köyünün olduğu bu bölgeyi Muhlis Paşa'nın evlatlarına vakfetmiştir. Bu nedenle Elvan Çelebi soyundan gelenler uzun yıllar burada ikamet etmiş ve maiyetlerini temin etmişlerdir.³⁸⁸

Elvan Çelebi köyünde Anadolu Türklüğü'nün en eski izlerini taşıyan zaviye bulunmaktadır. Köyün giriş kısmında düzlük alanda yer alan bu tarihi yapının bir de hamamı olduğu halk arasında konuşulmaktadır. Gerçektende mahalle arasında bir hamamın var olduğu fakat bunun zaviye ile yapıp yapılmadığı tespit edilememektedir. Elvan Çelebi vefatına kadar bu topraklarda yaşamış ve yine bu topraklarda vefat etmiştir.³⁸⁹

Elvan Çelebi Zaviyesi daha önce de belirttiğimiz gibi Bizans dönemindeki Evkatiye'nin bulunduğu şehrin olduğu yerdir. Elvan Çelebi Bizans döneminin ilk zamanlarından itibaren çok mühim bir Hristiyan ziyaretgahı olmuştur. Azizlerden Theodoros, IV. yüzyılın başlarında ölünce Eusebia isimli bir kadın ondan kalan kutsal eşyaları şimdiki Elvan Çelebi Zaviyesi'nin olduğu yere getirmiş ve kısa zamanda burası kutsal, kerametler gösterilen bir mekân olarak halk arasında yayılmaya başlamıştır.³⁹⁰ Bu ziyaretgahın yanında V. Yüzyılda manastır kurulmuş ve köyün idaresini alarak burayı şehir olarak değiştirmiş, öncelikle Amasya'ya bağlanan psikoposluk daha sonra kendi başına bir psikoposluk olmuştur.³⁹¹

Anlaşıldığına göre Bizans döneminde Theodoros'un kutsal kalıntılarıyla değer bulan bu bölge, bölgenin XI. yüzyılda Türkler tarafından ele geçirilmesiyle Elvan Çelebi'nin mekânı olmuştur. 1318 yılında da Bizans dini teşkilatından silinen Evkatiye 1398 yılında Osmanlı idaresine geçmiştir.³⁹²

Elvan Çelebi Zaviyesi'nin Çorum'un Amasya bağlantı yolu üzerinde olması sebebiyle birçok seyyahında uğradığı bir mekan olma özelliğine sahip olmuştur. 1555 yılında Kanuni Sultan Süleyman ile Amasya'da görüşmek için elçiler heyeti ile yola çıkan ünlü Alman seyyah HansDernschwam, Elvan Çelebi Zaviyesi hakkında oldukça tafsilatlı bilgilere

³⁸⁷Eyice, 217.

³⁸⁸ Ahmet Yaşar Ocak, "Elvan Çelebi Zaviyesi ve Vefailik Tarikatı", Türk Kültür Tarihi içinde Çorum Sempozyum Tebliğleri 26-27 Temmuz 1991, 121; Ethem Erkoç, *Sahabe Evliya Ulema Yurdu Çorum*, (Çorum, Lider Matbaacılık, 2008), 122

³⁸⁹ Semavi Eyice, "Elvan Çelebi Zaviyesi", TDVİA, c.11, (İstanbul: TDVİA, 1995), 65.

³⁹⁰Eyice, a.g.m., 65.

³⁹¹ Mehmet Azimli, "Bir Alman Seyyahın Gözüyle Elvan Çelebi: HansDernschwam", Uluslararası Horosan'dan Anadolu'ya İrfan Geleneği: Elvan Çelebi Sempozyumu/ 2-4 Ekim 2020 Bildiriler Kitabı, ed: Zekeriya Işık-Tuğba Gülen, (Çorum: 2020), 64.

³⁹² Erkoç, a.g.e., 123.

seyahatnamesinde yer vermiştir.³⁹³ Dernschwam, 5 Nisan tarihinde Elvan Çelebi'ye ulaştıklarını belirttikten sonra şöyle der:

Dervişlere barınak olan bu tesisten dolayı buraya tekke derler. Burası Dervişlere mahsus bir nevi manastır ve inziva yeridir. Bu Elvan Çelebi denilen köyde ahşap bir mescid vardır. Bizde bunun yanında konakladık. Buraya dervişler duvarlarından anlaşıldığı gibi eski yapıtlardan söktükleri taşlardan itinasız kagir bir ibadet yeri yapmışlardır...³⁹⁴

Alman seyyah Dernschwam'ın Elvan Çelebi Zaviyesi hakkındaki bu kayıtları son derece mühimdir. Yine Türk coğrafyacısı Kâtip Çelebi de Cihannuma adlı eserinde burasıyla ilgili olarak kısaca şu bilgiyi verir:

*“Çorum'dan bir merhale şarkta Şeyh Elvan tekkesi vardır. Azim ziyafethanedir ve misafire riayet ederler.”*³⁹⁵ Evliya Çelebi 1647'de Erzurum istikametinden İstanbul'a dönerken buraya uğramış ve tekkeye şu şekilde değinmiştir: *“Bu Çorum kurbünde Şeyh Elvan Çelebi bin Aşık Paşa ziyaretgahı vardır. Kendisi Orhan Gazi meşahiyindendir, birçok telifatı vardır.”*³⁹⁶

Elvan Çelebi'nin ölüm tarihi net olarak bilinmemektedir. Menakıbu'lKudsiyye adlı eserin bitiş tarihini 760(1358-59) olarak söylemiştir. Bu kayda bakılarak onun bu tarihten birkaç yıl sonra vefat ettiği söylenebilir.³⁹⁷ Mezarı ise Elvançelebi köyündeki zaviyenin içindeki türbede bulunmaktadır.³⁹⁸ Günümüze gelindiğinde Elvan Çelebi Zaviyesi, köyün camisi olarak kullanılmaktadır. Geniş bir bahçenin içerisindeki taş ve tuğla karışımı malzemeyle yapılmış olup üst tarafı kiremit kaplı bir çatı ile kaplıdır. Esas binada ve avlu duvarında İlkçağ'a ait işlenmiş parçalar vardır. Bu zaviyeye ait değerli ve güzel künde-kari kapı kanatları Çorum Müzesi'nde koruma altına alınmıştır.³⁹⁹

Türkleşme ve İslamlaşma adına Anadolu'da kurulan zaviyelerin en güzel örneklerinden biri olan Elvan Çelebi Zaviyesi oradan gelip geçenlere hizmet etmek amacıyla kurulmuş

³⁹³HansDernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 270-276.

³⁹⁴Dernschwam, a.g.e., 270.

³⁹⁵Kâtip Çelebi, *Kitab-ı Cihannuma*, Tıpkı Basım, 625.

³⁹⁶ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, yay. haz. Seyit Ali Kahraman, c. II, (Ankara: TTKY, 2013), 350a.

³⁹⁷ Ocak, a.g.e.63.

³⁹⁸Elvançelebi Türbesi halk tarafından hala önemli görülmekte ve ziyaretçisi eksik olmaktadır. Çeşitli hastalıklara düçar olan hastalar şifa bulmak, çocuğu olmayanların arzularının yerine gelmesi ve deliren insanların akıl sağlıklarına kavuşabilmek amacıyla adak ve kurbanlıklar burada kesilmektedir. Ayrıca bu türbede bu tarz hastaların kabrin yanında yatarak şifa aradıkları da gözlemlenmektedir.

³⁹⁹Eyice, a.g.m, 66.

birmüessesedir. Ayrıca buranın Türk Tarihi açısından önemli olan Aşık Paşa soyunun baba ocağı olması açısından da farklı bir değeri daha vardır.⁴⁰⁰ (Bkz. Resim IV-V)

3.5.5. Abdalata Zaviyesi

Çorum, Osmancık, İskilip, Amasya ve Tokat çevresinde oldukça fazla tekke ve zaviyeye rastlanmaktadır. Semavi Eyice'nin yaptığı araştırmayı göz önüne alacak olursak, sadece Mecitözü yakınında 1:800.000'lik haritaya bakıldığında yer adlarından anlaşılacağı üzere bölgenin tekke ve zaviye bakımından ne kadar zengin olduğu ortaya çıkmaktadır.⁴⁰¹

1071 yılından sonra Anadolu'ya göç dalgalarının başladığını ve Moğol istilasıyla birlikte de bu dalgaların bir hayli yoğunlaştığını daha önce belirtmiştik. Anadolu'ya gelen bu göçmen topluluklar arasında babalar, dervişler, şeyhlerinde mevcut olduğunu da daha önce belirtmiştik. İşte bu sufi gruplar arasında yer alan ve Horasan Erenleri olarak da isimlendirilen şahıslardan bir tanesi Abdalata'dır. Horasan Erenlerinden olduğu söylenen Abdalata'nın dini menşei ve kimliğide bir nevi ortaya çıkmış olmaktadır.⁴⁰² Abdalata'nın ismindeki Ata kelimesi bize kendisinin Orta Asya kökenli olduğunu ve Yesevi dervişi olma özelliğini göstermektedir.⁴⁰³

Abdalata Zaviyesini değerlendirmeye geçmeden önce aklımıza Abdalata kimdir sorusu gelmektedir. Abdalata Çorum Merkez il sınırlarının güney kısmında kendi adıyla bilinen Abdalata köyünde özel türbesinde medfundur. Türbe kısmı caminin yanında yer almaktadır. Daha sonraki zamanlarda kendisinin adını taşıyan bir zaviye yaptırılmış ve bu zaviyeye ait pek çok vakfiye bulunmaktadır.

Çorum Şer'iyye sicilinde "Yakacık karyesinde def'n-i hak-ı ıtrnak olan Abdalatakuddisesırruhu'l-aziz" şeklinde kaydedilmiştir. Abdalata sülalesi bu köye 600/1204 tarihinde yerleşmiş ve buraya mescit ve tekke kurulmasına vesile olmuştur. Abdalata'nın vefatının ardından onun torunu Seyyid Mehmet b. Recep bu zaviyeye yeni vakıflar kazandırmıştır.⁴⁰⁴

Eski adıyla Yakacık köyü olarak bilinen medfun olan dört ulu zattan birisinin Ali İzzet Efendi tarafından Erdebili olarak tanıtılması dikkate şayandır. Erdebil, İran'ın kuzeyinde yer alan

⁴⁰⁰ Zehra Efe-Mehmet Azimli, "Elvan Çelebi'nin Yaşadığı Zamanda Siyasi Yapılanma", "Bir Alman Seyyahın Gözüyle Elvan Çelebi: HansDernschwam", Uluslararası Horosan'dan Anadolu'ya İrfan Geleneği: Elvan Çelebi Sempozyumu/ 2-4 Ekim 2020 Bildiriler Kitabı, ed: Zekeriya Işık-Tuğba Gülen, (Çorum: 2020), 72-81.

⁴⁰¹ Eyice, 240.

⁴⁰² Ali İzzet Efendi Tezkire-i Makamat isimli eserinde Abdal Ata türbesinde medfun olan bir kişinin Erdebili olduğunu yazmıştır. Fakat resmi belge ve arşivlerde bununla ilgili belge yoktur. Bkz. Ali İzzet Efendi, *Tezkire-i Makamat*, sadeleştiren Ethem Erkoç, (Ankara: Varan Matbaacılık, 2007), 53.

⁴⁰³ Çanak, a.g.t, 15.

⁴⁰⁴ Erkoç, a.g.e., 310.

bir Azeri kentidir.⁴⁰⁵ Böylece aynı köyde aynı türbede yatan Abdalata ve diğer zatlarında İran kökenli Horosan Erenlerinden olmaları yüksek bir ihtimal olarak karşımıza çıkıyor. Moğol istilasının gerçekleştiği dönemlerde Horosan ve Erdebil civarından pek çok dervişin Anadolu'ya geldiği zaten malumdur.

Abdalata zaviyesiyle ilgili vakfiyelerde pek çok bilgi olmasına rağmen Abdalata'nın zatı ile ilgili elimizde pek de bilgi bulunmamaktadır. Asıl isminin Abdalata olup olmadığı hakkında da kesin bir bilgi yoktur. "Abdal" sözcüğü tasavvufi bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Abdal, nefsinin Dünya kaygısından kurtararak kendini Hak yoluna adanmış ricalu'l-gayb şeklinde tanımlanan evliya zümresinde yer bulmuş sufi veya erenler için kullanılan bir terimdir.⁴⁰⁶

"Abdal" tabiri XII. ve XVII. yüzyıllardan itibaren İran edebi metinlerinde "derviş" manasında kullanılmıştır. Ayrıca yine İran'da kalendere benzeyen dervişler içinde Abdal ifadesi kullanılmıştır. Daha sonraki dönemlerde bu tabirin İran'dan Anadolu'ya geçtiği görülmektedir. XVII. yy itibarıyla da Anadolu'da "Abdal" lakaplı zatların çoğaldığı görülmektedir.⁴⁰⁷ Abdalata'nın isminde yer alan "Ata" Kelimesi, eski Türklerde baba, dede, cet, büyük baba gibi aynı soydan gelip daha önce yaşamış kişiler olarak kullanan bir tabirdir.⁴⁰⁸

Abdalata zaviyesi ve köyü hakkında en tafsilatlı bilgileri Neşet Köseoğlu Çorum tarihi açısından en değerli kaynakların başında gelen Çorumlu dergisindeki Tarihte Çorum Köyleri: Abdalata isimli yazısında ele almıştır.⁴⁰⁹ Köseoğlu Çorumlu dergisinin 3. Sayısında 826/1423 tarihli vakfiyeye dayanarak Abdal Ata'yla ilgili "Seyyidu'l-meşayih" ifadesini kullanırken⁴¹⁰, 14. sayıda 868/1464 tarihli vesikada zaviyeden bahsederken "Abdalata b. Şeyh Toklu b. Abdulburhan zaviyesi" şeklindeki ifadeyi kullanmıştır.⁴¹¹

AbdalataZavivyesi için Çorum'daki zaviyeler içerisinde gerek vakıflarının zenginliği gerekse de inşa edildiği tarih bakımından en önemli zaviye sıfatını verebiliriz. Zaviye'nin kurucusu yukarıda zikrettiğimiz gibi Abdalata olsa da zaviyenin esas gelişimi İlyas b. Burhan b. Şeyh Mahmud'un postnişin olduğu dönemde gerçekleşmiştir.⁴¹² İlyas Efendi zaviye için geniş araziler satın alarak vakfetmiş, elde edilen gelirin beşte biri kadar olan miktarına ailesinden gelen zaviyedara verilmesini şart koşmuştur.⁴¹³ Ancak zaviyeye bağış yapanlar bağış

⁴⁰⁵ Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Erdebil", TDVİA, c.11, (İstanbul: TDVY, 1995), 276-277.

⁴⁰⁶ Süleyman Uludağ, "Abdal", TDVİA, c.1, (İstanbul: TDVY, 1988), 59-61.

⁴⁰⁷ Abdal kelimesinin detaylı kullanımı için bkz. Orhan Köprülü, "Abdal", TDVİA, c.1, (İstanbul: TDVY, 1988), 61-62.

⁴⁰⁸ İlhan Ayverdi, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, (İstanbul: Kubbealtı Yayınevi, 2006); Coşkun Alptekin, "Ata", TDVİA, c.4, (İstanbul: 1991, 32-33)

⁴⁰⁹ Neşet Köseoğlu, "Tarihte Çorum Köyleri: Abdalata", Çorumlu Dergisi, yıl.2, sy.14, (1939), 416-427.

⁴¹⁰ Neşet Köseoğlu, "Yer Adları" Çorumlu, sy.3, (1938), 100.

⁴¹¹ Köseoğlu, Çorum Köyleri, 416.

⁴¹² Ahmet Cahid Haksever, "Çorum'da Bektaşî Zaviyeleri: Tarihi Süreçler ve Fonksiyonları, Ekev Akademi Dergisi, yıl: 12, sy.36, (2008), 71.

⁴¹³ Köseoğlu, Çorum Köyleri, 417.

şartlarında bu şerhi koydurmazsa zaviyedar buradan bir pay alamamaktadır. Vakıf için bu şerhi koydurmayan bazı bağışçılar, bağışlarının doğrudan bölgedeki fakirlerin doyurulması, ihtiyaç sahiplerinin ihtiyacının giderilmesi ve yoldan geçen yolcuların iâşe ve ibateleri için kullanılmasını istemişlerdir.⁴¹⁴

Abdalata Zaviyesi, fakir-yoksul doyurmak, yolculara hizmet etmek gibi görevlerinin yanı sıra doğal afetlerde halkın yanında olarak onların yaralarını saracak icraatlerde de bulunmuştur.

Zaviyenin kendisinin de hasar gördüğü 1619'da yaşanan sel olayında Abdalata köyünde üç tane köy kalmıştır. Köyün böylesine büyük bir felaket sonucu tekrardan mesken haline gelmesi ve eski halini alabilmesinde zaviyenin rolü çok büyüktür.⁴¹⁵Yürütülen bu güzel faaliyetin yanında zaviyede çocuklara ahlak ve maneviyat eğitimini de içine alan eğitimler verilmiştir. 1581 yılı itibarıyla medrese görevi de gören zaviyenin müderrisi Muhyiddin Efendi olmuştur.⁴¹⁶

Bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşması adına büyük faaliyetlerde bulunan AbdalataZaviyesi'nden günümüzde pek fazla eser kalmamıştır. Caminin doğu tarafında bulunan mezarlık sınırları içinde sadece temel izleri bulunmaktadır. Tarihi cami ve hemen bitişiğindeki türbe ise korunarak bu tarihe kadar gelebilmiştir. Türbenin içerisinde dört tane sanduka bulunmaktadır. Caminin kiblesinin tarafında Şeyh Burhan, yanında Şeyh Recep, onun yanında Emir Seyit ve kapıya en yakın konumda ise Abdalata'nın mezarları bulunmaktadır.⁴¹⁷

Verimli araziler üzerine kurulmuş olan Abdalata köyü zamanla gelişmiş ve ziraat ve tarım mahsüllerinin çokça üretildiği köy haline gelmiştir. Köy halkı ve çevre insanı Abdalata'ya hala büyük bir ihtiram göstermekte, köy camisinin ve türbenin bulunduğu yerde belirli periyotlarla kurban kesilip yemekler ikram edilmektedir. (Bkz: Resim 6)

3.5.6. Koyun Baba Zaviyesi

Koyun Baba Zaviyesi, Çorum'da Türkleşme ve İslamlaşma adına faaliyetlerde bulunan zaviyelerden bir tanesidir. Zaviyenin kurucusu olan Koyun Baba, Menakıb-ı Koyun Baba isimli eserde belirtildiğine göre "Seyyid" olup Hz. Hüseyin'in neslinden İmam Rıza'nın onikinci oğludur. Doğum yeri Horosan olan Koyun Baba'nın gerçek adı Ali'dir. Rüyasında Hz. Peygamber'den aldığı bir işaretle Mekke ve Medine'ye daha sonra da Anadolu'ya hareket

⁴¹⁴ Köseoğlu, Çorum Köyleri, 417.

⁴¹⁵ Haksever, a.g.m, 71.

⁴¹⁶ Köseoğlu, Çorum Köyleri, 424-425.

⁴¹⁷ Erkoç, a.g.e., 317.

etmiştir. Önce Bursa şehrinde Melemen'e gelmiş ve yerleşmiş, orada tanınıp kendisine ilgi ve alaka artınca rahatsız olup Osmancık'a taşınmıştır.⁴¹⁸

Evliya Çelebi, Koyun Baba ile Hacı Bektaş-ı Veli'yi(ö.1271) irtibatlandırmıştır. Bu bağlantıyı şu ifadelerle kurmuştur:

Hazretin Hacı Bektaş-ı Veli'den aldıkları fakirlik nişanelerinden hırka, seccade, tabl, alem, kudüm, palheng, asa ve tac saklıdır..." Eserinde "...Hacı Bektaş ile Horasan'dan ta Anadolu'ya gelinceye kadar gece gündüz yirmi dört saatte bir koyun gibi meleyişi imiş ki, bu hareket her gün aynı saatte olur, hiç değişmezmiş. Bundan başka daha çeşitli olayları vardır" der.⁴¹⁹

Ancak şu bir gerçek ki Koyun Baba ile Hacı Bektaş'ın birbirleriyle karşılaşp görüşmeleri tarihi açıdan pek mümkün değildir. Çünkü Hacı Bektaş-ı Veli 1270 yılında vefat etmiş Koyun Baba ise 1467'de vefat etmiştir. Evliya Çelebi, Koyun Baba'nın üveysi yönü ve hakkındaki menkıbevi anlatımlardan dolayı her iki zatın görüştüğünü aktarmış olmalıdır.⁴²⁰

Koyun Baba Osmancık'a geldiğinde kendisine şeyhinin ismi sorulunca Üveysi olduğunu dile getiren şu manzumeyi dile getirmiştir:

"Benim mürşidimi sormak ne hacet,

HabibullahDirir ol tac-ı ümmet.

Bila- vasıta oldum ondan irşad

Dil-i viranemi ol kıldı abad.

Tasarrufu bu beldenin bana hem

*Virildi destur oldu size hem.*⁴²¹

Evliya Çelebi, bunun dışında zaviye ve müdavimleri hakkında *"Bütün Bektaşiler halk arasında kötülenir. Fakat bu Koyun Baba dervişleri koyun ve kuzu gibi meler, halim, selim, iyi huylu, bekar Allah'ı bilir, Ehl-i Sünnet ve'l-cemaatten, namazlarını kılar, dindar kimselerdir..."*⁴²² ifadelerini kullanırken bu dönemdeki Bektaşilerin sosyo-kültürel yapılarına da değinmiştir. Koyun Baba Zaviyesi her ne kadar ticaret yolunun üstünde bulunsa da Evliya Çelebi yöre halkının fakir ve yoksul olduğunu söylemektedir. Zaviye, yolcuların barındırılması, fakirlerin gözetilmesi, ziraatın düzenlenmesi gibi devlet otoritesinin bölgede

⁴¹⁸ Anonim, *Menakıb-ı Koyun Baba(Osmancık'ta Erenler Durağı Koyun Baba)*, haz. M. Şakir Çıplak, (İstanbul: Horosan Yayınları, 2001),

⁴¹⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c.2, 525.

⁴²⁰ Haksever, a.g.m., 78.

⁴²¹ Erkoç, a.g.e., 552.

⁴²² Evliya Çelebi, aynı yer.

hissettirilmesi bakımından son derece önemli vazifeler üstlenmiştir.⁴²³ Evliya Çelebi, Koyun Baba'nın türbesiyle ilgili şunları söyler:

Koyun Baba buraya defnedilmiştir. Sonra Sultan Bayezid Veli, Koyun Baba'yı Kadir gecesinde görüp, vasiyeti üzerine bir yüksek kubbe, bir cami-i şerif, şanlı dervişler için meydan, bir yemek ve ziyafet evi, konuklar için misafirhane, birçok odalı mutfak, kiler yaptırmış, bu hayır binaları baştan başa kurşunla örtülmüştür.⁴²⁴

Evliya Çelebi, tekkeyi "Mutfağında gece gündüz nimet eksik olmaz" şeklinde tanımlar ve külliye bütünü ayrıntılarını anlatır:

Hakir, önce bu şehre girdiğimde, yüksek yerdeki mevkiye edep ile varıp, eşîğini öperek Es-selamualeyk diyerek türbeye girdim. Onun mübarek ruhu için hatmi şerife başladım. nurlu kubbesi misk ve anber kokusuyla dolu olduğundan tüm ziyaretçilerin beyinlerini kokulandırır. Her ziyaretçiye tekkede kalan fukara ve türbedarları, gül suyu serperler.

Mübarek bedeni üzerindeki Bektaşî sikkesini başıma geçirdim. O anda gözlerimden ve kulaklarımdan bir saat kadar yaş akıttıktan sonra gözlerim Arap meşalesi gibi aydınladı. Zira Karadeniz mıntıkasında kaldığımda gözlerimin nuru azalmıştı.⁴²⁵

Fatih Sultan Mehmet ve II. Beyazıt döneminde faal olan Koyun Baba, bu sultanlardan itibar görmüştür. Uzun Hasan'a karşı yapılan seferde Koyun Baba'nın yanına uğrayan Fatih Sultan Mehmet, Koyun Baba'ya sefer dönüşünde nerelerin vakfedilmesini istediğini sormuştur. Koyun Baba'da Kızılırmak üzerinde bir köprü yapılmasını istemiş, kışlak ve yaylak olarak kullanılan arazilerden vergi alınmamasını talep etmiştir. Padişahın vefatından sonra Koyun Baba'nın isteği olan köprü, Sultan II. Beyazıt tarafından inşa edilmiştir.⁴²⁶

Koyun Baba Tekkesi'ndeki kitabelerden türbenin 874/1469 tarihinde yapıldığı, tekkenin diğer kısımlarının ise 963/1558 tarihinde tamamlandığı anlaşılmaktadır. Koyun Baba'nın vefatının ardından yapılan türbenin yanın da bir cami, dervişler için meydan, bir ziyafet evi, kervansaray, mutfak ve kilerden söz edilir. Hatta bunları Sultan Beyazıt'ın yaptırdığı rivayeti halk arasında yaygınlaşmıştır.⁴²⁷ Günümüzde Osmercık-İstanbul yolu üzerinde bulunan Koyun Baba türbesi ziyaretçilerin uğradığı tarihi bir mekân olarak dikkat çekmektedir. (Bkz: Resim VII-VIII)

⁴²³ Evliya Çelebi, 524.

⁴²⁴ Evliya Çelebi, aynı yer.

⁴²⁵ Evliya Çelebi, aynı yer.

⁴²⁶ M. Şakir Çıplak, Menakıb-ı Koyun Baba, 11-12.

⁴²⁷ Erkoç, a.g.e., 560-562.

3.5.7. Demirşeyh Zaviyesi

Demirşeyh, XIII. yüzyılda Çorum ve çevresine gelen ilk alperenlerdendir. Gerçek ismi Mehmet'tir "Demir Şeyh" ismi kendisi öldükten sonra verilmiş olup, bu ismi rivayete göre türbesinde yer alan yekpare demirden almaktadır. Kendisi Sarışeyh ve Aşık Paşa'nın halifelerindendir ve Balışeyh'in ise küçük kardeşidir. Bizans döneminde Çorum'un Sungurlu ilçesindeki kendi ismiyle bilinen köye gelmiştir. Sungurlu ve çevresinin Türklerin eline geçmesinden sonra Demirşeyh türbesi yapılmıştır. Türbenin yanında tekke bulunmaktadır.⁴²⁸

Demir Şeyh Zaviyesi oldukça büyük arazilere sahip olmuş ve Osmanlı idaresi tarafından da desteklenmiştir. 905/1500 tarihinden itibaren 300 yıl Karakeçili ve Eşmedağı Deresi öşür vergilerini toplama yetkisi zaviyenin elinde olmuştur. Vakfedilen geniş topraklardan yeteri miktarda verim alınabilmesi için gerekli hususlardan biri su ihtiyacının karşılanabilmesi için gerekli çalışmaları yapmak zaviyelerin görevlerinden bir tanesi olmuştur. Özellikle bu bölgede sulama kanalları ve çeşmeler inşa edilmiş, zaviye bölgedeki önemli görevlerden birini yerine getirmiştir.⁴²⁹

Demirşeyh Zaviyesi Çorum'daki diğer zaviyeler gibi merkezden uzak kurulmuş icra ettiği faaliyetlerle halkın eğitim yönünde gelişmesine katkı sunmuştur. Zaviyeye gelen çocuklar, eğitim-öğretimle beraber tasavvufi eğitimden de geçmişlerdir. Demirşeyh Zaviyesine zaviyedar olan kişi, zaviyenin gelirinden yıllık 100 kuruş almış, bu vazifesinin yanında çiftçilikle de uğraşmıştır.⁴³⁰

⁴²⁸ Ali İzzet Efendi, *Tezkire*, 76.

⁴²⁹ Korkmaz, *a.g.t.*, 123.

⁴³⁰ Korkmaz, *a.g.t.*, 123.

SONUÇ

Tarih öncesi ve tarih sonrası çağlarda birçok medeniyete ev sahipliği yapmış Anadolu coğrafyası, İslamiyet'in doğuşundan itibaren Müslümanların ilgi ve alakasını çekmiştir. Hz. Ömer, Hz. Osman dönemlerinde yapılan fetih hareketleriyle Müslümanlar ve Anadolu'nun hâkimi Bizans arasındaki ilişkiler alevlenmiştir. Bu dönemde Anadolu üzerine fetih hareketleri yapılmışsa da bu taarruzlar kalıcı etkiye sahip olamamış ve İslamiyet Anadolu'da yayılamamıştır.

Büyük Selçuklu Devleti kurulmadan önce Çağrı Bey'in Anadolu üzerine yapmış olduğu keşif gazaları diyebileceğimiz hareketlerle Türkler Anadolu'nun kapısında kendilerini iyiden iyiye hissettirmeye başlamıştır. Daha sonraki yıllarda Türklerin Anadolu sınırlarında Büyük Selçuklu Devleti'ni tesis etmesi Anadolu'nun Müslümanların hakimiyetine girme sürecidebaşlamıştır. Büyük Selçuklu sultanlarından olan Tuğrul Bey, Alparslan, Melikşah gibi cesur sultanlar Anadolu'nun fethini sistemli hale getirmişlerdir.

1071 yılına gelindiğine sistemli bir şekilde Anadolu'yu fetih hareketlerini sürdüren Sultan Alparslan komutasındaki Türkler, Malazgirt'te gerçekleşen savaşta Bizans İmparatorluğuna karşı çok önemli bir zafer kazanmıştır. Bu zafer Türk İslam tarihinde İstanbul'un fethine kadar uzanacak serüvenin ilk adımı olmuştur. Sultan Alparslan, savaş sonunda Bizans İmparatorluğuyla ağır bir anlaşma yapmış, imparatoru esir almış ve onu fidye karşılığında serbest bırakmıştır.

1071 Malazgirt zaferiyle beraber Anadolu'nun kapısı Türklere tamamen açılmış ve bundan sonra Türkler buraya bir daha çıkmamak üzere yerleşmiştir. Bu dönemden sonra birçoğu Malazgirt'te Sultan Alparslan ile birlikte hareket eden Türk komutanları, Anadolu'ya gelerek burada beyliklerini kurmuşlar ve bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşması için çaba göstermişlerdir. Kurulan bu beylikler sayesinde Anadolu'nun fetih süreci hızlanmış, bölgede hâkim olan Ermeni, Gürcü ve Bizans'ın politik ve askeri güçleri kırılmıştır.

Fethedilen yerlerin isimlerin değiştirilerek Türk isimlerinin konulması, beyliklerin Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesi için yaptıkları faaliyetlerden olmuştur. Yine bu beylikler hakimiyet sürdükleri bölgelerde yaptıkları sanat değeri yüksek mimari eserlerle Anadolu'nun Türk yurdu olarak perçinlenmesine katkı sunmuşlardır.

Uzun yıllar Bizans hakimiyetinde Hristiyanların kontrolünde bulunan Anadolu'ya yerleşip yurt tutabilmek Türkler için sanıldığı kadar kolay olmamıştır. Türkleriki yüz yıl kadar sürecek olan Haçlı seferlerine karşı Anadolu'yu dirençli bir şekilde savunmuş, günümüzde hala devam eden "Haç-Hilal" kavgasını o dönemde başarıyla geçmişlerdir. Bu mücadeleler sırasında şehitler verilmiş, ağır bedeller ödenmiştir. Bu dönemde Haçlıların acımasız saldırılarında toprak kan ile sulanmış ve Anadolu Türk-Müslüman diyarı olacağını bu mücadelelerle ispatlamıştır.

Türkler, Malazgirt zaferi kazanılmadan önce ve zaferden sonra çeşitli sebeplerle (ekonomik-politik-dini) Anadolu'ya göç hareketi başlatmışlardır. Orta Asya'dan göçen Türkmen kitlelerinin arasında yer alan tasavvufi zümreler, tarikat erbabı Anadolu'nun İslamlaşma sürecini başlatmışlardır. Kurulan tekke ve zaviyeler, medreseler, camilerle Anadolu tamamıyla Türk-İslam beldesi haline gelmiştir. Yine sosyal müessese olarak Büyük Selçukludaki fütüvvet teşkilatının Anadolu'ya yansıması olan Ahilik teşkilatı, toplumsal yaşamda birlik ve beraberliğin sağlanması noktasında, ticari hayatta gayr-i Müslimler ile iyi ilişkiler kurulmasında büyük etkiye sahip olmuştur.

Tarihiyle kadim şehir olma özelliğiyle bilinen Çorum şehrinin İslamlaşma serüveni de Anadolu'nun Türkleşme ve İslamlaşma yolculuğuyla aynı paralellikte gerçekleşmiştir. Çorum ve yöresi, Malazgirt'ten sonra Danişmendliler tarafından Türk hakimiyetine girmiştir. 1101 yılında gerçekleşen Haçlılar Türkler karşısında ağır bir yenilgiye uğramış ve bölgeye bir daha yaklaşmamışlardır. Bu mücadelelerin ardından Çorum ve yöresi, Türk-İslam beldesi olarak tarih sahnesinde yerini korumuştur.

Anadolu'nun Türk-İslam beldesi olması görüldüğü üzere kolay olmamıştır. Anadolu'nun fethi ve İslamlaşma süreci, -günümüzde de birçok sıkıntıya sebep olan- politik ve siyasal dengeler, jeopolitik olarak hassas bölgede bulunması sebebiyle zor olmuştur. Toplumda bilinen "Horasan erenlerinin gelmesiyle Anadolu Müslüman diyarı haline geldi." tasavvuru Anadolu'nun İslamlaşma süreciyle ilgili kolaycılık yolunu seçmek olacaktır. Anlatmış olduğumuz siyasi ve askeri mücadeleler neticesinde Türkiye yani Anadolu kontrol altına alınmış daha sonrasında ise Horasan erenleri dediğimiz tasavvuf ehli devreye girmiştir.

EKLER

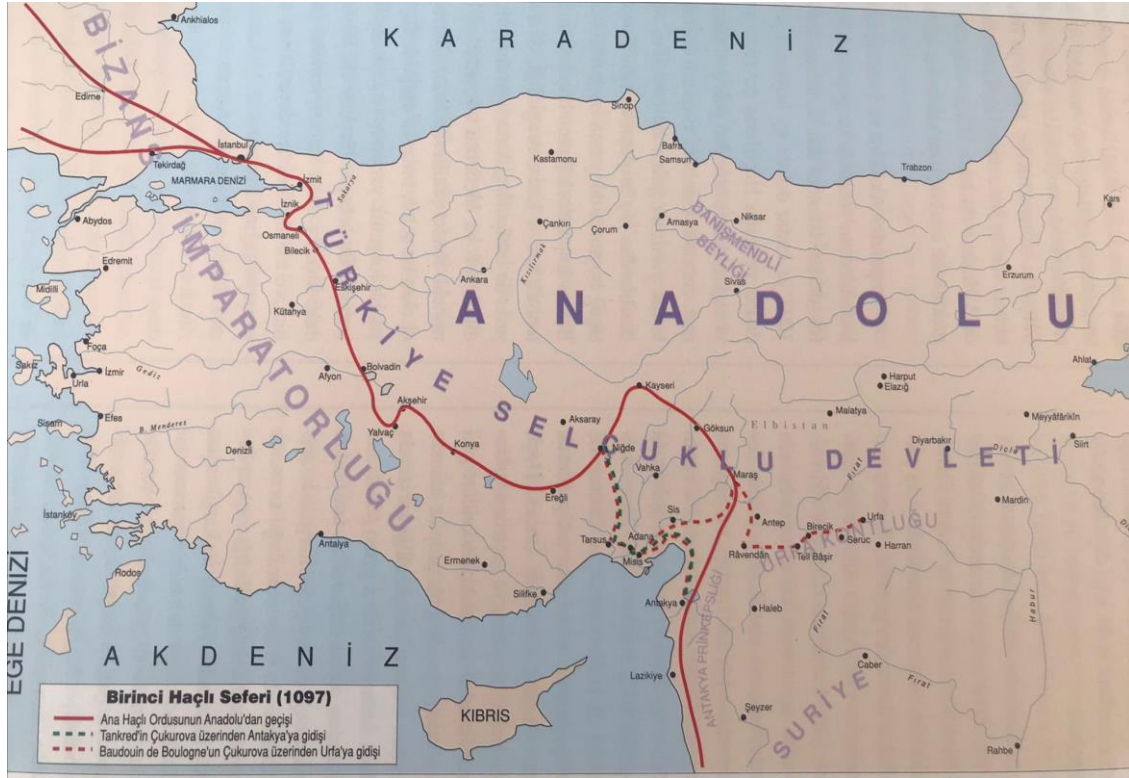
Ek 1.Haritalar

Harita I: II. Basileios döneminde Bizans İmparatorluğu Sınırları

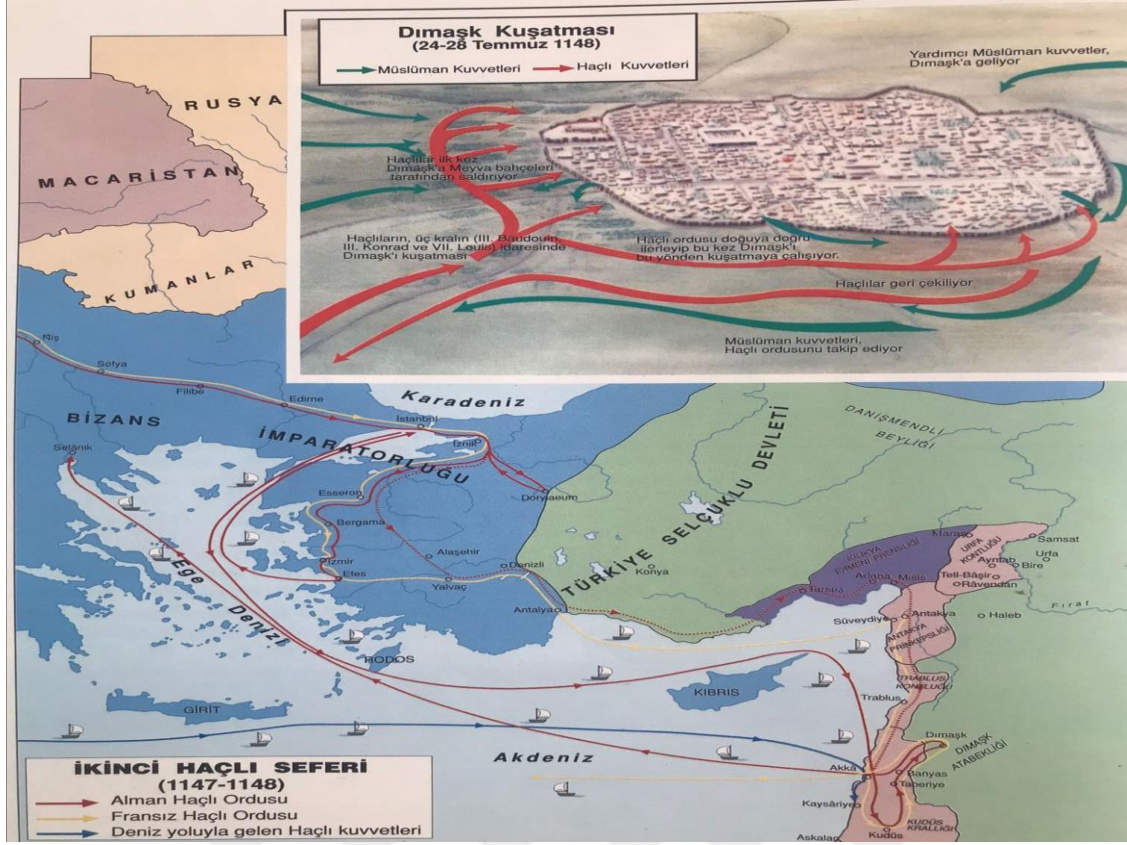
Harita II: I. Anadolu Beylikleri Dönemi'nde Anadolu

Harita III: I Haçlı Seferleri, Demirkent, Haçlı Seferleri, 28

Harita IV: 1101 Haçlı Seferleri, Demirkent, Haçlı Seferleri, 65

Harita V: II Haçlı Seferi, Demirkent, Haçlı Seferleri, 114

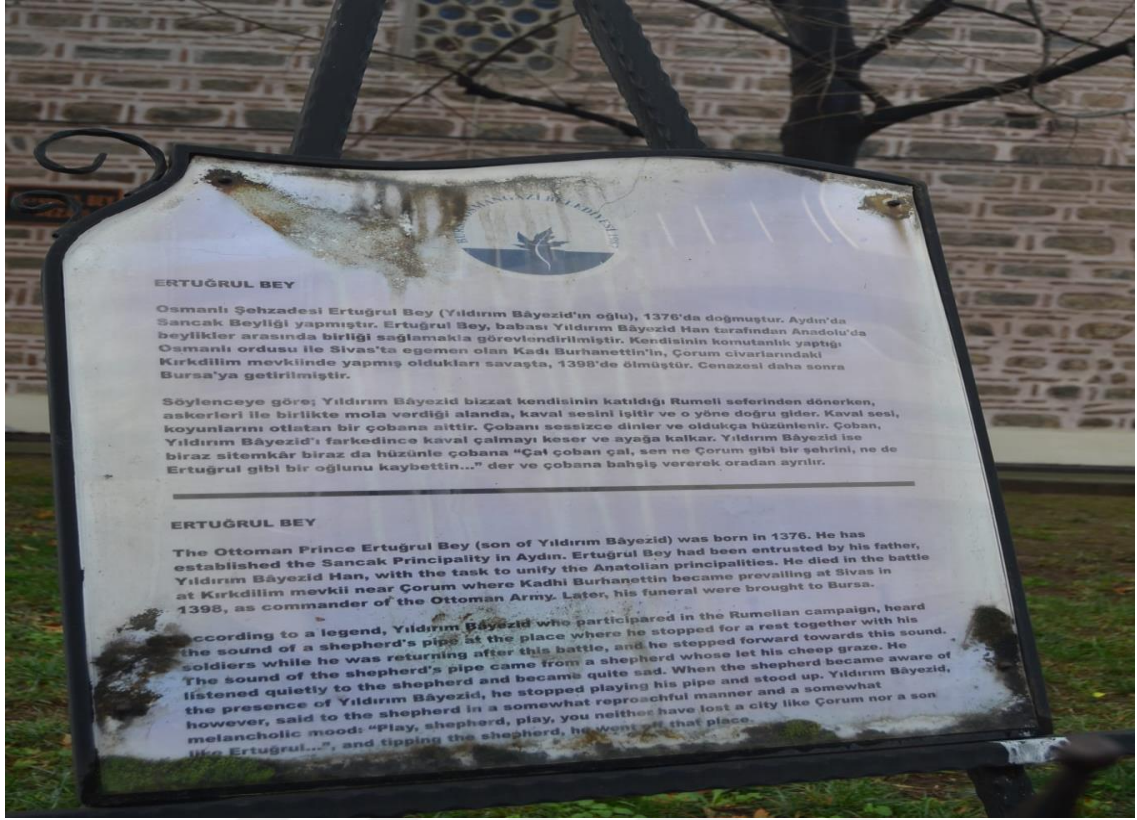
EK 2. Resimler

Resim I: Kırkdilim Savaşının yapıldığı Kırkdilim yöresi

Resim II: Kırkdilim Savaşı'nda şehit olan Şehzade Ertuğrul'un mezarı

Resim III: Ertuğrul Bey'in mezarının Türkçe kitabesi.

Resim IV: Elvan Çelebi Türbesi

Resim V: Elvan Çelebi Türbesi

Resim VI: Abdal Ata Türbesi ve Camii

Resim VII: Koyun Baba Türbesi

Resim VIII: Koyun Baba Türbesi

KAYNAKÇA

- Ahmet Önköl-Nebi Bozkurt. "Cami", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. IV, İstanbul: TDVY, 1993.
- Akcıl, Nesrin Çiçek. "Saltuklular-Mimari", TDVİA, İstanbul: TDVY, 2009.
- Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Aksarayi, KerimüddinMahmud. *Müsameretü'l-Ahbar*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2000.
- Ali İlca, "Çorum Vakıfları", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Udağ Üniversitesi, 2001.
- Ali İzzet Efendi. *Tezkire-i Makamat*, sadeleştiren Ethem Erkoç, Ankara: Varan Matbaacılık, 2007.
- Ali Sevim-Erdoğan Merçil. *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2014.
- Aliev, SalehMuhammedoğlu. "Erdebil", TDVİA, c.11, İstanbul: TDVY, 1995.
- Alptekin, Coşkun. "Ata", TDVİA, c.4, İstanbul: TDVY, 1991.
- Altan, Ebru. "Myriocephalon Savaşının Türk tarihindeki Yeri", Türkler Ansiklopedisi, c.6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Altan, Ebru. *İkinci Haçlı Seferleri 1147-1148*, Ankara: TTKY, 2003.
- Anakök, Tayyar. *Çorum Tarihi*, Çorum: Çorum Genel Kütüphanesi, 1950.
- Anonim. *Menakıb-ı Koyun Baba (Osmancık'ta Erenler Durağı Koyun Baba)*, haz. M. Şakir Çıplak, İstanbul: Horosan Yayınları, 2001.
- Apak, Fundagül. Nikonya'nın Estetik Madeni: Sait Maden, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu c.1, (2007).
- Aşıkpaşazade. *Aşıkpaşazade Tarihi (Osmanlı Tarihi 1285-1502)*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2013.
- Avcı, Casim. "Sugür", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.37, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2009.
- Ayış, Mehmet Şirin. "Anadolu'nun İslamlaşmasında Ahi Evren ve Ahiliğin Rol Modelliği", Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (2019).
- Ayverdi, İlhan. Misalli Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul: Kubbealtı Yayınevi, 2006.
- Azimi. *Azimi Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler*, Yay. Haz. Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2006.
- Azimli, Mehmet. "Artukluların Kuruluşu ve İlk Artuklu Emiri Necmettin İlgazi'nin Siyasi Faaliyetleri", I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu, c.1, Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayını, 2008.

Azimli, Mehmet. "Bir Alman Seyyahın Gözüyle Elvan Çelebi: HansDernschwam", Uluslararası Horosan'dan Anadolu'ya İrfan Geleneği: Elvan Çelebi Sempozyumu/ 2-4 Ekim 2020 Bildiriler Kitabı, ed: Zekeriya Işık-Tuğba Gülen.

Bakırer, Ömür. "Bizans, Danişmend, Selçuklu ve Beylikler Dönemlerinde Çorum, 5. Hitit Festivali Komitesi Çorum Tarihi, ed. Mustafa Ercan, İrfan Yiğit, Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayını, 2015.

Barkan, Ömer Lütfi. *Kolonizatör Türk Dervişleri*, İstanbul: Hamle Yayınevi, 1995.

Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir iskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", Vakıflar Dergisi, 2, (1942).

Bayram, Mikail. "Danişmend Oğullarının Dini ve Milli Siyaseti", Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sy.18 (2005).

Bilgin, Azmi . "Tekke Edebiyatı", TDVİA, c. 40, İstanbul, TDVY, 2011.

Boran, Ali. *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri*, Ankara: TTKY, 2001.

Bozkurt, Nebi. "Medrese", TDVİA, c.28, Ankara: TDVY, 2003.

C. Cahen, *Osmanlı'dan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul: E Yayınları, 1979.

Caferoğlu, Ahmet. "İlk Anadolu Vatan Kültürü Kurucuları", Mecmuat Dergisi, c.17, (1972).

Coşkun Alptekin. "Artuklular", TDVİA, c.3, İstanbul: TDVY, 1991.

Çanak, Aysemin. "Abdal Ata Zaviyesi", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2013.

Çeçen, Esra. "Türkiye Selçuklu Devleti ve Danişmendli Beyliği Arasındaki Askeri, Siyasi ve Sosyal İlişkiler(1092-1178), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2017.

Çelebi, Elvan. *Menakıbu'lKudsiyye Fi Menasibi'lÜnsiyye*, haz. İsmail Erünsal-Ahmet Yaşar Ocak, Ankara: TTKY, 1994.

Çelebi, Evliya. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, yay. haz. Seyit Ali Kahraman, c. II, Ankara: TTKY, 2013.

Çetin, Osman. *Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1990.

Çorum İl Yıllığı 2003.

Dağlıoğlu, Hikmet, "Çorum Vilayetinin Mülki Taksimatına Tarihi Bir Bakış, Çorumlu Dergisi, s.32, (1941).

Dağlıoğlu, Hikmet. "Çorum Tarihi Hakkında", Çorumlu Dergisi, sy. 13, (1938).

Darkot, Besim. "Anadolu", İslam Ansiklopedisi, c.1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.

Demir, Necati. *Danişmend Gazi Destanı*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2018.

Demirkent Işın. "1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askeri ve Siyasi Durumu" Tarih Dergisi s.33, (1982).

Demirkent Işın. "Haçlı Seferleri ve Türkler", Türkler Ansiklopedisi, c.6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Demirkent Işın. *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara: TTK Basımevi, 1996.

Demirkent, Işın, "Herakleois", TDVİA, İstanbul: TDVY, 1998.

Demirkent, Işın, "I. Kılıç Arslan", TDVİA, c.25, Ankara, TDV Yayınevi, 2002.

Demirkent, Işın. "Haçlı Seferlerinin Doğuşu ve Hedefleri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı, 35, (1994).

Demirkent, Işın. "Haçlılar", TDVİA, c.14, İstanbul: TDV Yayınevi, 1996.

Demirkent, Işın. Demirkent, *Haçlı Seferleri*, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2013.

Dernschwam, Hans. *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

Ebu'l- Ferec. *Ebu'lFerec Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, c.1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.

Efe, Zehra. "Elvan Çelebi'nin Yaşadığı Zamanda Siyasi Yapılanma", "Bir Alman Seyyahın Gözüyle Elvan Çelebi: HansDernschwam", Uluslararası Horosan'dan Anadolu'ya İrfan Geleneği: Elvan Çelebi Sempozyumu/ 2-4 Ekim 2020 Bildiriler Kitabı, ed: Zekeriya Işık-Tuğba Gülen, (2020).

Erdem, İlhan. "Doğu Anadolu Türk Tarihi", Türkler Ansiklopedisi, c.6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Esterabadi, Aziz b. Erdeşir-i. *Bezm-u Rezm(Eğlence ve Savaş)*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTKY, 2014.

Eyice, Semavi. "Çorum'un Mecidözü'nde Aşık Paşa Oğlu Elvan Çelebi Zaviyesi" İÜEFD Türkiyat Mecmuası XV, s.0 (1969).

Eyice, Semavi. "Elvan Çelebi Zaviyesi", TDVİA, c.11, İstanbul: TDVİA, 1995.

Faraqlı, Suraiya. "Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum", 5. *Hitit Festivali Komitesi Çorum Tarihi*, ed. Mustafa Ercan, İrfan Yiğit, Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayını, 2015.

Gordlevski. *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran, Ankara, Onur Yayınları, 1988.

Göde, Kemal. "Eretnalı Devleti Tarihine Genel Bir Bakış (1327-1381)", Türkler Ansiklopedisi, c.6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Göde, Kemal. "Eretnaoğulları", TDVİA, İstanbul: TDVY, 1995.

Göde, Kemal. *Eratnalılar 1327-1381*, Ankara: TTTKY, 1994.

Gökçe, Turan. "Hızır İlyas Kültünün Yerleşim Birimlerine Yansıması: Osmanlı Döneminde Anadolu Şehir ve Kasabalarında Hıdırlık", *Türkiye'de İslam ve Şehirleşme Tarihi*, ed: Mehmet Ali Beyhan, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012.

Gürhan, Bahadır. "Bohemund Döneminde Antakya Haçlı Prensliği", Tarih Araştırmaları Dergisi 33, s.56, (2014).

Haksever, Ahmet Cahid. "Çorum'da Bektaşî Zaviyeleri: Tarihi Süreçler ve Fonksiyonları, Ekev Akademi Dergisi, yıl: 12, sy.36, (2008).

Haksever, Ahmet Cahid. "Göçebelikten Yerleşik Hayata Geçişte Tekke ve Zaviyelerin Rolü: Çorum Örneği", Hitit Söyleşi Günleri Paneli 2013.

Hatalmış, Ali. *Anadolu'nun Fetih ve İslamlaşma Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020.

İbnBatuta. *İbnBatuta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.

İbnBibi. *ElAvamir'ul- AlaiyyeFi'lUmuri'l-Alaiyye(Selçukname)*, çev. Ali Sevim, Ankara, Milli Kütüphane Başkanlığı Basımevi, 1996.

İbnCerir et Taberi. *Tarihu't- Taberi*, çev. Cemalettin Saylık, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.

İbnHurdazbih. *el-Mesalikve'l-Memalik*, çev. Murat Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.

İbn'ul- Adim. *Zübdetü'l-HalebMin Tarihi Haleb'de Selçuklular*, çev. Ali Sevim, Ankara: TTKY, 2014.

İbn'ul- Cevzi. *Mir'at'üz-Zeman fi Tarihi'l- Ayan*, yayınlayan Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968.

İbn'ulEsir. *ElKâmilFi't- Tarih*, çev. Abdulkerim Özaydın, c.9, İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.

İbn-i Bibi. *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi-İbn-i Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknamesinden*, çev. M. Nuri Gençosman, Ankara: Uzluk Basımevi, 1941.

İbnu'l Kemal İlyas b. Ahme. *Keşfu'l Akabe*, haz. Mikail Bayram, Konya: Hayra Hizmet Vakfı Yayınları, 1981.

J.G. Macqueen. *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, çev. Esra Davutoğlu, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2009.

Kafesoğlu, İbrahim Kafesoğlu. "Selçuklular", İslam Ansiklopedisi, c.10, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.

Kafesoğlu, İbrahim. "Anadolu Selçuklu Beyliği Hangi Tarihte Kuruldu", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, s.10-11, (1981).

Kafesoğlu, İbrahim. "Selçuklular", İslam Ansiklopedisi, c.10, Eskişehir, MEB Yayınevi.

Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklu Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.

Kara, Mustafa, "Tekke", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.40, İstanbul: TDVY, 2011.

Kara, Seyfullah. "Anadolu Selçuklularında Din ve Din Kuralları", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002.

Karakuş, Nadir. "Miladi XII. Ve XIII. Asırda Dimaşk ve Haçlılar", Cumhuriyet İlahiyat Dergisi sy.1, (2018).

Karamağaralı, Haluk. “Çorum Ulu Camiindeki Minber”, Sanat Tarihi Yıllığı, sy. I, (1965).

Kazvini, Müstevfi. *Tarih-i Güzide(Zikr-i Padişah-ı Selçukiyan)*, ed. Erkan Göksu, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2015.

Keleş, Bahattin. “Urfa Haçlı Kontluğuna (1098-1149) Karşı Selçukluların, Zengilerin, Artukluların, Musul ve Halep Atabeyliklerinin Ortak Mücadelesi”, JassStudies of AcademicSocialScienceStudies, yıl. 13, sy. 81, (2020).

Keleş, Bahattin. “Bir Esnaf Teşkilatı Olan Ahiliğin İdari ve Mesleki Yapısına Genel Bir Bakış”, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, c.117, (Kasım-Aralık 2017).

Kemaloğlu, Muhammet. “Türkiye Selçuklularında Gayr-i Müslim Tebaa ile Kurulan Sosyal Münasebetler”, Mehmet Akif Üni. Sos. Bil. Enst. Dergisi, c.4, (2012).

Kesik, Muharrem. *Selçukluların Haçlılarla İmtihani*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2018.

Khoniates, Niketas. *Historia*(Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), çev. Fikret İşıltan, Ankara: TTK Basımevi, 2001.

Korkmaz, Şerif. “Çorum’un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı(Tanzimat-II. Meşrutiyet), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2003.

Köksal, M. Fatih. *Ahi Evran ve Ahilik*, Kırşehir: Kırşehir Valiliği Kültür Yayınları, 2006.

Köprülü, Mehmet Fuat. “Artuk Oğulları”, İslam Ansiklopedisi, c.1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.

Köprülü, Mehmet Fuat. *Anadolu’da İslamiyet*, İstanbul, Alfa Yayınevi, 2013.

Köse, Ali. “İhtida”, TDVİA, İstanbul: TDVY, 2000, 554.

Köseoğlu, Neşet. “Tarihte Çorum Köyleri: Abdalata”, Çorumlu Dergisi, yıl.2, sy.14, (1939).

Köseoğlu, Neşet. “Yer Adları” Çorumlu, sy.3, (1938).

Köstekçioğlu, Süleyman. “Yıldırım Bayazıt-Kadı Burhaneddin Ahmed’in Çorum’daki Muharebeleri, Çorumlu Dergisi, sy. 20, (1940).

Köymen, Mehmet Altay. *Alp Arslan ve Zamanı I*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1983.

Köymen, Mehmet Altay. *Anadolu’nun Fethi*, Ankara: TTKY, 1961.

Kut, Günay. “Aşık Paşa”, TDVİA, c.4, İstanbul: TDVY, 1991.

Külekçi, Cahit. *İslam Tarihi 2*, ed. Mehmet Azimli-Adnan Demircan, Ankara: Bilay Yayınları, 2018.

Mango, Cyrıl. *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011.

Mateos, Urfalı. *UrfalıMateosVekayi-Namesi((952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli(1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara, TTK Basımevi, 2000.

- Merçil, Erdoğan.*Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- MikhailPsellos'unKhronographia'sı. çev. Işın Demirkent, Ankara: TTK Basımevi, 1992.
- Müneccimbaşı Ahmet Dede.*Müneccim Başı Tarihi c. I*, çev. İsmail Erünsal, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1970.
- Narçın, Ali.*Hitit Anadolu Rüzgârı*, İstanbul: Siyah Beyaz Kitap, 2013.
- Neşri, Mehmed.*Kitab-ı Cihan-Numa Neşri Tarihi*, c.I, yayınlayanlar Faik Reşit Unat- Köymen, Mehmet Altay, Ankara: TTK Basımevi, 1987.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Baba İlyas'tan Elvan Çelebi'ye, Elvan Çelebi'den Aşıkpaşazade'ye: Orta ve Yeni Çağlar Türkiye'sini Etkileyen Önemli Bir Sufi Aile, Uluslararası Horosan'dan Anadolu'ya İrfan Geleneği: Elvan Çelebi Sempozyumu/ 2-4 Ekim 2020 Bildiriler Kitabı, ed: Zekeriya Işık-Tuğba Gülen, (Çorum: 2020).
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Elvan Çelebi Zaviyesi ve Vefailik Tarikatı", Türk Kültür Tarihi içinde Çorum Sempozyum Tebliğleri 26-27 Temmuz 1991.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Elvan Çelebi", TDVİA, İstanbul, TDVY, 1995.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Zaviyeler(Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme", Vakıflar Dergisi Ankara, s.12, (1978).
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Orta çağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi –Makaleler ve Araştırmalar*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2016.
- Osman Turan. *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alparslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)*, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 2010.
- Ostrogorsky, Gregory.*Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara: TTK Basımevi, 2006.
- Öden, Zerrin Günel. "Kadı Burhaneddin Karşısında Bir Selçuklu Şehzadesi Kılıç Arslan, Belleten, c. 64, (2000).
- Ömer Akdağ-Meltem Kurtuluş.*Ahilik ve Meslek Ahlakı*, Konya: Karatay Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Öngören, Reşat. "Tarikat", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 40, İstanbul, TDVY, 2011.
- Öngül, Ali. "Mengücekliler", Türkler Ansiklopedisi, c.6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Öngül, Ali. "Saltuklular", Türkler Ansiklopedisi, c.6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Özaydın, Abdülkerim. "Danışmendliler", TDVİA, c.8, İstanbul, TDVY, 1993.
- Özaydın, Abdülkerim. "Kadı Burhaneddin", TDVİA, c.24, İstanbul: TDVY, 2001.
- Özaydın, Abdülkerim. "Saltuklular", TDVİA, c.36, İstanbul: TDVY, 2009.
- Özaydın, Abdülkerim. "Artuklular", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c.8, İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.

- Özaydın, Abdülkerim. “Danışmend Gazi”, TDVİA, İstanbul: TDVY, 1993..
- Özaydın, Abdülkerim. “Kılıçarslan II, TDVİA, c.25, Ankara, TDV Yayınevi, 2002.
- Özaydın, Abdülkerim. “Mengücekliler”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.
- Özkan, Selahattin. Anadolu’nun Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında Danışmendlilerin Rolü, Danışmendliler Sempozyumu Bildirileri, 12-13 Kasım 2015, (2016).
- Özköse, Kadir. “Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufi Zümre ve Akımların Rolü”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. VII, (2003).
- Öztuna, Yılmaz. *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, c.2, İstanbul: Hayat Yayınları, 1964.
- Ravendi, Muhammed b. Ali b. Süleyman. *Rahat-üs Sudür ve Ayet-üs Sürur (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)*, çev. Ahmed Ateş, Ankara: TTKY, 1999.
- Reşidü’l-Din Hemedani. *Camiut’-Tevarih, İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çeviriler)*, çev. Faruk Sümer-Ali Sevim, Ankara: TTKY, 1971.
- Runcıman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi I*, çev. Fikret Işıltan, Ankara: TTK Basımevi, 1998.
- Sabuncuoğlu, Mehmet İhsan. *Çorum Tarihine Ait Derlemelerim*, Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2015.
- Sami, Şemseddin. *Kamusu’l’Alam*, c.3, İstanbul: Mihran Matbaası, 1308, 1887.
- Sevim, Ali. “Malazgirt Muharebesi”, TDVİA, c.27, Ankara: TDVY, 2003.
- Sevim, Ali. “Artuk b. Eksuk”, TDVİA, c.3, İstanbul: TDVY, 1991.
- Sevim, Ali. “Dilmaçoğulları”, TDVİA, c.9, İstanbul: TDVY, 1994.
- Sevim, Ali. “Necmeddin İlgazi”, TDVİA, c.22, İstanbul: TDVY, 2000.
- Sevim, Ali. “Sökmen b. Artuk”, TDVİA, c.37, İstanbul: TDVY, 2009.
- Sevim, Ali. “Süleyman Şah I”, TDVİA, c.38, İstanbul, TDVY, 2010.
- Sevim, Ali. *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara: TTK Basımevi, 2014.
- Sezikli, Hacı Ahmet. *Şehrin Hafızası Hıdırlık Kültürü ve Çorum Hıdırlık Örneği*, Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Sezikli, Ubeydullah. *Çorum’da Dini Musiki Geleneği*, İstanbul: Dört Mevsim Kitap, 2015.
- Solmaz, Sefer. “Danışmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları”, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2001.
- Sümer Faruk. “Anadolu’da Moğollar”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi 1, (1970).
- Sümer, Faruk. “Ahlatşahlar”, TDVİA, c.2, İstanbul, TDVY, 1989, 24.

- Sümer, Faruk. "Keykubad I", TDVİA, Ankara, TDV Yayınevi, 2002.
- Sümer, Faruk. "Türkmenler", TDVİA, c. 41, İstanbul, TDVY, 2012.
- Sümer, Faruk. *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara: TTKY, 1990.
- Şahin, İlhan. "Çorum", TDVİA, c.8, İstanbul, TDVY, 1993.
- Şahin, Kâmil. "Çorum Adının Menşei", Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu, Ankara: TDVY, 2006.
- Şeker, Mehmet. Süleyman Şah I-Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kurucusu ve ilk Sultanı(1075-1086), Selçuklu Araştırmaları Dergisi 1,(2016).
- Şeker, Mehmet.*Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Ankara: DİB Yayınevi, 1991.
- Tarih-i Al-i Selçuk(AnonimSelçukname)*, çev. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Ankara: Atıf Yayınları, 2014.
- Texier, Charles.*Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suat, Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
- Tombuş, Nazmi. "Kentimiz Niçin Çorum Diye Anılmış", Çorumlu Dergisi, s. 56, sy. 1638.
- Topal, Nevzat. *Anadolu Selçukluları Devrinde Aksaray Şehri*, Ankara: Aksaray Valiliği İl Özel İdaresi Kültür Yayınları, 2009.
- Tuncel, Metin. Anadolu, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.3, İstanbul: TDVY, 1991.
- Turan, Osman. "I. Süleyman Şah", İslam Ansiklopedisi, c.11, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Turan, Osman. *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2004.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012.
- Uçma, İsmet. "Bir Sosyal Siyaset Kurumu Olarak Ahilik", Basılmamış Doktora Tezi: İstanbul Üniversitesi, 2003.
- Uluç, Sevim. Çorum ve Çevresi, 5. Hitit Festivali Komitesi Çorum Tarihi, 2005.
- Uludağ, Süleyman. "Abdal", TDVİA, c.1, İstanbul: TDVY, 1988.
- Umar, Bilge. *Türkiye Halkının Orta Çağ Tarihi: Türkiye Türkleri Ulusunun Oluşması*, İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1998.
- Urfalı Mateos.*UrfalıMateosVekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli(1136-1162)*, Ankara, TTK Yayınları, 2000.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Eretna", İslam Ansiklopedisi, c.4, İstanbul: MEB Yayınevi, 1997.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı.*Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: TTKY, 1969.

V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, yay. haz.: Kazım Yaşar Koprıman-Afşar İsmail Aka, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1975.

V. Gordlevsky, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran, Ankara: Onur Yayınları, 1988.

W.M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1960.

Ya'kubi. *Tarihu'l-Yakubi*, c.1, Beyrut, Daru's-Sadr, 1996, 157.

Yinanç, Mükrimin Halil, "Danışmendliler", İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.

Yinanç, Mükrimin Halil, "Danışmendliler", İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.

Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1944.

Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar: Eretna Devleti-Kadı Burhaneddin Ahmed Devleti-Mutahharten ve Erzincan Emirliği II*, Ankara: TTKY, 1989.